

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LIX. ÉVFOLYAM, 2017. 3. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

---

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Bollók Ádám–B. Szabó János: Hogyan tűnt el a *De administrando imperio* 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar történetírásból? Historiográfiai esettanulmány 347
- László Andor: Illésházy István csatlakozása Bocskaihoz (1605) 379
- Tóth Árpád: „Majmolás” vagy civilizációs fölzárkózás?
A reformkori pesti egyesületek mint a nyugati minták követői 399

VITA

- Pálosfalvi Tamás: Mennyi ideig tartott Nándorfehérvár első ostroma?
Gondolatok egy „páratlanul rosszul ismert” esemény kapcsán 417

MŰHELY

- Veszprémy László Bernát: Egy avított jezsuita antijudaista.
Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesztőiben 439
- Kecskés D. Gusztáv: Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága és a Kádár-kormány közti kapcsolat
az 1956-os magyar menekültválság idején 463

DOKUMENTUM

- Martí Tibor: Oklevelek Aragóniai Beatrix hagyatékából.
Magyar vonatkozású források a spanyol katonai lovagrendek iratanyagában 491

CONTENTS

STUDIES

- Ádám Bollók–János B. Szabó: How Did the Hypothesis on the Khazar Origin of the Information Preserved in Chapter 38 of *De administrando imperio* Disappear from Hungarian Historiography. A Historiographical Case Study 347
- Andor László: Why István Illésházy Joined István Bocskai (1605) 379
- Árpád Tóth: 'Aping' or adaptation? The Pest voluntary societies of early 19th century as followers of Western patterns 399

DEBATE

- Tamás Pálosfalvi: How Long Did the Siege of Belgrade Last in 1440? Reflections on an „extremely obscure” event 417

WORKSHOP

- László Bernát Veszprémy: An Old-fashioned Jesuit anti-Judaist. Béla Bangha SJ in the Labyrinth of the Jewish Question 439
- Gusztáv Kecskés D.: Relations between the Office of the UN High Commissioner for Refugees (UNHCR) and the Kádár Administration during the Hungarian Refugee Crisis of 1956 463

DOCUMENTS

- Tibor Marti: Unpublished Charters from the legacy of Beatrice of Naples 491

E számunk szerzői

B. SZABÓ JÁNOS PhD, tudományos munkatárs (Budapesti Történeti Múzeum) • BOLLÓK ÁDÁM PhD, tudományos munkatárs (MTA BTK Régészeti Intézet) • KECSKÉS D. GUSZTÁV PhD, tudományos főmunkatárs (MTA BTK TTI) • LÁSZLÓ ANDOR történész (Szárliget) • MARTÍ TIBOR PhD, tudományos munkatárs (MTA BTK TTI) • PÁLOSFALVI TAMÁS PhD, tudományos főmunkatárs (MTA BTK TTI) • TÓTH ÁRPÁD, dr. hab., egyetemi docens (Miskolci Egyetem) • VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT, tudományos segédmunkatárs (Veritas Intézet)

MTA BTK = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont

TTI = Történettudományi Intézet

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható

BOLLÓK ÁDÁM–B. SZABÓ JÁNOS

Hogyan tűnt el a *De administrando imperio* 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar történetírásból?

Historiográfiai esettanulmány*

„[...] a magyar őstörténet kutatói bizonyára újból és újból vissza fognak térni
Bíborbanszületett Konstantin császár munkájának tudósításához,
s új módszerek és szempontok érvényesítésével azokból a jövőben
még többet fognak kiolvasni, mint amennyi eddig sikerült.”¹

A Kárpát-medencét a 9. század végén bir-
tokba vevő türk/magyar törzsszövetség történetének korábbi szakaszára visszate-
kintő forrás, a *De administrando imperio* (a továbbiakban: *DAI*) a korábban sza-
vart² néven említett népesség első ismert lépéseit a Kazár Kaganátushoz viszonyít-
va tárja olvasói elé. Így nem meglepő, hogy mind a magyarországi, mind a
nemzetközi kutatást a 18. század óta foglalkoztatja a magyarokat a kazárokhoz
fűző viszonyrendszer jellegének minél pontosabb megértése. A kazár–magyar kap-
csolatok kutatását azonban mindvégig számos tényező befolyásolta és befolyásol-
ja a forráskritikai megközelítések változékonyságától kezdve a kazár és a szavart/
türk politikai berendezkedés különféle megítélésein keresztül egészen a modern
nemzeti érzékenységekig. Aligha igényel például különösebb magyarázatot, hogy
a 19. és a 20. század bizonyos korszakaiban politikai és társadalmi szempontból
egyaránt különösen érzékeny témának számított a magyarság elődeit a korabeli
felfogás szerint valamikor a 8. század utolsó harmada és a 860-as évek eleje között
zsidó hitre tért kazár elithez fűző – politikai, házassági és esetlegesen rokoni – kap-
csolatok megítélése, a kazárok közül Árpád népéhez csatlakozó kavarak kérdése,
és mindennek tükrében a szavart/türk törzsszövetség kazároktól való függésének
mibenléte. Nem meglepő ezért, ha pusztán csak az utóbbira adott válaszok is a
magyarok elődeinek teljes függetlenségét valló állásponttól a kazárok által meg-
szervezett és teljes függésben tartott bábállam feltételezéséig terjednek.

* Jelen tanulmány az NKFIH/OTKA 108670. sz. kutatási projekt munkálataihoz kapcsolódva készült.

1 Moravcsik Gyula: Bevezetés. In: *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Kiad. és ford. Moravcsik Gyula. Közoktatástügyi Kiadványkötet, Bp., 1950. 42.

2 A szavart névalak használatára vö. *Harmatta János: A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban*. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. Kovács László–Veszprémy László. Akadémiai, Bp., 1997. (A honfoglalásról sok szemmel 3.) 129.

Egy közelmúltban elkészült tanulmányban magunk is megkíséreljük e viszonyrendszer néhány elemét részletesebb elemzés tárgyává tenni.³ Munkánkat azonban az a meggyőződés vezette, hogy bármiféle rekonstrukciós kísérletet meg kell hogy előzzön a rekonstrukció alapjául szolgáló forrás(ok) forráskritikai vizsgálata, hiszen mindaddig, amíg nem látjuk tisztán az adott szöveg szerzőjének szempontjait, az általa lejegyzett történetet sem érthetjük helyesen. Így munkánk során kísérletet tettünk a *DAI*-ről a bizánci irodalom kutatói által megfogalmazott újabb tudományos eredmények áttekintésére és rendszerezésére,⁴ illetve a 38. fejezet első felében lejegyzett adatok mögött álló tudósítás forrásának pontosabb körülhatárolására.⁵ Ez utóbbi természetes velejárójaként megkíséreltük a korábbi kutatói álláspontok feltérképezését, hogy lássuk: ki milyen megfontolások alapján fogalmazta meg saját véleményét, s születtek-e az általunk vázolt elképzelések ellentmondó, jól megalapozott érvrendszerek.

Mindennek már csak azért is különösen szükségét éreztük, mert mint azt különböző időpontokban, a magyarországi történet- és régészettudomány különféle szakterületein forogva személyesen is gyakran megtapasztalhattuk: mind a hazai egyetemi oktatásban, mind a kutatásban igen változó mértékben helyeztek hangsúlyt a valódi historiográfiai megközelítésre. Leginkább az egyes tudományterületek önreprezentációjának részeként készülő, kanonizáló szándékú historiográfiai összefoglalókkal, a kutatóelődök nézeteinek – majdhogynem kötelezőnek tekintett – pusztá katalogizálásával, illetve az eszmétörténet irányából közelítő, önálló historiográfiai munkákkal találkozhatunk. Ezek mellett azonban nemegyszer fájdalmasan csekély hangsúly helyeződik a ma kutatói által vizsgálat alá vett konkrét problémák *konkrét* kutatási előzményeinek a *kritikai* elemzésére. Pedig a kurrens szakirodalom ismerete alapján látszólag magától értetődő természetességgel felmerülő kérdések historiográfiai hátterének rekonstruálása jóval túlmutat önmagán: maguknak a kérdésfelvetéseknek a dekonstrukciója ugyanis számos esetben teljesen nyilvánvalóvá teszi azt az általánosságban egyébként jól ismert tényt, miszerint a forrásoknak feltett kérdéseink legalább annyira gyökereznek saját korunkban, mint magukban a forrásokban.⁶

A konkrét esetben azonban az eredmény minket is meglepett – ezért is látjuk érdemesnek az előttünk feltárult folyamatokat a korszak kutatása számára részletesebben is bemutatni.⁷ „Meglepetésünk” egyik oka ez esetben kétségtelenül az volt,

3 B. Szabó János–Bollók Ádám: A „szavart–türk dosszié”: a *De administrando imperio* 38. fejezete.

A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében. Megjelenés alatt.

4 Bollók Ádám: A *De administrando imperio* és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében. Megjelenés alatt a *Századok* című folyóiratban.

5 B. Szabó J.–Bollók Á.: i. m. (3. jz.).

6 Különböző témákban ugyan, de jelen írás mindkét szerzője szembesült saját munkája során a historiográfiai áttekintések megkerülhetetlenségével és hasznával, vö. B. Szabó János: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. Argumentum–Hadtörténeti Múzeum és Intézet, Bp., 2010. 13–38.; Bollók Ádám: Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formátörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez. MTA BTK Régészeti Intézet, Bp., 2015. 10–67.

7 Jelen szöveg terjedelmi okokból teljesen szétfeszítette volna a fent említett, közlés alatt álló tanulmányaink kereteit. Így örömmel fogadtuk a szerkesztőség megtisztelő ajánlatát, s megfigyeléseinket jelen írásban önálló formában bocsátjuk közre.

hogy a mai magyarországi tudományosságban természetes kiindulási pontnak tekintett, a 20. század második felében és a 21. század elején született összefoglalások és részlettanulmányok arról a – B. Szabó János által 1999–2000 táján ismét felismert – lehetőségről, miszerint a 38. fejezet első felében elbeszélte történet mögött nagy valószínűséggel egy kazár adatközlőt kereshetünk,⁸ még érintőlegesen sem szóltak. Szinte minden munkában az a – végső soron Deér József egy 1946/1947-es tanulmányára történő hivatkozással alátámasztani vélt – elképzelés volt olvasható ugyanis, miszerint a teljes 38. fejezet adatközlőjeként egy, a 10. század közepén Konstantinápolyban járt magyar személy valószínűsíthető.⁹ Ez alól számottevő hatást gyakorló kivételt¹⁰ hosszú ideig talán leginkább Kapitánffy István egy felvetése jelentett, amely amellett érvelt, hogy a *DAI* kérdéses mondatai minden bizonnyal egy 9. századi bizánci követjelentésből származhatnak. Azt azonban ő sem vonta kétségbe, hogy e követjelentés mögött egy vagy több magyar eredetű tudósítás húzódott meg.¹¹

Deér a 20. század második felének magyarországi kutatására oly kiemelkedően nagy hatást gyakorló felvetését közelebről szemügyre véve azonban érdekes kérdések vetődtek fel. A szerző ugyanis a 38. fejezet 10. század közepi magyar adatközlőiről szóló feltevését saját szavai szerint kizárólag Marczali Henriknek egy, az 1900-ban megjelent *A magyar honfoglalás kútforrásiban* tett, alább idézendő rövid megjegyzésével¹² szemben fogalmazta meg, elvetve az elődje által a 38. fejezet szemléletével kapcsolatban vázolt „kazár tendentia” magyarázatát. Érvelésének figyelemreméltó eleme, hogy „a kazár tájékoztatás hipotézisé”-ről úgy vélte: azt „az idevágó irodalomban tudomásom szerint elsőnek Marczali Henrik kockáztatta meg”, mégpedig az említett, 1900-ban megjelent forrásgyűjteményben.¹³ A 19. század második felének vonatkozó szakirodalmával azonban valamilyen okból kifolyólag nem foglalkozott – ezen eljárásával pedig akarva-akaratlanul hosszú időre mintegy kiiktatta mindazon korábbi véleményeket a magyarországi szakemberek érdeklődési köréből, amelyek nézetünk szerint már több mint másfél évszázada a helyes irányba indították el a kutatást.¹⁴

8 Érveinkre ld. B. Szabó J.–Bollók Á.: i. m. (3. jz.).

9 Vö. Deér József: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Századok 79–80. (1945–1946) 3–20.

10 Amint azt a későbbiekben (a 23–24. oldalon) látni fogjuk, hasonló vélekedéseket már jóval korábban is megfogalmaztak, azok azonban mindvégig elejtett megjegyzések maradtak csupán.

11 Vö. Kapitánffy István: Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. Szerk. Rokay Péter. Fórum, Újvidék, 1997. 38–43.; Uő: Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai. Antik Tanulmányok 43. (1999) 283–285. (ugyanaz in: Uő: Hungaro-Byzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban. Typotex, Bp., 2003. 139–144.)

12 Marczali Henrik: Bizánci történetírók. In: A magyar honfoglalás kútforrásai. Szerk. Pauler Gyula–Szilágyi Sándor. MTA, Bp., 1900. 98.

13 Deér J.: i. m. (9. jz.) 10.

14 Arra, hogy a „kazár tájékoztatás hipotézisé”-nek megfogalmazása szempontjából – amint alább látni fogjuk – az egyik legfontosabb korai munkát jegyző Szabó Károly hosszú tanulmányát (Bíborban született Konstantin császár munkái magyar történeti szempontból. Akadémiai Értesítő 1. [1860] 61–167.) cikke írásának idején Deér József nem vette a kezébe, maga szolgáltat bizonyítékot. Szabóra ugyanis csak úgy hivatkozott, mint akinél a 38. fejezet mögött álló szláv informá-

A kazár adatközlő feltevése: a 19. század

A német származású, Leopold von Ranke-tanítvány történész, Selig Cassel ugyanis már 1848-ban úgy látta, hogy a *DAI*-ban Leved(i)ről és Leved(iá)ról olvasható tudósítás más egyebekkel együtt „csak egy kazár forrás feltételezésével” magyarázható.¹⁵ Szintén kazár eredettel számolt Karl Czoernig 1857-ben a kazár kagán által Leved(i)nek az atelkuzui tartózkodás idején felajánlott fejedelemmé tételéről szóló leírás tendenciózusságára utalva.¹⁶ Az ő megfigyeléseikre is hivatkozva¹⁷ ugyancsak egy kazár eredetű tájékoztatás mellett foglalt állást a *DAI* magyar adatait először szisztematikus vizsgálatnak alávető Szabó Károly is. A 38. fejezet elemzése során megállapította, hogy „Konstántinnak ezen egész őstörténetünkre vonatkozó fejezete a khazar forrásból eredés bélyegét kézzelfoghatóan magán viseli [...]”.¹⁸ Kiindulási pontja részben a *sabartoi asphaloi* név vizsgálata volt, amelyet nem tartott a magyarok önelnevezésének:

„[...] úgy hiszem aligha csatlakozom, ha azt gyanítom, hogy e nevet Lebediában lakó őseinkkel valamint a Kaukáz mellé vonult töredék magyarsággal is szoros összeköttetésben élt khazarok ruházták a magyarokra s adták a császárnak tudomására.”¹⁹

Szintén kazár eredetű tudósításra következtetett a 39. fejezetben a kavarokról szóló leírást olvasva,²⁰ majd vizsgálatainak eredményét összegezve megállapította, hogy

---

tor hipotéziséről találhat információt az olvasó (*Deér J.*: i. m. [9. jz.] 10.: 25. jz.). Ezt az adatot azonban igazolhatóan az ugyanott szintén idézett Marczalitól vette: a Deér által megadott „*Vezérek kora*” (*Szabó Károly*: *A magyar vezérek kora* Árpádtól Szent Istvánig, Ráth Mór, Bp., 1869.) 162–163. oldalán ugyanis a magyarok 913-as nyugati hadjáratáról van szó. Marczali viszont ugyanezen oldalszámokra hivatkozva Szabó 1860-as tanulmányát idézte (*Marczali H.*: i. m. [12. jz.] 98.: 1. jz.), ahol a kérdéses lapokon valóban a vizsgált témáról értekezett Szabó. Deér tehát nem nézett bele Szabó írásába, pusztán a Marczali által megadott „i. h.” feloldásaként behelyettesítette *A magyar vezérek korát*, de Szabó érveinek közelebbi megismerését már nem érezte szükségesnek. Az egyébként Marczali (*Uő*: i. m. [12. jz.] 95.: 2. jz.) alapján is egyértelmű, hogy a szerző még az *Akadémiai Értesítő* 1860-as évfolyamában megjelent értekezést citálta. A kutatástörténeti előzmények hiányos ismerete vezette Deért arra is, hogy Marczali 1880-as, *A magyar történet kütfői az Árpádok korában* című kötetének 1882-es német fordítását idézve úgy vélje, hogy ott Marczali még nem gondolt kazár adatközlőre (vö. *Deér J.*: i. m. [9. jz.] 10.: 27. jz.). Valójában – amint látni fogjuk – a kazár adatközlő felvetését már Marczali előtt is többen leírták, az utóbbi 1880-as és 1882-es szövege pedig – ha csak áttételesen is, de – ezekre utalt.

15 *Selig Cassel*: *Magyarische Alterthümer*. Veit und Comp., Berlin, 1848. 138.

16 *Karl Czoernig*: *Ethnographie des Oesterreichischen Monarchie*. II. Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1857. 54.: 2. jz.

17 *Szabó K.*: *Bíborban született Konstántin* i. m. (14. jz.) 164.

18 Uo. 111–112.

19 Uo. 112.

20 Uo. 129., 133.

„a magyarokról tüzetesen szóló 38. 39. és 40-dik fejezet közül a két első, melyben a császár őseinknek mai hazánkba költözésük előtti múltját, lebediai, és etelközi lakásukat, a khazarokkal való viszonyukat, a besenyők által szenvedett vereségeiket, és a kabaroknak hozzájuk csatlakozását írja le, a khazar forrásból eredés bélyegét több helyen mintegy homlokán viseli. [...] Hogy a besenyők általi kétszeri kiveretést, valamint Árpád vezérré választásának részleteit a császár nem magyaroktól vette, nézetem szerint is kétségtelenül bizonyos, mert a magyar tudósító az etelközi vereségét lehetetlen, hogy oly csaknem teljes megsemmisítés színében rajzolta volna, mint szerzőnknek olvassuk [...], s Árpád választását elbeszélve, a túlságos fontossággal emlegetett khazar befolyásról bizonyosan nem így nyilatkozott s a vérszerződésről kétségtelenül megemlékezett volna. Itt tehát világos, hogy a császárt az események színezésében csak khazar, s talán a besenyőkkel való viszonyaink illetőleg, besenyő tudósítás vezette, mely két nemzettel, mint munkájának több általunk tárgyalt helye is bizonyítja, a byzanti udvar a legszorosabb diplomáciai összeköttetésben állott. A kabarokról szóló azon adat pedig, hogy a kabarok nemzetsége vitézségéért lett volna a magyar nemzetségek fölébe mint előharczos első nemzetségül emelve, mint főntebb maga helyén alaptalannak mutattuk ki, a legkézzelfoghatóbban elárulja, hogy a saját nemzetét magasztaló khazar tudósító szájából kerülhetett.”²¹

Szabó azután korábbi nézeteinek rövid összefoglalását adva a bizánci forrásokat elemző tanulmánya után mintegy egy évtizeddel megjelent nagy áttekintő munkájában, *A magyar vezérek korában* újra hitet tett a *DAI* magyar fejezetei mögött meghúzódó kazár, besenyő és magyar adatközlőkről megfogalmazott véleménye mellett, közvetlen forrásként a császári udvarban „követekül és túsokul tartózkodó magyar, besenyő és kozár főemberek”-et nevezve meg.²²

A forrásokról ekként felvázolt elképzelése a 19. századi magyar történetírásban lényegében elfogadásra került. Marczali 1880-ban a *DAI* egyik fő információforrását ugyan a Konstantinápolyban járó Bulcsú elbeszélésében látta, emellett azonban általánosságban is hangsúlyozta a diplomáciai jelentések szerepét, utalva arra, hogy a bizánciak és a kazárok, valamint a bizánciak és a magyarok között rendszerek voltak a követváltások, a magyar–kazár viszonyról és Árpád fejedelemmé választásáról pedig Bizáncban egykorú feljegyzések álltak rendelkezésre.²³ Ezzel, habár név szerint nem utalt Szabónak a korban közismert – s egyben általánosan elfogadottnak tűnő – megállapításaira, lényegében nagyon tömören mégis azokhoz kapcsolódva ismertette saját elképzelését. A század végén ugyanígy járt el Thury József, aki a 9. századi magyar történet eseményeinek szentelt hosszú munkája elején felsorolásszerűen számba vette a bizánci forrásokból ismert 10. századi magyar–bizánci követjárásokat, amelyek a magyarokkal kapcsolatos bizánci adatgyűjtésekre alkalmat kínáltak, illetve elfogadólág ismertette Szabó vé-

²¹ Uo. 164–165.

²² Szabó K.: *A magyar vezérek kora* i. m. (14. jz.) 35.

²³ Marczali Henrik: *A magyar történet kútforrásai az Árpádok korában*. Franklin, Bp., 1880. 101–102.

leményét a *DAI* magyar adatai mögött felfedezhető besenyő és kazár adatközlőkről.²⁴ 1900-ban megjelent monográfiájában Pauler Gyula a magyarokkal kapcsolatos muszlim forrásokból ismert künde és gyula, illetve a *DAI*-ban megjelenő gyula viszonyának vizsgálata kapcsán szintén arra utalt, hogy a bizánci forrás összeállítója „részben legalább kozár forrásokat is használt”.²⁵ Ugyanekkor Marczali a sokáig alapmunkának számító *A magyar honfoglalás kútjöiben* tett ismét hitet a *DAI* magyar fejezeteinek egy része mögött meghúzódó kazár forrás mellett:

„feltűnő az, hogy a magyarok régibb viselt dolgai közül csak azokat említi [a *DAI*], a melyekben nemzetünk valami összeköttetésben volt a kozárral. Így különösen a fejedelmválasztást beszéli el nagy részletességgel és – úgy látszik – kozár tendenciával. Szabad tehát kifejeznünk azt a véleményt, hogy a császár értesüléseinek egy része kozár forrásra vezethető vissza. Tudjuk, hogy Konstantinápolyban mindig voltak kozár zsoldosok, azt is tudjuk, hogy arra felé igen gyakran járt görög követség.”²⁶

A kazár forrás mellett bizonyítottan látta továbbá, hogy a *DAI*-ban olvasható tudósítások más részei a 40. fejezetben említett Termacsu és Bulcsú követségéhez kapcsolódóan, illetve egyéb, a *DAI*-ban is említett követjárások során jutottak a bizánci udvar birtokába.²⁷ Azaz a szerző nem tett mást, mint saját, már 1880-ban is hangoztatott véleményét fejtette ki világosabb megfogalmazásban. Mégis sajátos, hogy sem ezt megelőzően, sem ekkor nem hivatkozott Szabó 1860-as tanulmányára ebben a vonatkozásban, pedig általánosságban és konkrétumokra utalva is idézte azt (talán részben ez vezethette félre később Deért).²⁸ A közvélekedésnek megfelelően írhatta így Sebestyén Gyula 1904-ben megjelent könyvében, hogy VII. Konstantin a magyarokról szóló ismereteit „a bizánczi udvarban forgoló magyar fejedelmi személyektől és kozár zsoldosaiktól szerezte be”,²⁹ majd megtoldotta ezt azzal is, hogy a *DAI*-ban a morvákról olvasható információk (ideértve a 41. fejezet történetét Szvatopluk fiairól) ugyancsak a Konstantinápolyban járó magyar előkelők révén juthattak a császári udvar tudomására.³⁰

A kazár adatközlőre vonatkozó fentebbi állítások mellett említést érdemel, hogy Hunfalvy Pál csak a *DAI* 10. századi állapotokról szóló információival kapcsolatban emlékezett meg magyar adatközlőkről,³¹ ahogy Fiók Károly is az Árpád-

24 Thury József: *A magyarok eredete, őshazája és vándorlása*. Századok 30. (1896) 685.

25 Pauler Gyula: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. MTA, Bp., 1900. 139.: 45. jz.

26 Feltehető, hogy nagyjából ekkor született népszerűsítő összefoglalójának azon kitétele, miszerint a *sabartoi asphaloi* név „valószínűleg már megrontva jutott Byzanczba” (Marczali Henrik: *A vezérek kora*. In: *A magyar nemzet története*. I. Magyarország a királyság megalapításáig. MTA, Bp., 1895. 19.), szintén arra utalhat, hogy ezen adatot nem magyar forrásból származónak vélte.

27 Marczali H.: *Byzanci történetirők i. m.* (12. jz.) 97.

28 Vö. uo. 95–96., 98.: 1. jz.

29 Sebestyén Gyula: *A magyar honfoglalás mondái*. I–II. Franklin, Bp., 1904–1905. I. 33.

30 Uo. II. 93.

31 Hunfalvy Pál: *Magyarország ethnographiája*. MTA, Bp., 1876. 217.

ház neveinek elemzése során különös figyelemben részesített, a 40. fejezet végén álló genealógiai ismertetést vizsgálva feltételezte Bulcsú informátor szerepét.³² Megint mások, akik a *DAI* magyar vonatkozású adatait vették valamilyen szempontból elemzés alá, nem érezték szükségét annak, hogy ezzel kapcsolatban állást foglaljanak. Nehéz lenne ma már azt megmondani, ebben az vezette-e őket, hogy a kérdést nem tartották relevánsnak vizsgálataik szempontjából, avagy elfogadhatónak tartották a Szabó, majd nyomában Marczali, Thury és Pauler munkáiban megjelenő álláspontot. Tény viszont, hogy a *DAI*-ban fellelhető névanyagot részletes nyelvi elemzésnek alávető³³ Vámbéry Ármint – aki egyébként a magyarokról szóló fejezetek történeti értékéről igencsak szkeptikusan nyilatkozott³⁴ – látszólag éppen úgy nem foglalkoztatta e problémakör, mint a legtöbb utódját, akik a legkorábbi magyar névanyag etimológiai vizsgálatára vállalkoztak.³⁵

A 38. fejezet magyar forrásának feltevése

Többszólamú diskurzus és a „magyar adatközlőről” szóló feltevés kibontakozásának háttere: a 20. század első fele

A 20. század első évtizedeiben a korai magyar történelem kutatásának homlokterébe általánosságban és a *DAI*-val kapcsolatos vizsgálatoknak konkrétan is a különféle nyelvi elemzések kerültek,³⁶ míg a történeti megközelítések a 19. század második felének a millennium környékén csúcspontjára jutó fellendülése után érzékelhetően háttérbe szorultak egy időre. Hozzájárult ehhez nyilvánvalóan az, hogy a korszak nagy történészgenerációjának munkái a kortársak szemében lerakták a történeti kutatás alapjait a forráskutatás és az összefoglaló áttekintések területén egyaránt. A folyamatosságot természetesen jelzi, hogy a millenniumi események keretében a magyar államiságot ünneplő nagy vállalkozások mintegy utolsó utáni

32 *Fiók Károly*: Géza fejedelem neve és az Árpád-család névlajstroma Konstantinos Porphyrogenetosnál. *Századok* 41. (1907) 604., 614.

33 *Vámbéry Ármint*: A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány. MTA, Bp., 1882. 152–160.

34 Uo. 146–148.

35 Vö. pl. *Melich János*: Bulcsú. *Magyar Nyelv* 9. (1913) 325–327.; *Gombocz Zoltán*: Levente. *Magyar Nyelv* 12. (1916) 305–310.; *Jakubovich Emil*: Lél és Lebedias. *Magyar Nyelv* 14. (1918) 225–230.; *Rásonyi Nagy László*: Adalékok török tulajdonneveinkhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 46. (1923) 124–137.; *Uő*: Taksony. *Magyar Nyelv* 23. (1927) 274–284.; *Pais Dezső*–*Rásonyi Nagy László*: Kál és társai. *Magyar Nyelv* 25. (1929) 121–128.; *Pais Dezső*: Konstantinos χερσὶ törzsneve. *Magyar Nyelv* 26. (1930) 298–299.; *Pais Dezső*: Fal. *Magyar Nyelv* 27. (1931) 242–246.; *Pais Dezső*: Gyila, Julus. *Magyar Nyelv* 31. (1935) 53–54.

36 Az előző jegyzetben felsorolt munkák mellett ld. még: *Darkó Jenő*: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi iroknál. MTA, Bp., 1910. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XXI. 6.); *Melich János*: Tisza – Títzsa. *Magyar Nyelv* 19. (1923) 37–38. (Melich itt a *DAI* forrásai között régi követjelentéseket, valamint a magyarokhoz küldött követeket és a magyarok követeitől szerzett információkat említ, hivatkozva a Marczali által *A magyar honfoglalás kútjában* írottakra.)

állomásaként Árpád halálának ezredik évfordulójára 1907-ben megjelent a Csánki Dezső szerkesztette *Árpád és az Árpádok* című kötet, amelynek „legtöbb tanulmánya [...] jórészt a Pauler-iskola módszerét és eredményeit tükrözi vissza”,³⁷ s amelynek szerzőgárdája még javarészt a 19. század utolsó évtizedeinek szemléletét meghatározó tudósok közül került ki. A rákövetkező évben ugyanakkor már megjelent az akkor ifjú történészgeneráció kiemelkedő tagjának, a két világháború közötti magyar koratörténet-írás egyik vezető személyiségének, Hóman Bálintnak egy hosszú tanulmánya a honfoglalás előtti magyar szállások elhelyezkedésének kérdéséről és a 9–10. századi magyar hatalmi szervezetről.³⁸

A folyamatosság mellett ugyanakkor egy új kutatástörténeti periódus nyitánya is ezekre az évekre esett. Gombocz Zoltán 1908-ban, majd 1912-ben jelentkezett nagy hatású tanulmányával, amely a magyar nyelvben megtalálható, honfoglalás előttiként számon tartott török jövevényszavak szisztematikus feldolgozására vállalkozott. Az 1912-es munkájában még úgy látta, hogy a magyar nyelvbe e szavak a volgai bolgárok nyelvéből kerültek át 600 és 800 között³⁹ – azaz nagyjából egyetértésben a 19. századi történészek által az írott források alapján felvázolt képpel még elfogadta, hogy a magyarok elődei valamikor a 9. században hagyták el a Volgától keletre lévő szállásaikat, s indultak el délnyugati irányba. Egy évtized sem telt el azonban, s véleményét jelentősen megváltoztatva arra jutott, hogy a szülőtermesztésre és a borra vonatkozó kölcsönszavak átvételére csakis ettől a vidéktől délebbre, legvalószínűbben a Kaukázus előterében kerülhetett sor, ahová az 5. századi népmozgások sodorták el a magyarokat.⁴⁰ Ezt a területet jelölte ki egyébként egy évtizeddel korábban, a magyarokkal kapcsolatban bizánci forrásokban feltűnő népneveket elemezve Darkó Jenő is, aki ide, a Kaukázus és a Fekete-tenger keleti partvidéke közé helyezte a magyarokat legkésőbb a 8. század közepétől kezdve.⁴¹ Fehér Géza pedig Gombocz nyomdokain haladva az onogurokra/bolgárokra vonatkozó történeti források összeállítása és a feltételezett bolgár–magyar kapcsolatok kidolgozása révén tett úttörő lépéseket a Gombocz-féle elméletnek a történettudomány területén való kamatoztatása terén.⁴²

Az az elképzelés, miszerint az Anonymusnál és a *DAI*-ban egyaránt rövid idejűnek, legfeljebb egy-két emberöltő hosszúságúnak ábrázolt, és a 19. század törté-

37 Hóman Bálint: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. MTA, Bp., 1923. (A magyar nyelv-tudomány kézikönyve I. 7.) 10. – Pauler saját nemzedékén belüli szerepére és újító módszertanára ld. uo. 9.

38 Uő: Östörténetünk keleti forrásai. Századok 42. (1908) 865–883.

39 Gombocz Zoltán: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Société finno-ougrienne, Helsinki, 1912. Az etimológiai vizsgálatok első kiadása: Gombocz Zoltán: Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1908. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 7.) (Ekkor még kevésbé határozott kronológiai kerettel.)

40 Vö. Gombocz Zoltán: Bolgárok és magyarok. Új Magyar Szemle 2. (1920) 176–183.; Uő: A bolgár-kérdés és a magyar hűnmonda. Magyar Nyelv 17. (1921) 15–21.; Uő: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. II. Nyelvtudományi Közlemények 46. (1923) 26–29.

41 Darkó J.: i. m. (36. jz.) 325., 330.

42 Géza Fehér: Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V.–XI. Jahrhunderten. Keleti Szemle 19. (1921) 2. sz.

nészei által is így bemutatott „gyors” vándorlás helyett valójában a magyarság elődeinek évszázados – más népek nevei alatt rejtőzködő – steppei jelenlétével kell számolni, az 1920-as évektől egyre népszerűbbé vált. Ennek kidolgozását adta Fehér említett tanulmánya, majd Németh Gyula nagy összefoglalása 1930-ban,⁴³ s az erre vonatkozó további vizsgálatoknak mintegy a forrásbázisát teremtette meg, illetve kívánta megteremteni Kmoskó Mihály a korban végül kiadatlanul maradt hatalmas gyűjteménye a steppei népekre vonatkozó arab, perzsa és szír,⁴⁴ valamint Moravcsik Gyula *Byzantinoturcica*-ja⁴⁵ és annak magyar nyelvű előzménye⁴⁶ a bizánci görög források terén.⁴⁷ Az 1930-as évektől Fettich Nándor munkái révén a régészet is egyre erőteljesebben kapcsolódott be a honfoglalás előtti magyar történet kutatásába,⁴⁸ újabb diszciplína forrásanyagát, s egyben értelmezési nehézségeit emelve ezzel be az események rekonstrukciójába.

Ezt látva nem meglepő, hogy az egyébként a „nyelvi és történeti kérdések kelleténél szorosabb összekapcsolását”-t hibának tartó⁴⁹ és a saját diszciplinájának módszertana, a történeti forráskritika alapvető fontosságát hangsúlyozó⁵⁰ Hóman is elfogadta Gombocz és nyelvész, illetve történész követői nyelvészeti alapon megfogalmazott tézisé, s a magyarok 5. századtól kezdődő Kaukázus-vidéki, majd Don–Dnyeper–Dnyeszter környéki jelenlétével számolva magyarázta mind a 9–10. századi idegen eredetű források, mind a magyar krónikáshagyomány adatait. Ennek megfelelően értelmezése szerint a krónikák hun hagyományának gyökerei az 5. századi állapotokhoz nyúlhatnak vissza, majd a magyarság előbb onogur, utóbb pedig kazár fennhatóság alatt élhetett a kelet-európai steppén.⁵¹ Aligha csodálhatjuk, hogy az e modellben gondolkodó kutatók számára nem jelentett nehézséget a *DAI* 38. fejezetében olvasható, a magyar történelmet a kazárokhhoz kötő elbeszélés beillesztése saját történelemképük keretei közé. Elképzelésük szerint ugyanis a magyarok nem-

43 *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. MTA, Bp., 1930.

44 *Kmoskó Mihály*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1–3. Szerk. Zimonyi István. Balassi, Bp., 1997–2007. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 10., 13., 23.); *Uő*: Szír írók a steppe népeiről. Szerk. Felföldi Szabolcs. Balassi, Bp., 2004. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 20.) Kmoskó magyar koratörténet felé fordulásának okaira ld. *Ormos István*: Adalékok Kmoskó Mihály alakjához. I. Keletkutatás (2009) 2. sz. 74.

45 *Gyula Moravcsik*: Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. 2., durchgearbeitete Auflage. Akademie Verlag, Berlin, 1958. (Berliner Byzantinische Arbeiten 10.)

46 *Moravcsik Gyula*: A magyar történet bizánci forrásai. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1934. (A Magyar Történettudomány kézikönyve I. 6/b.)

47 Az írott forrásokban a 9. században feltűnő magyarság „előtörténetére”, kialakulási környezetére relevánsnak tartott bizánci források összegyűjtése mögött meghúzódó korabeli koncepcióra ld. *Moravcsik Gy.*: A magyar történet i. m. (46. jz.) 19–22.

48 Történészeknek készült összefoglalása: *Fettich Nándor*: A levediai magyarság a régészet megvilágításában. Századok 67. (1933) 250–276., 369–399.

49 *Hóman B.*: A magyarok honfoglalása i. m. (37. jz.) 7.

50 Vö. uo. 9., 12–13.

51 Uo. 11. – Legátfogóbb kifejtése igényes ismeretterjesztő formában: *Hóman Bálint–Szekfü Gyula*: Magyar történet. I–VII. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1928. I., ill. a 2. kiadásban: I–V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1935. I. 23–114.

csak hogy „Kazáriához közel” (*DAI* 38₃) éltek, de a kazár politikai alakulat keretei között, annak fősege alatt is álltak. Leved(i) kazár házassága (*DAI* 38_{14–16}), a kagán ajánlata Leved(i)nek (*DAI* 38_{31–39}), Árpád kazár részvétellel történt fejedelemsé tétéle (*DAI* 38_{46–53}) mind jól illeszkedni látszottak a Kaganátus keretei között, kazár uralom alatt élő magyarok feltevéseéhez. Így a 19. század történészeivel ellentétben, akik abból kiindulva, hogy a magyarság Anonymus tudósítása szerint Álmos generációja idején lépte át a Volgát,⁵² illetve abból, hogy a *DAI*-ban Álmosnál legfeljebb néhány évtizeddel idősebb Leved(i) idején érkeztek Kazária közelébe, még lényegében a 9. század második felétől számoltak a magyarok Fekete-tenger-vidéki jelenlétével, Gombocz, Hóman és kortársaik számára egyszerűen *már nem volt szükség semmiféle kazár adatközlő feltételezésére ahhoz, hogy a DAI 38. fejezetében érzelkelhető „kozár tendenciá”-t megmagyarázzák.* A magyarázatot maga a feltételezett hosszú idejű kazár–magyar együttélés jelentette. A 19. század végén még uralkodó nézetet képviselő tudósgeneráció tagjai pedig ebben az időben már vagy nem éltek, vagy – mint az 1940-ben elhunyt, ám a Tanácsköztársaság idején játszott szerepe miatt már jóval korábban nyugdíjazott és marginalizálódott Marczali – kiszorultak a tudományos közélet alakítói közül.⁵³

A magyar honfoglalás kútfoi (1900) és a Hóman–Szekfü-féle *Magyar történet* első kiadása (1928) között eltelt kicsit több mint két és fél évtized változásait látva nem csodálható, ha az utóbbi kötetben Hóman már úgy látta: a *DAI* 38. fejezetében leírt eseményeket „Bíborban született Konstantinosz császár 950-ben a nála járt magyaroktól hallotta”.⁵⁴ Néhány évvel korábban egyébként már hasonló következtetésre jutott a még a 19. század végi történészgeneráció tagjai közé tartozó, de az 1920-as években már egyértelműen Gombocz és követői hatása alatt álló Karácsonyi János is, aki a 38. fejezetben elbeszélte eseményekben szintén a magyarok által a 10. század közepén Konstantinápolyban elmondott történeteket látott.⁵⁵ Másfél évtizeddel később pedig az Árpád-ház és ezáltal a magyarság történetét már-már misztikus nézőpontból vizsgáló Domanovszky-tanítvány, Ferdinándy Mihály számára kérdés sem fért ahhoz, hogy legalábbis a 38. fejezet első felének anyagát és az Árpád-ház genealógiáját Termacsu előadása nyomán ismertette a *DAI*.⁵⁶

Véleményük alakulásában minden bizonnyal döntő szerepet játszott egyrészt az, hogy ugyancsak nyelvi alapon, a Leved(ia) és Atelkuzu nevek magyar eredetéből kiindulva Fehér – akinek a kötetéről Hóman hosszabb recenziót is közzétett, így

52 Anonymus, *Gesta Hungarorum* 7.

53 Vö. Romsics Ignác: Clió bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi tekintéssel. Osiris, Bp., 2011. 268–269., 591.

54 Hóman B.–Szekfü Gy.: i. m. (51. jz.) (1928) 64., (1935) 66. Emellett mindvégig kitartott: 1943–1944-ben írott, csak jóval a halála után megjelent könyvének kéziratában is így foglalt állást, ld. Hóman Bálint: Ösemberek – ősmagyarok. Attraktor, Bp., 2001. 218.

55 Karácsonyi János: A magyar nemzet őstörténete 896-ig. Szent László Nyomda, Oradea-Mare/Nagyvárad, 1924. 51., 55–56.

56 Ferdinándy Mihály: Az Istenkeresők. Az Árpád-ház története. Rózsavölgyi és Társa, Bp., 1943. – újranyomva: Attraktor, Máriabesnyő, 2003. 15–23.

felvetéseit jól ismerte⁵⁷ – már 1921-es munkájában magyar adatközlőtől, egészen pontosan Bulcsútól származtatta a 38. fejezet anyagát.⁵⁸ Másrészt elősegíthette a kazár adatközlő hipotézisétől való eltávolodást az is, hogy a bizánciak által a magyarokkal kapcsolatban használt megnevezéseket a filológiai kutatás érvrendszerével vizsgáló Darkó azt a feltételezést fogalmazta meg, miszerint a *DAI* türk és *sabartoi asphaloi* nevei nem magyar, illetve kazár informátoroktól jutottak volna a szöveg szerzőjének tudomására. Elképzelése szerint az előbbit Theophanész vitte volna át a magyarokra, s az ő révén ismerte volna meg VII. Konstantin és köre,⁵⁹ míg az utóbbit Konstantin vagy az őt tájékoztató bizánci személy „arab kereskedőktől vagy világjáróktól” hallhatta.⁶⁰ Azaz Darkó, aki természetesen számolt azzal, hogy VII. Konstantin számos idegen néptől összegyűjtött adatot felhasznált a *DAI* írásakor,⁶¹ tulajdonképpen arra a következtetésre jutott, hogy a császár az általa ismert adatokat egy saját maga által többé-kevésbé összedolgozott formában tárta az olvasói elé, számos, különböző eredetű tudósítás egybeszövésével és megrostálásával.

A 38. fejezet mögött álló magyar adatközlő elképzelése persze nem csak a magyarországi kutatásban merült fel. A magyarországi szakemberek munkái mellett éppen az 1930-as évek nyugat-európai szakirodalmában mutatkozott a korábbiaknál élénkebb érdeklődés a honfoglalás előtti magyar történelem, s ezáltal a *DAI* 38–40. fejezetei iránt. Így Carlile Macartney a magyar történet 9. századi eseményeit tárgyaló monográfiájában többek között amellettt érvelt, hogy nemcsak hogy Leved(ia)t és Atelkuzut kell ugyanazon – a Don és az Al-Duna között fekvő – területre lokalizálni, de a 38. fejezet két besenyő támadást és két ezeket követő nyugatra történő elmozdulást elbeszélő mondatai lényegében egyetlen eseményt írnak le kétszer egymás után. Így vélte ugyanis megmagyarázhatónak azt, hogy a *DAI* – besenyő forrásból származtatott – 37. fejezete a magyarokat a Kárpát-medencébe beszorító besenyők szállásait a Volga és a Jaik/Urál folyó közé helyezte, s csak egy, a magyarokat érő besenyő támadásról tudósít. Az egyetlen besenyő támadásra és egyetlen nyugatra költözésre vonatkozó két, párhuzamos történet keletkezése mögött a szerző két különálló elbeszélést vélte felfedezni: az első (38_{3–23}) véleménye szerint egy nem magyar eredetű (a nyelvhasználat alapján esetleg szláv) informátor útján került Konstantinápolyba, míg a második (38_{24–57}) a magyar „nemzeti tradíciót” tartotta fenn, s mint ilyen, nyilvánvalóan magyar elbeszélő útján jutott el Bizáncba. Az utóbbi esetében a keleten maradt magyarokra (a szavartokra) helyeződő hangsúly miatt az adatközlőt a körükből származtatta.⁶² Macartney egyébként a 39–40. fejezetek anyagával kapcsolatban is az általa csak

57 Hóman Bálint: Fehér Géza: Bulgarisch–ungarische Beziehungen in den V.–XI. Jahrhunderten. Veröffentlichung der Körösi-Csoma-Gesellschaft. Budapest, 1921. Századok 57. (1923) 335–356.

58 Fehér G.: i. m. (42. jz.) 52–53., 90.

59 Darkó J.: i. m. (36. jz.) 330–332., 350.

60 Uo. 342–349., különösen 348.

61 Uo. 335. – A 37. fejezet kapcsán például egyértelműen besenyő forrásról írt.

62 Carlile Aylmer Macartney: The Magyars in the Ninth Century. Cambridge University Press, Cambridge, 1930. 90–100. – A szerző egyébként számolt egy további, a honfoglalást közvetlenül megelőző támadás előtti másik háborúval is, amely a 9. század első évtizedeiben a Kubán-vidék-

részben figyelembe vett⁶³ magyar kutatásától eltérő álláspontra helyezkedett. A kavarokra helyezett nagy hangsúly alapján e részeket egy, a bizánci udvarban megfordult kavar adatközlőnek az információiból tartotta levezethetőnek, akit ő a 940-es évek második felében Konstantinápolyban járt Gyulával azonosított.⁶⁴ A 38. fejezet első fele mögött álló, az eseményeket duplikáló „két forrás” tézisé – habár erre a magyar kutatásban hosszabb ideig csak kevesen reagáltak, s ők sem egyetértőleg⁶⁵ – a két világháború közötti nyugati bizantinológia egyik jelentős személyisége, Henri Grégoire is elfogadhatónak tartotta, bár a magyar fejezetek egyes részletkérdéseivel kapcsolatban más véleményen volt, mint Macartney.⁶⁶

Nem mindenki osztotta ugyanakkor a *DAI* 38. fejezetének az 1920–1930-as években a magyarországi és a nemzetközi kutatásban is egyre elterjedtebb, magyar eredetű forrásra visszavezetett adatairól szóló elképzelést. Moravcsik 1934-ben közzétett, a *DAI*-ról számos, ma is fontos megállapítást tartalmazó rövid ismertetésében a Gabriel klérikos, illetve Bulcsú és Termacsu követjárásai alkalmával szerzett információk felsorolása mellett úgy látta:

„lehet, hogy Konstantinos a magyar vezérek elbeszélésein kívül kazár információkat is felhasznált. Erre enged következtetni az a körülmény, hogy a magyarság honfoglalás előtti kazár kapcsolatairól nagyon részletes információi voltak. A bizánciak ez időben szoros kapcsolatban álltak a kazárokkal – a császári udvarban kazár testőröket is találunk – s így a császár könnyen kaphatott tőlük tudósításokat a magyarokról.”⁶⁷

Ezen elképzelés jelent meg mintegy egy évtizeddel később a mestere, Moravcsik 1934-es összefoglalását kivonatoló Gyóni Mátyás rövid összefoglalásában is, azaz, hogy a *DAI* 38–40. fejezeteinek forrásai „Termacsunak és Bulcsunak elbeszélése, Gabriel bizánci követ jelentése és kazár információk lehettek”.⁶⁸ Hiába foglalt azonban így állást a kérdéses forrást akkoriban legalaposabban ismerő szakember és az ő tanítványa – a következő évtizedek kutatása mégis inkább a

ről lökte a magyarokat Leved(ia)–Atelkuzube, ám ezt a besenyőktől különálló kangarokhoz kötötte (uo. 76–79., 103–108).

63 Bár a brit tudós nem egy magyar szakemberrel tartotta a kapcsolatot, többek között a magyar (nyelvű) szakirodalom nem kellő ismeretét róta fel neki Moravcsik Gyula az 1930-as kötetről írott recenziójában: *Gyula Moravcsik: Rezension: Macartney, The Magyars... Byzantinische Zeitschrift* 33. (1933) 385–386.

64 *Macartney, C. A.*: i. m. (62. jz.) 112–117.

65 Vö. *Moravcsik, Gy.*: Rezension i. m. (63. jz.) 385.

66 *Henri Grégoire*: Le nom et l'origine des Hongrois. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 91. (1937) 630–642., különösen 632–639. – Ettől korábbi álláspontját néhány ponton módosító későbbi írásában sem tért el, vö. *Uő.*: L'habitat «primitif» des Magyars et les Σαβαροταιάφαλοι. *Byzantion* 13. (1938) 267–278.

67 *Moravcsik Gy.*: A magyar történet i. m. (46. jz.) 155.

68 *Gyóni Mátyás*: A bizánci források. In: *A magyarság őstörténete*. Szerk. Ligeti Lajos. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézet, Bp., 1943. 245.

Fehér, Karácsonyi, Hóman és Ferdinándy (!) által megfogalmazott vélemények irányába indult el.

Mindez alapján talán megkockáztatható: a Szabó által 1860-ban felvetett szempontok egy részének időtállóságát látva talán nem véletlen, hogy a magyar fejezetek forrásaival kapcsolatban a 19. század második felében az ő úttörő munkája nyomán kialakult konszenzus felbomlását elsősorban *nem* a *DAI* szövegének újolagos, mélyreható vizsgálata eredményezte. A törést – mint láttuk – részben a magyar koratörténet földrajzi és időbeli kereteinek megítélésében beállt változások indukálták. Másrészt fontos szerepet játszott az is, hogy a magyarországi kutatás a 9. századi magyarokról szóló beszámolókat megőrző muszlim forrásokból kiolvasott/kikövetkeztetett információkat – lényegében Ibn Ruszta magyarokról szóló leírása hazai közzétételének kezdetétől⁶⁹ – nem, vagy csak nehezen tartotta összeegyeztethetőnek a *DAI*-ban ugyanezen időszakról feljegyzett beszámolóval.

A két forráscsoportban egymásnak többé-kevésbé ellentmondó adatsorokat láttott már Edelspacher (Gyoroki) Antal 1871-ben,⁷⁰ Hunfalvy 1876-ban,⁷¹ Salamon Ferenc 1877-ben,⁷² Botka Tivadar 1878-ban,⁷³ Vámbéry Ármin 1882-ben⁷⁴ – s a sort hosszan lehetne még folytatni. A kutatók e nehézséget a kezdetektől azzal próbálták meg áthidalni, hogy vagy a *DAI*-ban olvasható eseményeket és helyeket (Leved[ia], majd Atelkuzu) helyezték az Ibn Ruszta-féle szövegből kikövetkeztethető állapotok elé, vagy fordítva, az arab szöveg leírását Leved(iá)ra vonatkoztatták, mintegy a *DAI*-ban rögzített állapotok előtti korra keltezve az ott olvashatókat.⁷⁵ Mások – mint Hóman – a szövegek kevésbé szó szerinti értelmezésével kísérelték meg a vélt ellentmondás feloldását, a két forráscsoport azonos tartalmát feltételezve.⁷⁶

A muszlim és a bizánci forrásokban található adatokra vonatkozó különféle egyeztetési kísérletek újabb állomását Deér fentebb idézett, 1946/1947-es, a *Századokban* megjelent tanulmánya jelentette. Ez a korábbi elképzelésekhez részben hasonlóan a két forráscsoportban feldolgozott események egymástól történő időbeli eltávolításában látta a megoldást – ám immár a 19. században javasoltaktól jelentősen eltérő mértékben. A kérdés újrafogalmazásához a kiindulópontot saját szavai szerint a muszlim leírásokat friss szemmel ismét elemzés tárgyává tevő Czeglédy Károly egy 1945-ös írása kínálta.⁷⁷ Ebben ugyanis a kérdéses szövegek-

69 Gyoroki [Edelspacher] Antal: Ibn-Daszta tudósítása a magyarokról a X-dik század elejéről. Századok 5. (1871) 465–478.

70 Uo.

71 Vö. Hunfalvy P.: i. m. (31. jz.) 202–203., 214–215.

72 Vö. Salamon Ferenc: A magyar hadi történethez a vezérek korában (Kútfőtanulmány a IX. századbeli byzanti taktikai művekről). Athenaeum, Bp., 1877. 34–40.

73 Botka Tivadar: Millenarium vagyis a magyar államiság ezeréves fordulójára 884-től 1884-ig. III. Századok 12. (1878) 3. sz. 256–258.

74 Vámbéry Á.: i. m. (33. jz.) 135–136.

75 A véleményeket osztályozta és röviden bemutatta Hóman B.: Östörténetünk i. m. (38. jz.) 866–867.

76 Hóman B.: Östörténetünk i. m. (38. jz.).

77 Czeglédy Károly: A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. Magyar Nyelv 41. (1945) 33–55. – újranyomva in: *Uő*: Magyar őstörténeti tanulmányok. MTA Könyvtára, Bp., 1985. (Budapest Oriental Reprints A3.) 33–55.

nek a kelet-európai népekről szóló adatait összefoglalóan tárgyaló Czeglédy a magyarokkal kapcsolatos információk lejegyzését 870 és 889 közé helyezte,⁷⁸ ezáltal kizárva annak a lehetőségét, hogy a muszlim földrajzírók adatait a *DAI* által elmondott, Leved(i), Álmos és Árpád történetét tartalmazó, s belső logikája alapján a hasonlóképpen az 850–890-es évekre vonatkoztatható elbeszélés elé lehessen datálni. Elemzése végkövetkeztetéseként Czeglédy ezért ismét azt javasolta, hogy a *DAI* 38. fejezetének elején elbeszélte történetet a korábban elképzeltnél későbbre kell helyezni, ugyanis „[a] császár informátoraitól a magyarság történetének csak egy meglehetősen kis szakaszáról nyert értesülést. Levedi vajdaságánál régebbi eseményekről nincs tudomása”. Összességében úgy látta, hogy a *DAI*-ban „a 880 előtti magyar történelmet” megelőző korszakról nem lehet adatokat találni.⁷⁹ Elképzelésével szemben viszont a bizánci és a muszlim források összeegyeztethetlenségéről szóló alaptételét elfogadó Deér úgy gondolta az ellentmondást feloldani, hogy – az utolsó mondatokat leszámítva – a teljes 38. fejezet adatközlőjeként egy, a 10. század közepén Konstantinápolyban járt magyar személyt valószínűsített. A Leved(i)ről, Álmosról, Árpád fejedelemmé választásáról és a besenyő–magyar háborúról szóló elbeszélést így „a magyar nemzeti és dinasztikus hagyományra” vezette vissza,⁸⁰ s feltételezte, hogy Leved(i) valójában nem a 9. században, hanem jóval korábban, a 8. század második felében élt.⁸¹

A korai magyar történet eseményeihez a nyelvészeti részletelemzések helyett középkorász–történészként, vállaltan a történetírás módszertanával közelítő⁸² Deér elődeivel ellentétben szükségét érezte annak, hogy a 19. századi történészgenerációk által elfogadott kazár adatközlő feltevését is cáfolja, mielőtt saját magyar adatközlőjével helyettesítette azt. Mint e tanulmány elején említettük, érvelését Marczalinak *A magyar honfoglalás kútjőiben* tett, fent idézett rövid megjegyzésével szemben fogalmazta meg, elvetve a „kozár tendentia” magyarázatát. Véleménye alátámasztására azonban elsősorban saját tézisért hozta fel, amely szerint Leved(i) alakját a 8. századba kell visszakelteni. Nem gondolta továbbá megokolhatónak, miért és hogyan jutott volna VII. Konstantin kazároktól származó közlésekhez, a *DAI*-ban ugyanis a kazárokról alig esik szó. Azt sem tartotta megmagyarázhatónak, mi haszna lett volna egy kazár adatközlőnek a magyarokat a kazárok alávetettjeiként bemutatni a 9. század legvégén vagy a 10. század első felében – annak ugyanis semmiféle aktuális politikai mondanivalója nem lehetett már akkor.⁸³

Mint fentebb szó volt róla, munkájának figyelemre méltó eleme, hogy „a kazár tájékoztatás hipotézisé”-nek forrásául Marczalit nevezte meg, azaz sem Szabó 1860-as tanulmányával, sem Pauler 1880-as és 1900-as, sem pedig Thury 1896-os írásával nem foglalkozott. Ennél is megmagyarázhatatlanabb, hogy látszólag ugyanígy figyelmen kívül hagyta a *DAI* legjobb szakértője, Moravcsik alig egy

78 Czeglédy K.: A IX. századi magyar történelem i. m. (77. jz.) 39–41., 54.

79 Uo. 53.

80 Deér J.: i. m. (9. jz.) 15.

81 Uo. 8–9.

82 Uo. 5.

83 Uo. 10–11.

évtizeddel korábbi, fentebb szintén idézett szavait. Szerepe lehetett ebben annak is, hogy egész tanulmánya alapján érezhető: a szerző szeme előtt elsősorban nem annyira a muszlim és a bizánci források vélt ellentmondásainak feloldása lebegett, mint inkább a *DAI* 38. fejezetének és a magyar krónikákban Álmossal és Árpáddal kapcsolatban olvasható történeteknek egyfajta összefűzése, s ezáltal a krónikák „verziójának” egy 10. század közepi szöveggel való hitelesítése. A cikk második fele lényegét tekintve ennek a tézisnek a bemutatása, mint ahogyan a szöveg elején már a kérdés megfogalmazásában is igen jelentős szerep jutott a künde és a gyula méltóságok Álmos és Árpád személyei közötti felosztása körüli lehetőségek bemutatásának.⁸⁴

Deér tanulmányának feltűnő vonása továbbá, hogy még 1946-ban is úgy érezte: „szívós[...]an tartja magát [...] a kazár tájékoztatás hipotézise”,⁸⁵ s ezzel szemben a magyar adatközlő melletti érvelést mint saját új eredményét mutatta be. Holott amint láttuk, a 38. fejezet mögött meghúzódó magyar információról mind Fehér 1921-ben, mind Karácsonyi 1924-ben, mind a Deér cikkének megjelenésekor már bebörtönzött Hóman 1928-ban és 1935-ben, mind Macartney 1930-ban, mind pedig Ferdinándy 1943-ban is mint tényről írt. A kazár tudósítás lehetőségének „szívós” továbbéléséről szólva – bár konkrét munkára ezzel kapcsolatban nem hivatkozott – minden valószínűség szerint Moravcsik összefoglalására, illetve az őt szorosan követő Gyóni-féle kivonatra utalt.⁸⁶ Azt ma már nehéz lenne megmondani, hogy Hóman az övével teljesen egyező 1928/1935-ös álláspontjának „említettlenül hagyásában” mennyire játszott szerepet az, hogy a II. világháború végén külföldre menekülő, majd bebörtönzött mesterére – akinek *Magyar történetét* még 1938-as kötetében is „állandó vezető”-jének nevezte⁸⁷ – a háború után már nem volt illendő hivatkozni. Az előző évtizedekben még szorosan követett Hómanra 1946/1947-ben mindenesetre csak néhány helyen utalt,⁸⁸ ám annak már 1908-ban – Czeglédy előtt mintegy négy évtizeddel – vázolt megállapítására, amelyben 874

84 Uo. 4–5.

85 Uo. 10.

86 A *DAI* 38. fejezetének forrásai kapcsán – sokatmondóan ismét csak pusztán a szláv hipotézis túlhaladottságát bizonyítandó – idézi is Moravcsik összefoglalását (*Deér J.*: i. m. [9. jz.] 10.: 26. jz.), ahogyan VII. Konstantin a „magyarok e Tacitusa”-ként történő jellemzése (uo. 17.) is Moravcsik könyvéből (*Moravcsik Gy.*: A magyar történet i. m. [46. jz.] 156.) vett összehasonlítás. Moravcsik és Gyóni mellett, az előbbi hatását érzékeltetendő álljon itt még a szintén Moravcsikot szorosan követő *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. MTA Történettudományi Intézete–Közoktatási Kiadóvallalat, Bp., 1951. 26.: „[...] a bizánci követek jelentései mellett a Konstantinápolyban járt magyaroktól hallottakat is feljegyezve [...] a honfoglalás előtti korszakra igen becses, X. századi magyar hagyományt is őriz, melyhez valószínűleg még kazár vagy kabar információk járultak [...]”.

87 *Deér József*: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1938. 270. – Az 1920–1930-as években vállaltan mester–tanítvány viszonyban lévő Hóman és Deér körkörös egymás eredményeire pozitívan hivatkozó megnyilvánulásait áttekinti: *Tóth Sándor László*: Deér József és a magyar őstörténet. In: *Capitulum II. Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriuma*. Szerk. Koszta László. JATE Press, Szeged, 2006. 104–105., 108–109.

88 *Deér J.*: A IX. századi i. m. (9. jz.) 4.: 10. jz., 7.: 17. jz., 17.: 59. jz.

és 883 közé helyezte a muszlim források magyarokkal kapcsolatos információit,⁸⁹ egyáltalán nem hivatkozott. Említetlenül hagyta ezek mellett azt is, hogy a 38. fejezet egy részét – hozzá igen hasonlóan – Macartney is a „magyar nemzeti hagyományból” eredeztette,⁹⁰ valamint azt, hogy a II. világháború alatt emigrált Ferdinánd a *DAI*-ban Leved(i)ről és Álmosról olvasható történetet az Árpád-ház családi hagyományát Konstantinápolyban elbeszélő Termacsu közlésére vezette vissza.⁹¹

*A „magyar adatközlő” feltevésének egyeduralkodóvá válása:
a 20. század második fele*

Deér munkájának hatását vizsgálva tanulságos látni, hogy amíg a künde és a gyula címek Leved(i), Álmos és Árpád közötti „kiosztása” éppen úgy folyamatosan vitatott maradt a korai magyar történelemmel foglalkozó szakirodalomban, mint ahogy a *DAI* 38. fejezete által elbeszélte események időbeli határai is újra és újra felmerültek problémaként, addig az ezekkel szorosan összefüggő magyar adatközlő kérdésében a későbbi kutatás szinte egy emberként követte a középkorász elképzelését. Annak ellenére is így történt ez, hogy 1948-as emigrációjával Hómanhoz hasonlóan ő is hosszabb időre kívül került a magyarországi történeti szakmunkák lapjain pozitív példaként idézhető szakemberek körén, a Deér által nézetei kiindulópontjának megtett Czegléd pedig többször is hangot adott elutasító véleményének. Igaz, utóbbi 1954-ben és 1955-ben is már Deér nevének említése nélkül fogalmazta meg álláspontját, pusztán magára az alig néhány évvel korábban megjelent cikkekre utalva:

„Egy újabb magyarázat (Századok 1945–1946: 1–33) szerint a De adm. imp. 38. fejezete eredetileg a honfoglaló Árpád személye köré fonódó *mithikus elbeszélés*, amelyben korábbi és későbbi események a *mithoszban szokásos módon szabadon keveredtek össze*. [...] – Ezzel a magyarázattal szemben súlyosan esik latba, hogy a *mithikus elemnek a legcsekélyebb maradványa sem figyelhető meg a császár elbeszélésében*.”⁹²

89 Hóman B.: *Östörténetünk* i. m. (38. jz.) 874.

90 Pedig a könyvét többször idézi, a 38. fejezet első sorai mögött esetlegesen álló szláv informátorról szólva – részben Moravcsik recenziójára utalva – nevesítve utasítja el Macartney felvetését: Deér J.: *A IX. századi* i. m. (9. jz.) 8., 10.

91 Ferdinándy M.: i. m. (56. jz.) 15–23.

92 Czegléd Károly: *A kangarok* (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közleményei* 5. (1954) 274.: 116. jz. – újra-nyomva: *Uő: Magyar őstörténeti tanulmányok* i. m. (77. jz.); Czegléd Károly hozzászólása. In: *A magyar őstörténet kérdései*. Akadémiai, Bp., 1955. (Nyelvtudományi Értekezések 5.) 53. (A kiemelés tőlünk származik – B. Á.–B. Sz. J.)

Mindezt látva érdekes paradoxon, hogy míg Hóman, Deér és Ferdinándy⁹³ – a brit Macartneyről nem is beszélve – személyükben az 1948-tól felálló új berendezkedésben különböző mértékben és különböző időre, de egyaránt a két világháború közötti történetírásra vonatkozó *damnatio memoriae* áldozatai lettek, addig az így „gazdátlanná vált” gondolataik további hasznosítását ez egyáltalán nem gátolta meg. Az általuk „kazártalanított” DAI-értelmezés ugyanis szemmel láthatólag igencsak jól hasznosíthatónak tűnt Magyarországon maradt kortársaik számára. Így, bár Deér cikkének több fő következtetését Czeglédy is elvetette, a DAI 38. fejezete mögött álló magyar informátorra vonatkozó fejtegetését láthatóan – ám ismét csak konkrét említés nélkül – ő is magáévá tette. Ezáltal a későbbi kutatások számára is fontos támpontot kínált az az 1954-ben publikált vélekedése, miszerint

„ellentét mutatkozik végül Konstantinosnak és Jaihānīnak a magyar törzsszövetség politikai szervezetéről szóló tudósításaiban is. A császár (cap. 38.) szerint a magyaroknak 889 előtt sohasem voltak fejedelmeik, csak egyenrangú törzsfőik. Jaihānī viszont szintén a 889 előtti időkről szólva, kazár típusú kettős királyságról beszél a magyarokkal kapcsolatban (vö. MNy. XLI, 54). – Minthogy az arab és örmény források szavárd vonatkozású tudósításainak hitelét kétségbe vonunk nem lehet, a hibát, illetőleg hibákat Konstantinos tudósításaiban kell keresnünk. *A magyarok politikai szervezetéről szóló közlések közötti ellentétet minden bizonnyal a magyar tudósítók rovására kell írunk.* Ha ugyanis a császár értesült volna a magyar kettős királyságról, bizonyára nem állítaná határozottan, hogy a magyaroknak Levedi előtt nem volt fejedelmük. Érthető ezzel szemben, hogy *az Árpád nemzetségéből való magyar tudósítók nem akartak tudni a monarchikus Árpád-dinasztiát megelőző szakrális jellegű kettős fejedelemségről.*”⁹⁴

93 Megemlítendő, hogy Ferdinándy az emigrációban felvette a kapcsolatot az Egyesült Államokban élő és alkotó George Vernadskyval (vö. *Ferdinándy Mihály*: Vernadsky professzor és Álmos vezér. Hírünk a világban 4. [1953–1954] 1–2. sz. 1–2.), akivel végül közös német nyelvű kötetet tettek közzé 1957-ben. Az előbbi az 1940-es évek első felében Álmosról (pl. *Ferdinándy M.*: Az Istenkeresők i. m. [56. jz.]), míg az utóbbi az ugyanebben az időben a Kijevi Rusz levedi(i) magyar előzményeiről írott munkáit (pl. *George Vernadsky*: Lebedia: Studies on the Magyar Background of Kievan Russia. Byzantion 14. [1939] 179–203.) foglalta itt össze: *George Vernadsky–Michael de Ferdinándy*: Studien zur ungarischen Frühgeschichte: I. Lebedia / II. Álmos. Oldenbourg, München, 1957. (Südosteuropäische Arbeiten 47.) Itt Ferdinándy röviden újra kifejtette a magyar adatközlőről korábban általa írtakat (48.: 21. jz.), kiegészítve azt a Deér 1952-es cikkére való utalással. Moravcsik – akinek a kötetet Vernadsky megküldte, s aki Ferdinándy kérdéses lábjegyzetét az MTA Könyvtárába bekerült példány alapján magának megjegyezte – erre a többnyire megalapozatlan, s egyébként a magyarországi kutatásra szinte semmilyen hatást nem gyakorló munkára visszatérően egyetértőleg utalt azután az 1962-es DAI-kommentárjában, ld. *Gyula Moravcsik*: Commentary to Cc. 37–42. In: Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio. A Commentary. Szerk. Romilly J. H. Jenkins. Harvard University Press, Washington, 1962. 145–146.

94 Czeglédy K.: A kangarok i. m. (92. jz.) 273. – ugyanez in: *Uő*: Magyar őstörténeti tanulmányok i. m. (77. jz.) 276. (A kiemelés tőlünk származik – B. Á.–B. Sz. J.)

Szemmel láthatólag ezt a gondolatot fűzte tovább azután az 1956-ban megjelent, a korai magyar történelem kutatásainak új útjait jó időre kijelölő írásában Györffy György. Ő az időbeli kereteket illetően már nevének említésével vitatkozott Deérrel.⁹⁵ Azt azonban, hogy a *DAI* 38. fejezete magyar forrásának gondolata végső soron – legalábbis részben – szintén tőle származott, már jótékonyan említetlenül hagyta néhány hivatkozással nem túlterhelt mondatában: „Porphrogenetos feljegyzése a magyar fejedelemség kezdeteiről és Árpád megválasztásáról [...] általánosan elfogadott vélemény szerint Árpád unokája, Tormás elbeszélésén alapul”.⁹⁶ A krónikakutatás felől érkező középkorász arra sem utalt munkájában, hogy „modern kútfőkritikusként” tulajdonképpen Deér nézeteihez kapcsolódva végül is Deérrel szállt vitába, amikor a magyar krónikavariánsok dinasztikus torzításaihoz hasonlóan a hatalom legitimációjának hamisságait vélte kimutatni a *DAI* szövegében.⁹⁷

Igaz, ekkor már Moravcsik *Bizánc és a magyarság* című, 1953-ban napvilágot látott kismonográfiájában – amely számos helyen szó szerint egyezett az 1934-es összefoglalásában olvasható gondolatokkal – sem szerepelt több a *DAI* magyar vonatkozású részeiről, mint hogy a Gabriel klérikos követjárása, valamint Termacsu és Bulcsú konstantinápolyi látogatása során gyűjtött információk mellett a császár ezeket „más forrásokból is kiegészítvén” alkotta meg művét.⁹⁸ Ám annak, hogy az 1950-es évekre ilyen módon a magyar és bizánci informátorok mellől „eltűnt” a kazár adatközlő lehetősége a magyarországi szakirodalomból, korántsem csak tudományos okai lehettek. A steppei népek történelmi szerepét vizsgáló kutatást tevőlegesen sújtó, az 1950-es évekre erősen antiszemita vonásokat is öltő sztálini kultúrpolitika⁹⁹ ugyanis nem egy vonatkozásban jelentős hatást gyakorolt a magyarországi viszonyokra is. Nem feledhetjük, hogy Moravcsik könyvét 1953-ban, az akkor épp aktuális „Keletre-tekintés jegyében” „népkönyvnek szánták” –

95 Györffy György: Kurszán és Kurszán vára. Budapest Régiségei 16. (1955) 9.: 2. jz.

96 Uo. 10. (a kiemelés tőlünk származik – B. Á.–B. Sz. J.), ill. uo. 28.: „Mint már fentebb említettem, e fejezet minden valószínűség szerint [...] a Bizáncba látogató Tormás – Árpád unokája – és társa, Bulcsú Karchas közlésére vezethető vissza.” Ugyanakkor csupán Czeglédyre utalt névvel (uo. 31.): „Czegléd a Konstantinos és a mohamedán források ellentétét vizsgálva érinti a fejedelemség kérdését is, megállapítván, hogy Konstantinos idevonatkozó közlése a magyar uralkodóház érdekében elfogult. E tekintetben egyetértek vele.”

97 Deér szerint ugyanis „Konstantinos informátora [...] a népi és dinasztikus hagyománynak a szó igazi értelmében vett »naiv« elbeszélője volt, s így mondanivalójának értéke végeredményben független elbeszélése időrendjének egyes botlásaitól, melyeket éppen a modern kútfőkritika van hivatva feltárni és helyesbíteni.” *Deér J.: A IX. századi i. m. (9. jz.) 12–13.* (A kiemelés tőlünk származik – B. Á.–B. Sz. J.)

98 Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság.* Akadémiai, Bp., 1953. 47.

99 A kérdésre tágabb kitérítésben vö. pl. Dmitry Shlapentokh: *The Fate of Nikolai Marr's Linguistic Theories: The Case of Linguistics in the Political Context.* *Journal of Eurasian Studies* 2. (2011) 70–72.; Victor Shnirelman: *The Myth of the Khazars and Intellectual Antisemitism in Russia, 1970s–1990s.* The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism–Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, 2002.; Mikhail Kizilov–Diana Mikhaylova: *The Khazar Kaganate and the Khazars in European Nationalist Ideologies and Scholarship.* *Archivum Eurasii Medii Aevi* 14. (2005) 31–53.

így szövege aligha kerülhetett el az ideológiai szűrőt.¹⁰⁰ A kor kutatási helyzetét személyesen jól ismerő Erdélyi István visszaemlékezése szerint pedig

„utólag még csak elképzelni sem tudjuk, mekkora zavart okozott mindez Magyarországon is, a honfoglaláskor előtti ősmagyar történet kutatásában, hiszen az előtörténetünkben komoly szerepet játszó két nagy nomád birodalmat: a hun- és a kazárt, és a magyarok hozzájuk fűződő kapcsolatait még megemlíteni sem volt tanácsos egy tudományos munkában, ha valaki folytatni akarta a pályáját.”¹⁰¹

A kor meghatározó szaktekintélye, Györffy György a tudományos kutatás szabadsága szempontjából az 1990-es évek elején viszont már nem tulajdonított ekkora jelentőséget ezeknek a kívülről érkező hatásoknak, s a magyarországi szakmai közvélemény 1989 után mintha túlzottan is könnyen elfogadta volna az 1940-es és 1950-es éveket átvészelő tudósgeneráció jeles képviselőjének egyrészt lesújtó, másrészt mégis némileg optimistának tűnő értékelését:

„Magyarországon 1949/50-ben a történettudomány és benne a középkorkutatás a politikai átalakulás függvényévé vált, s még évtizedeknek kell eltelnie, hogy ennek következményeit a felsőoktatás kiheverje. A magyar őstörténetben a pangás kevésbé érvényesült, mert a nyelvészetben, régészetben, néprajzban és filológiában *a szakma némi engedmények árán talpon maradt*, amit a marrizmus (!) 1950 évi bukása tett lehetővé, s az őstörténetben a kultúrpolitika ellentétes nézetek megnyilvánulását is eltűrte.”¹⁰²

A sztálinista hatalomgyakorlás időszakában, a politikai nyomásgyakorlástól egyáltalán nem függetlenül előállt tudományos amnézia egyes következményei ugyanis jóval azután is fennmaradhattak, miután maga a kultúrpolitikai irányvonal lassan megváltozott. Deér 1946/1947-es magyar cikke (amely néhány szakirodalmi tétel, így például a „Hóman–Szekfű” megspórolásával 1952-ben franciául is megjelent)¹⁰³ viszont az új körülmények között egyenesen a régi vágású szolid tudományosság szilárd hivatkozási pontjaként épült be a későbbi szakirodalomba. Sokatmondó, hogy Moravcsik is komolyan számolt annak nem egy megállapításával, mutatva, hogy maga sem lehetett teljesen meggyőződve az 1934-es összefoglalásában még részletesebben kifejtett kazár adatközlő szerepéről. Azt, hogy a kazár eredetű információk elképzelését már 1934-ben is leginkább csak az egyik, a régebbi iro-

100 Makk Ferenc: Értékálló mű a magyar–bizánci kapcsolatokról. In: *Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság*. Lucidus, Bp., 2003. V.

101 Benkő Mihály–Erdélyi István: Néhány érdekes tudománytörténeti momentum a kazárok kutatásának egykori lehetőségeiről. *Eleink* 2. (2003) 1. sz. 86.

102 Györffy György: Válasz. *Magyar Tudomány* 38. (1993) 6. sz. 731. (A kiemelés tőlünk származik – B. Á.–B. Sz. J.)

103 Joseph Deér: Le problème du chapitre 38 du De administrando imperio. In: *Mélanges Henri Grégoire*. II. Bruxelles, 1949. (Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves 12. [1952]) 93–121.

dalomban általánosan jelen lévő lehetőségnek tarthatta, az is jelzi, hogy nem hivatkozott erre már a Macartney 1930-as könyvéről 1933-ban megjelent recenziójában sem. Ide ugyanis, ahol a 38. fejezet forrásairól a brit tudós által felállított elképzelés cáfolatát igyekezett adni, ez a részlet kiválóan illett volna.¹⁰⁴ De nem „csempészte” be/vissza a kazár forrás lehetőségét 1953-as könyvének 1970-ben megjelent angol fordításába sem,¹⁰⁵ 1962-ben pedig, a *DAI* 37–42. fejezeteihez írott kommentárjában úgy utalt Deér 1946/1947-es és 1952-es cikkeire, mint amelyek bizonyították, hogy a 38._{3–65} szakasz mögött egy vagy több magyar forrás áll.¹⁰⁶

Mindezt látva nem meglepő, hogy az 1960-as években Bartha Antal – ismét csak Deér nevének említése nélkül – Moravcsik ezen elfogadó nyilatkozatára támaszkodva vezette le a 38. fejezet első felének információit magyar közlésekből.¹⁰⁷ Amikor pedig Kristó Gyula 1980-ban megjelentette a *DAI* – meglátása szerint a magyarországi szakirodalomban megrendült – tudományos hitelét visszaállítani kívánó kötetét, kiindulópontként Deér 1946/1947-ben magyarul és 1952-ben franciául kiadott írására hivatkozott.¹⁰⁸ Majd amikor több mint két évtized múlva vitába szállt Kapitánffyval, Moravcsik 1953-as könyve szolgált számára alapvető bizonyisággul a *DAI* 38. fejezetének magyar informátorára.¹⁰⁹ De ezen a nyomon indult el Dümmerth Dezső is, aki 1971-ben nemcsak (újra) felismerte, hanem messzemenően megpróbálta ki is aknázni a szöveg kazár „tendenciáját”. Megközelítésmódja azonban Györffy gondolkörén belül maradt, azaz a „vajon a magyar követek közül ki, miért és mit hazudott a császárnak” kérdést próbálta megválaszolni. Így a *DAI* 38. fejezetének „hibás” adatait a Konstantinápolyban követségben járó, általa kabarnak, azaz tulajdonképpen kazárnak vélt Bulcsú szándékosan elfogult, hazug információinak tulajdonította.¹¹⁰ Holott Deér írása nyomán ő is tudott például Marczali korábbi álláspontjáról. Ám azon megjegyzése, miszerint „a magyar kutatók közül Marczali Henrik volt az első, aki kazár tendenciát gyanított Konstantin feljegyzéseiben. Annyira, hogy értesüléseit nem is a magyar követekre, hanem a bizánci udvar kazár testőrségére vezette vissza”, félreértetlenül arra utal, hogy ő sem forgatott nagyon mást ez ügyben, mint Deér cikkét, ahol ez a téves állítás először felbukkant. Ennek megfelelően Marczalival szembeni „cáfolata” sem volt túl mélyreható: „ez a [nyilván Dümmerth sajátjához képest – B. Á.–B. Sz. J.] bizonyíthatatlan és bonyolult feltételezés azonban nem találhatott elfogadásra”. Ám e vélemény Szabó, Moravcsik és Gyóni fent idézett írásai-

104 Vö. Moravcsik Gy.: Rezension i. m. (63. jz.) 383–386.

105 Uő: Byzantium and the Hungarians. Akadémiai, Bp., 1970. 57.

106 Uő: Commentary i. m. (93. jz.) 146.

107 Bartha Antal: A IX–X. századi magyar társadalom. Akadémiai, Bp., 1968. 97., 112.: 107. jz.

108 Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Magvető, Bp., 1980. 23. – 1995-ben már csak Györffy Györgyre utalt ebben a tekintetben: Kristó Gyula: A magyar állam megszűlése. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.) 115.

109 Kristó Gyula: A *DAI* 38. fejezetének forrásáról (On the source of chapter 38 of [the] „De Administrando Imperio”). Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 122. (2005) 3–9.

110 Dümmerth Dezső: Álmos fejedelem mítosza és valósága. Filológiai Közöny 17. (1971) 404–430.

nak (lásd a 4–5. és 12. oldalakon) tükrében nyilvánvaló módon csakis Deér cikkének szemüvegén keresztül tűnhetett megfellebbezhetetlennek.¹¹¹

Az idő előrehaladtával a Deér 1946/1947-es cikkében megfogalmazott tételek egy része láthatólag egyre megingathatatlanabbnak tűnt a magyarországi szakemberek szemében. 1984-ben az MTA nagy vállalkozásának lapjain, a tízkötetesre tervezett *Magyarország történetében* már a részben szovjet iskolázottságú Bartha Antal éppúgy felelevenítette – igaz, ismét Deér nevének említése nélkül – a középkorász által megfogalmazott folklorizáló elgondolásokat,¹¹² mint a rendszerváltás után, 1992-ben ifj. Darkó Jenő. Darkó persze már hangsúlyozhatta a Hóman–Deér, azaz a mester–tanítvány páros munkájához való visszafordulás szükségességét, s maga is a Deér által kijelölt irányban, a *DAI* 38. fejezetét mitikus magyar történetként értelmezve tett kísérletet a továbblépésre.¹¹³

Az emigráns Deér jóval korábban megindult „rehabilitációjához” azonban nagyban hozzájárulhatott, hogy Szűcs Jenő a korai nemzetfogalom tárgyalása során már legitim vitapartnernek tekinthette, s e tárgyban rendszeresen hivatkozott is rá – méghozzá a *DAI* 38. fejezete tartalmának magyar mondahagyományként történő értelmezését nem elutasítva.¹¹⁴ Deér gondolatai befolyásának hatókörét jól mutatja egyébként az is, hogy a különben szinte kizárólag Moravcsik munkásságára támaszkodó Várady László 1989-es provokatív német nyelvű tanulmánya – amely tudatosan figyelmen kívül hagyta a magyarországi kutatási tradíció legtöbb megállapítását – sem tudott ettől a kiindulóponttól szabadulni,¹¹⁵ amint Kapitánffy saját bevallása szerint is Deér ezen cikkének gondolataiból kiindulva kísérelte meg a 20. század közepén megfogalmazott kérdés újratárgyalását.¹¹⁶

111 Uo., különösen 411. Dümmerth elképzelései sem nélkülözték a meg nem nevezett – vagy ténylegesen nem is ismert (?) – előzményeket. Amint láttuk, Macartney már 1930-ban kavar-nak vélte a Konstantinápolyba látogató egyik 10. századi magyar küldöttet, a gyulát (vö. a 64. jegyzettel), Gyóni Mátyás pedig már 1938-ban Bulcsú kavar származása mellett érvelt (*Gyóni Mátyás: Kálizok, kazárok, kabarok, magyarok. Magyar Nyelv* 34. [1938] 164.). Rádásul a *DAI* mögött álló kavar forrás lehetősége a korban sokak által forgatott, Kosáry Domokos nevével fémjelzett magyar történeti bibliográfiában is felmerült 1951-ben, ld. *Kosáry D.: i. m.* (86. jz.) 26.

112 „Biborbanszületett Konstantin valóságmag köré szerkesztett történelmi mondát, esetleg több forrásból megismert mondákat szerkesztett egybe.” *Bartha Antal: A magyar nép őstörténete.* In: *Magyarország története I/1.* Akadémiai, Bp., 1984. 519. Sőt nagydoktori értekezése alapján készített könyvében tovább is „fejlesztette” ezt az elgondolást: *Bartha Antal: A magyar nép őstörténete.* Akadémiai, Bp., 1987. 344.

113 *Darkó Jenő: A magyarság X. századi mondája és bizánci forrása.* In: *Hiedelmek, szokások az Alföldön. I.* Szerk. Novák László. Arany János Múzeum, Nagykovács, 1992. (Arany János Múzeum közleményei 7.) 160–161.

114 *Szűcs Jenő: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése (Tézisek és vita).* *Történelmi Szemle* 14. (1971) 200–201.

115 *László Várady: Revision der Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogennetos. Textanalysen und Reinterpretation zu den Aussagen des Konstantinos Porphyrogennetos über die Politikgeschichte der Ungarn.* *Byzantinische Zeitschrift* 82. (1989) 22–58.

116 *Kapitánffy I.: Konstantinos magyarokra vonatkozó i. m. (11. jz.) 140–141.*

A magyar informátor vagy informátorok tézise ráadásul éppen a Kapitánffy cikkeinek megjelenése előtti években kapott újabb komoly megerősítést Kristónak *A magyar állam születése* című, 1995-ben napvilágot látott könyvében, amely a *DAI* 38. fejezetének és az orhoni feliratok türk államszemléletének közös steppei gyökereire hívta fel a figyelmet.¹¹⁷ E párhuzam szisztematikus kibontásaként 1997-ben Zimonyi István tett közzé egy cikket,¹¹⁸ amelyben a *DAI* 38. fejezetének szövege és az orhoni türk feliratok terminológiájának egybeeséseire hívta fel a figyelmet. Ebben a szerző – bár erősen hangsúlyozta a kazár közvetítés jelentőségét –, nem kérdőjelezte meg az akkor már több évtizedes alaptézist, miszerint „biztosnak tűnik, hogy az információk többsége két magyar előkelőtől származott” – s így az Árpád uralta magyar államalakulatot Konstantinra hivatkozva „a kazár birodalom integráns részeként” tételezte fel.¹¹⁹

Mindez természetesen alapvetően befolyásolta a következő időszak munkáit is. Ennek szellemében foglalt állást számos alkalommal – így 1998-ban és 2001-ben is – Tóth Sándor László, aki a *DAI* 38. fejezetében a kutatás által látott redundanciák értelmezését az 1930-as években Grégoire-nál és Macartney-nál már felmerült párhuzamos szerkesztés gondolatával, azaz két független magyar információforrás feltevésével látta megmagyarázhatónak.¹²⁰ De alapvetően ez a kutatástörténeti előzménynyomány határozta meg a 2000 és 2004 között a témában több publikációt is közlő Takács Bálint Zoltán nézeteit is. Takács ugyan világosan felismerte, hogy a *DAI* magyarokra vonatkozó összes információja nem származhat egyetlen magyar forrásból – sőt a besenyőkről szóló rész esetében még egy kifejezetten kangar forrást is azonosíthatónk vélt –, de épp az általa is több szakaszra bontott 38. fejezet első felénél találta bizonyosnak a magyar adatközlő szerepét.¹²¹ Zimonyi összehasonlító munkája alapján pedig még Kristó is úgy vélte

117 Kristó Gy.: A magyar állam i. m. (108. jz.) 115–120.

118 Zimonyi István: The Concept of Nomadic Polity in the Hungarian Chapter of Constantine Porphyrogenitus. In: Historical and Linguistic Interaction between Inner Asia and Europe. Szerk. Árpád Berta. Department of Altaic Studies, Szeged, 1997. (Studia Uralo-Altaica 39.) 459–471. – A tanulmány magyar változata kétszer is megjelent: *Uő*: Constantin Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török háttéréről. In: Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Makk Ferenc–Tar Ibolya–Wojtilla Gyula. JATE, Szeged, 1998. 159–166. – újranyomva in: *Uő*: Középkori nomádok – korai magyarok. Balassi, Bp., 2012. (Magyar Östörténeti Könyvtár 27.) 39–46.

119 Zimonyi I.: Constantin Porphyrogenitus i. m. (118. jz.) (2012) 39., 46., aki Harmatta akkor friss tanulmányaira hivatkozva felvetette azt is, hogy „Constantinusnak más források is rendelkezésére állhattak a magyarok vonatkozásában”.

120 Vö. pl. Tóth Sándor László: Levediától a Kárpát-medencéig. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1998. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14.) 11–12.; *Uő*: Megjegyzések a Levedia–Etelköz problémához. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk. Márton Alfréd. Balassi, Bp., 2001. (Magyar Östörténeti Könyvtár 14.) 133.

121 Takács Zoltán Bálint: Levedi és Levedia a magyarok történetében. In: Orientalista Nap 2000. Szerk. Birtalan Ágnes–Yamaji Masanori. MTA Orientalisztikai Bizottság–ELTE Orientalisztikai Intézet, Bp., 2000. 222.; *Uő*: A magyar honfoglalás besenyő háttere. In: Függökert. Orientalisztikai tanulmányok. Szerk. Csirkés Ferenc–Csorba György–Sudár Balázs–Takács Zoltán Bálint. Argumentum, Bp., 2003. 24–25.

2005-ben megjelent posztumusz vitacikkében – némileg leegyszerűsítve és egyoldalúan magyarázva az általa bírált Kapitánffy felvetését –, hogy

„a nomád fejedelem jellemző tulajdonságaival (bölcsség, bátorság, érdem) és a törvénnyel kapcsolatos fogalmak nyelvi kifejezései a legteljesebb megfelelést mutatták, a párhuzamba állított kifejezések mögött ugyanaz a (türk-kazár típusú) intézményrendszer állt”, vagyis „a magyarság előkelői még a 10. század közepén is ebben a kategóriarendszerben gondolkodhattak. Amennyiben egy (vagy több) 9. századi bizánci követet tekintenék a 38. fejezet érdemi szerzőjének,” – vélte Kristó – „a nomád uralmi viszonyok mély ismeretéről tanúskodó nyelvi kifejezések magyarázat nélkül maradnának.”¹²²

A „termékeny bizonytalanság” évtizedei

Kapitánffy e tanulmányban is többször említett felvetése természetesen nem tudott egyből teret nyerni a magyarországi kutatásban – még ha ismertté válásáért kétségkívül sokat tett Bóna István 2000-ben napvilágot látott könyve és Kristó arra adott heves reakciója is.¹²³ A bizantinológus írásai végül mégis igen felszabadítóan hatottak a magyarországi tudományos gondolkodásra, a témában addig szokatlan véleménypluralizmust eredményezve. Bóna bizonyára költőinek szánt kérdését („nem is tudni miért nem merült fel mindez már jóval korábban”)¹²⁴ azonban akár úgy is feltehetnénk: vajon miért nem keltették fel még a 19–20. századi magyarországi kutatás történetében egyedülállóan tájékozott régész-történész érdeklődését sem a szakirodalom jóval korábbi hasonló felvetései? Hiszen Harmatta János már 1984-ben kijelentette, hogy

„a bizánci császári levéltárban általában megvoltak a követségek tárgyalásairól készített jelentések és feljegyzések, s ezek felhasználására történeti munkák több esetben utalnak is. Magából a DAI-ból is kiderül, hogy legalább három követség anyagát használták fel. Ezek közül a legkorábbi Niketas Skleros követsége, aki Arpades-szel és Kusanés-szel tárgyalt 894-ben valahol a Duna torkolata közelében. A második Gabriel klerikos követjárása, aki már a honfoglalás után járt a magyaroknál. A harmadik Termatzus és Bultzus látogatása volt Bizáncban 948-ban. Ezen kívül azonban más forrásokat is felhasznált az összeállító [...]”¹²⁵

122 Kristó Gy.: A DAI 38. fejezetének i. m. (109. jz.) 7.

123 A vitát röviden összefoglalja: Bollók Á.: A De administrando imperio i. m. (4. jz.). – A DAI problémáinak egész cikksorozatát szentelő Takács munkái közül is csak az utolsóban tűnt fel Kapitánffy említése: Takács Zoltán Bálint: A magyarok türk megnevezése Bóborbanszületett Konstantinos De administrando imperio című munkájában. Savaria 28. (2004) 325.

124 Bóna István: A magyarok és Európa a 9–10. században. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2000. (História Könyvtár Monográfiák 12.) 15.

125 Harmatta János: Lebedia és Atelkuzu. Magyar Nyelv 80. (1984) 424–425.

Így – érvelése szerint –

„szakítanunk kell tehát a szemlélettel, amely a DAI. magyarokra vonatkozó tudósításait egyetlen forrásra, *Termatzus* és *Bultzus* 948-ban adott tájékoztatósaira vezeti vissza”,¹²⁶

hiszen a szövegben fellelhető ellentmondások alapján egyértelmű, hogy a *DAI* szerkesztőjének több forrást is használnia kellett.¹²⁷

Harmatta persze korántsem állt egyedül e véleményével. A következő évben például Váczy Péter először a *Históriában* magyarul, illetve az MTA Régészeti Intézetének folyóiratában németül, végül 1994-ben saját gyűjteményes kötetében ismét magyarul közzétett, jegyzetekkel ellátott szakcikkében is világosan utalt ugyanerre:

„egy jól bevált régi szokás szerint a császári udvarban megforduló magyarokat alaposan kikérdezték és az ily módon szerzett értesüléseket írásba foglalva a császári levéltárban tárolták. Ugyanez történt azokkal a bizánciakkal is, akik akár a császár megbízásából, akár anélkül keresték fel a magyarokat. Amikor tehát az irodalomkedvelő Konstantinos császár hozzálátott könyve magyar fejezeteinek megírásához, nem támaszkodott csupán személyes tapasztalataira, hanem kinyitatta a császári archívum fiókjait és magához kérte a még atyja életében összegyűjtött magyar tárgyú iratcsomókat. A forrásanyag, amely immár a császári szerző rendelkezésére állott, nem volt és nem is lehetett egységes.”¹²⁸

Jóval korábban, 1954-ben egyébként már Czeglédy is azt vallotta – s írásainak 1985. évi reprint kiadásában ez az elgondolás ismét olvasható volt –, hogy

„a császárnak, – illetőleg inkább a forrásként használt feljegyzések szerzőjének – munkája megszerkesztésekor sem magyar, sem pedig besenyő informátoroktól nem volt alkalma érdeklődni a rendelkezésre álló magyar és besenyő vonatkozású kancelláriai adatok néhány előtte nem világos helyéről.”¹²⁹

Aligha állíthatjuk tehát, hogy a kor kutatói ne rendelkeztek volna fogódzókkal e kérdésben már Kapitánffynak az ezredfordulót megelőzően közzétett írásainak megjelenése előtt is. Annak, hogy az ismertetett kutatástörténeti előzmények mel-

126 Uo. 425.

127 Uo. passim.

128 Váczy Péter: *Etelköz. História* (1985) 4. sz. 24.; *Uő*: *Etelköz – die frühere Heimat der Ungarn. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 14. (1985) 169.; *Uő*: *Etelköz*. In: *Uő*: *A magyar történelem korai századaiból*. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1994. (*História Könyvtár Monográfiák* 5.) 12. (A kiemelés tőlünk származik – B. Á.–B. Sz. J.)

129 Czeglédy K.: *A kangarok* i. m. (92. jz.) 274., ugyanez in: *Uő*: *Magyar őstörténeti tanulmányok* i. m. (77. jz.) 276.

lett mégsem merült fel az 1940-es évek után az a lehetőség, hogy a VI. Leó „korában összegyűjtött iratcsomók”¹³⁰ nem pusztán magyar eredetű információkat tartalmazhattak, külön érdekessége egyébként, hogy a magyar koratörténet vizsgálatában a II. világháborút követően egyre nagyobb teret nyertek a szovjet régészeti eredményeire építő szakmunkák. Ezek között is kiemelt helyet foglaltak el a hosszú ideig a Kazár Kaganátus anyagi kultúrájaként azonosított szaltovói kultúrkör leleteire épített feltételezések, közöttük az a sokáig szinte egyeduralkodónak számító elképzelés, amelynek értelmében a magyarok kb. 750–850 közé helyezhető leved(ia)i szállásterületét éppen a Kaganátus területére eső Don–Donyec-vidékre lehetne lokalizálni.¹³¹ E hosszú idejű, szoros kazár–magyar érintkezés feltételezése és a kazár–magyar kapcsolatok intenzív kutatása így akár jó alapot is szolgáltatathatott volna a *DAI* 38. fejezetében feljegyzett adatok eredetének más szempontú vizsgálatához is (bár, mint fentebb láttuk, mindez éppen az ellenkező irányba is hathatott).

Paradox módon végül is épp Czeglédy volt az, aki 1954-es tanulmányával egy másik, mára egyre gyakrabban alkalmazott értelmezési irányzatot is megalapozott. Ennek értelmében a 38–40. fejezetben olvasható információk egy része a császári szerző hibás ismeretei, illetve kombinációi miatt kerülhetett a szövegbe – s így részben maga a bizánci császár tekinthető e fejezetek egyik fő „forrásának”. Hiába állt ki ugyanis ekkor ismét amellett, hogy

„a Konstantinos-kritikának azt a tételét [...], amely szerint a császár forrásait még ellentmondások esetén sem egyeztetette, s rajtuk tudatosan nem változtatott [...]”,¹³² továbbra is érvényesnek kell tekintenünk [...]”.¹³³

Ám azért, hogy az általa felfedezett, a kangar nép 6. századi megjelenéséről szóló szír adatokat valamiképpen közvetlenül be tudja kapcsolni a magyar koratörténet narratívájába, mégis megpróbálta – visszafelé tekintve – kitágítani a *DAI* 38. fejezetének időkereteit. Ezért a *DAI*-ban említett kangar–szavart háborút egy 6. századi kangar–szavart összecsapás lenyomatának feltételezte, amelyet „a császár tévedése” segédhipotézissel kísérelt meg alátámasztani.¹³⁴

130 Váczy P.: Etelköz i. m. (128. jz.) 12.

131 E Leved(ia)-lokalizációt ma is aktuálisnak tartja az elmélet régész kidolgozója: Fodor István: Magyarország története 1. Östörténet és honfoglalás. Kossuth, Bp., 2010. 48–57.; Uő: Honfoglalás kori magyar temető Cseljabinszk környékén? Magyar Tudomány 175. (2014) 256. – A szaltovói kultúrköréről és annak a Kaganátushoz való viszonyáról a mai orosz–ukrán kutatásban élő elképzeléseket, s ezek korai magyar történeti tanulságait áttekintette: Türk Attila Antal: A szaltovói kultúrkör és a magyar östörténet régészeti kutatása. In: Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szerk. G. Tóth Péter–Szabó Pál. SZTE, Szeged, 2010. 261–306.

132 Czeglédy hivatkozása: Moravcsik Gy.: A magyar történet i. m. (46. jz.) 154.

133 Czeglédy K.: A kangarok i. m. (92. jz.) 276., ugyanez in: Uő: Magyar östörténeti tanulmányok i. m. (77. jz.) 277.

134 Czeglédy K.: A kangarok i. m. (92. jz.) 276., ugyanez in: Uő: Magyar östörténeti tanulmányok i. m. (77. jz.) 279.: „A kangar–szavárd és a besenyő–magyar háborúk történetének összekapcsol-

Az ezen értelmezés- és érveléstípus által okozott hosszú távú nehézségekre jó fényt vet, hogy negyven évvel később, 1994-ben Czeglédy e gondolatát Váczy már egészen negatív élel tudta továbbfűzni VII. Konstantinnal szemben:

„Konstantinos császárt [...] művének éppen azok a fejezetei, melyeket a magyar és besenyő őstörténetnek szentelt, oly szerzőnek mutatják, aki a rendelkezésre álló szövegeket egyénileg értelmezte, s ezeket leggyakrabban önkényesen félre is magyarázta. Az előadás rövidege érdekében attól sem riadt vissza, hogy össze nem tartozó eseményeket egyesítsen.”¹³⁵

E lehetőségből kiindulva ifj. Darkó egy 1995-ös konferencián már egy olyan elképzelést vázolt fel, amelyben a császár nem pusztán „tévedett”, hanem egyenesen manipulálta forrásait, beépítve ezzel a *DAI* 38. fejezetének a szövegébe a „magyar–besenyő konfliktus” történetileg valójában hamis „toposát”.¹³⁶ A korábbi írásaiban a *DAI*-kutatást illetően inkább Czeglédyhez hasonlóan „fundamentalistának” mutatkozó – azaz a szöveg szó szerinti értelmezéséhez minél inkább ragaszkodó¹³⁷ – Harmatta azután az ifj. Darkó által gondosan összegyűjtött forrásbázis/érvkészlet egészét könnyedén magáévá téve 1998-tól kezdve egyre nagyobb ívű elméleteket vázolt fel a *DAI*-ban a magyar honfoglalás közvetlen előzményeként szereplő magyar–besenyő konfliktus történeti hitelének kétségbe vonhatóságáról. (Bár csupán egyetlen lábjegyzettel utalt szinte teljes anyaga forrására, Darkó nem sokkal korábban megjelent munkájára.)¹³⁸ Utolsó, 2001-ben közzétett írása szerint például a bizánci császári udvar körül mozgó, különféle érdekek szerint eljáró körök propagandisztikus céllal a kor számos történeti és kormányzati témájú munkáját átírták (és ezzel meghamisították) volna Simeon bolgár cárt támogatva – annak érdekében, hogy kidomborítsák a bolgár uralkodó nagyságát bizánci és külföldi ellenségeivel szemben. Pusztán ezért került volna bele utólag a 38. fejezet történeti anyagába Simeon besenyő szövetségeseinek sikere is az atelkuzui magyarság ellenében, amelyről nem rendelkezünk más forrással, így Harmatta szavaival

lása miatt a császárt esetleg az a vád érhetné, hogy ebben az esetben egyeztetett és változtatások árán összetákolt különböző feljegyzéseket. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a császár, illetőleg forrása a régi kangarok és a korabeli besenyők azonosításával egyetlen, nehezen elkerülhető tévedést követett el, s hogy a császár feljegyzései szövegét itt is teljesen változatlanul hagyta.”

135 Váczy Péter: A magyar honfoglalásról. In: *Uő: A magyar történelem i. m. (128. jz.)* 17. Állítását hivatkozással nem támasztotta alá.

136 Darkó Jenő: A magyar–besenyő konfliktus bizánci toposza. In: Magyar Őstörténeti Konferencia, Budapest 1995. november 20–21. Károli Gáspár Református Egyetem, Bp., 1997. 133–145.

137 Harmatta János: Konstantinos Porphyrogennettos magyar vonatkozású művei. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk. Kovács László–Veszprémy László. Akadémiai, Bp., 1996. 105–113.

138 *Uő: A honfoglalás mai szemmel. Magyar Nyelv* 94. (1998) 144–151., különösen 148.: 62. jz. (a Darkó művére való utalással).

„ez a kompiláció, amely fél évszázaddal az események után készült, egész sor olyan elemet tartalmaz, amelynek a belső valószínűsége szinte a nullával egyenlő.”¹³⁹

Harmattánál óvatosabban, de hasonló szellemiségű „gondolatkísérleteket” vett papírra Takács is 2003–2004-ben VII. Konstantin császár aktív beavatkozását feltételezve a szöveg struktúrájába és tartalmába.¹⁴⁰ 2010-ben azután Uhrmann Iván is csatlakozott a császár által elkövetett „hamisításokat” vallók sorához.¹⁴¹

Ifj. Darkó néhány írásának kivételével e tanulmányok egyik feltűnő jellegzetessége, hogy bár nyilvánvalóan egy, a bizánci történelem és történetírás szempontjából jelentős kérdéssel kapcsolatban fogalmaztak meg igen markáns álláspontot, ezt elsősorban spekulatív alapon tették, s kontrollanyagként nem kísérelték meg sem a régebbi, sem az újabb, sem a hazai, sem a nemzetközi bizantinológiai szakirodalom megállapításait bevonni érvelésükbe.¹⁴² Holott – amint más helyütt megkíséreljük bemutatni – éppen ez az időszak, az 1990–2000-es évek hozott igen számottevő fordulatot a vizsgált forrás megítélése terén a nyugat-európai és észak-amerikai kutatásban.¹⁴³ Hasonló jelenséggként szintén megfigyelhető, hogy a szövegben többek számára periodikusnak tűnő ismétlések keletkezésének magyarázataként visszatérően felmerül: a császár (vagy a szerkesztők) általuk ismert történeti események mintájára „kreált(ak)” új, valójában meg sem történt eseményeket a magyarokról szóló szövegrészekben. Ezen értelmezések – bár kényelmes magyarázatot kínálnak az egyes kutatók nézetrendszerével összeegyeztethetetlennek tűnő mondatok kiiktatására – szintén nem fordítanak kiemelt figyelmet a *DAI*-ről a Bizánc-kutatásban ma élő elképzelésekre. Legújabbban így járt el például Szabados György, aki ugyan részben egyetértőleg nyilatkozott a Kapitánffy által megfogalmazott tézisről szólva, sőt hangsúlyozta, hogy a *DAI* „forrásproblémáinak felgöngyölítése elsősorban a bizantinológus szakemberek feladata”, mégis ki-mondhatónak vélte: „erős a gyanúm, hogy” – tényleges ismerethiányukat palásto-

139 *Uő*: A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. Magyar Nyelv 97. (2001) 10–13.; *Uő*: A honfoglalás mai i. m. (138. jz.) 148.

140 *Takács Zoltán Bálint*: A magyar honfoglalás előzményeiről. Savaria 27. (2002) 201–213.; *Uő*: A magyar honfoglalás i. m. (121. jz.).

141 *Uhrmann Iván*: Szavírok, szavártok, magyarok I. In: A Kelet ritka nyugalma. VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Szerk. Dobrovits Mihály. Liliium Aurum, Dunaszerdahely, 2010. 59.

142 Ifj. Darkó egy nemrég megjelent írásában számot vetett néhány, a nemzetközi bizantinológiai kutatás által a *DAI*-val kapcsolatban elért eredménnyel, ld. *Darkó Jenő*: Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio” című munkája újabb kutatások tükrében. In: Az érett kor ítélete. IX. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Összeáll. Dobrovits Mihály. Liliium Aurum, Dunaszerdahely, 2012. 11–47. – A képzeletbeli egyenes másik végén azon meggyőződés helyezkedik el, mely szerint még a *DAI*-val foglalkozó magyarországi kutatások eredményeinek részletes áttekintése sem mindig várható el, hiszen „ma már szinte lehetetlen a hatalmas szakirodalmi mennyiség idézése, hiszen mindig található egy olyan munka, ami elkerülte a figyelmünket, vagy nem fordítottunk rá kellő figyelmet.” *Takács Z. B.*: A magyarok türk megnevezése i. m. (123. jz.) 328.

143 *Vö. Bollók Á.*: A *De administrando imperio* i. m. (4. jz.).

landó – „Bíborbanszületett Konstantin és »kutatócsoportja« [...] a magyar államiság kétféle fejlettségi szintjét a dalmát történet kaptafájára készült átvezető szöveggel kapcsolta össze”.¹⁴⁴ De hasonlóképpen érvelt újabban a szövegben szereplő két besenyő háború egyikének „kiküszöbölhetősége” mellett Tóth Sándor László is.¹⁴⁵

Figyelemre méltó új jelenségnek számít ugyanakkor az is, hogy az egyes szerzők napjainkban a korábbiaknál jóval nagyobb teret szentelnek a magyarországi munkákra összpontosító historiográfiai visszatekintéseknek. E téren rendre sokaknál gondosabban járt el Tóth, akinek 2015-ben megjelent monográfiája nem kis részét – a 19. század végéig visszatekintve – a régebbi irodalom állításainak katalogizálása teszi ki.¹⁴⁶ Ugyancsak viszonylag nagy terjedelemben foglalkozott e kérdéssel 2010-ben megjelent könyvnyi *DAI*-kommentárjában Hölbling Tamás is, aki azonban elsősorban saját koncepciója, a hazai keletkezéssű középkori források hitelének erősítése végett sorakoztatta fel a régebbi magyarországi irodalom azon állításait, amelyek véleménye szerint – illetve az általa kimutathatónak vélt ellentmondások alapján – „nem növelik a bizalmat” a *DAI* iránt.¹⁴⁷ E kutatástörténeti áttekintések azonban ritkán jártak együtt a régebbi irodalomban felbukkanó, ma sem idejétmúlt meglátások újólagos terítékre vételével. Így Szabados, aki egészen a legrégibb magyarországi latin nyelvű irodalomig visszanyúlva foglalkozott a *DAI* kutatástörténetével, bár nyilvánvalóan ismerte mind Marczali, mind Szabó ez irányú állásfoglalásait, utóbbi esetében mégis csupán a független atelkuzui magyar állam eszméjét tartotta hangsúlyozandónak, míg annak a 38. fejezet kazár háttéréről szóló gondolatai nem keltették fel az érdeklődését.¹⁴⁸

Ez, a 21. század elejének kutatásában egyre inkább uralkodóvá váló véleménypluralizmus azonban már nem pusztán a magyar koratörténet-írás fősodrába tartozó kutatók munkái megjelenésének kedvezett. Azt sem tanulság nélküli látni, hogy azon szerzők között, akik nem csatlakoztak szorosan egyetlen hazai történetírói hagyományhoz sem, nem egy akadt, aki minden addiginál szorosabb kazár kötődést véllemezett a *DAI* 38. fejezetét illetően. Püspöki Nagy Péter egy 2001-es tanulmányában például azt feltételezte, hogy VII. Konstantin egy héber nyelvű kazár krónikát használhatott a magyarokról szóló fejezetek forrásaként.¹⁴⁹ Kovács

144 Szabados György: Magyar államalapítások a IX–X. században. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2011. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.) 92–93.; *Uő*: Magyar államalapítás a IX. században. Államszervezési modellek a „De administrando imperio” szövegében. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 132. (2011) 9.

145 Tóth Sándor László: A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században. Belvedere Meridionale, Szeged, 2015. 587.

146 Uo.

147 Hölbling Tamás: A honfoglalás forráskritikája I. A külföldi kútfők. Ad Librum, Bp., 2010. 70., 72.

148 Szabados Gy.: Magyar államalapítások i. m. (144. jz.) 91., 101.

149 Püspöki Nagy Péter: A zsidóság a korai Árpád korban: a magyar társadalom vallási viszonyai a kazár hitvitától IV. Béla zsidó-privilégiumáig, 861–1251. In: 1100 éves együttélés: a magyar és

Béla pedig 2008-ban a hároméves kazár–magyar együttlakás időtartamát kísérelte meg átértelmezni a zsidó időszámítás sajátosságára utalva.¹⁵⁰

Összegzés helyett

Mindazon ellentmondások, amelyeket a 9. századi magyar történet főbb írott forrásainak – a *DAI*-nak, a muszlim földrajzi leírásoknak és a magyar krónikák által megőrzött hagyományelemeknek – az értelmezése során a magyarországi történettudomány különböző képviselői a 19. század óta folyamatosan felfedezni véltek, alapjaiban befolyásolták vizsgálataik irányait. Az ellentmondónak látott adatok helyes értelmezésére tett erőfeszítések már a kezdetektől különféle összebékítési kísérletekhez vezettek, ám az idő előrehaladtával ezek egyre gyakrabban eredményeztek olyan magyarázatokat, amelyekben az adatközlők már tendenciózusak vagy egyenesen hazugok voltak, az egykori szerzők félreértették és hibásan kombinálták össze a hozzájuk eljutott információkat, így a források tévedhettek és tulajdonképpen megbízhatatlannak bizonyultak a modern kutatók szemében. E „kombinációs metodikába” azután ezen, az írott források által csak nagyon gyéren megvilágított korszak minél pontosabb megismerése érdekében újabb és újabb forrástípusokat – elsősorban nyelvészeti és régészeti adatokat – kíséreltek meg bevonni a különféle szakemberek. Ez a 20. század elejétől kezdve – amint láttuk – hamar elvezetett a korai magyar történelem idő- és térbeli kereteinek a kitágításához, ám az egyeztetés és „kiegyenlítés” feladatát még nehezebbé, az egymásra épülő feltételezéseket pedig már rövid távon is még bizonytalanabbá tette.¹⁵¹ Mindközben az egyes diszciplínák önálló forráskritikára és -elemzésre épülő vizsgálatai helyét nemegyszer átvették a különféle társtudományokból eredő hipotézisekre reflektáló, azokra újabb és újabb elméleteket építő, a saját források adatait ezekre alapozva kétségbe vonó, illetve az elsősorban a szakirodalomban korábban megjelent felvetéseket összefoglaló és variáló írások.

Pedig amint a *DAI*-ról a Bizánc-kutatásban kialakult képből felvillantandó szempontok reményeink szerint megmutatják: a modern forráskritikai vizsgálatok eredményeinek folyamatos nyomon követése nélkül, pusztán a szavart/türk-történetet elbeszélő fejezetekre és az azok kapcsán korábban megfogalmazott feltevésekre, illetve ezek folytonos kombinálására és/vagy az adatok figyelmen kívül hagyására építve könnyen nem kellően megalapozott következtetésekre juthatunk.

magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában. Szerk. Püspöki Nagy Péter. Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, Bp., 2001. 61–62., különösen 161. jz.

150 Kovács Béla: A „háromesztendő” kazár–magyar együttélés tényleges időtartama. In: Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk. Oborni Teréz–Á. Varga László. Heves Megyei Levéltár, Eger, 2008. 259–263.: „Reális lehetősége van tehát annak, hogy a Bizáncban járt magyar főemberek még a 10. század közepén is a zsidó naptár jellegzetes ciklusai alapján határozták meg a kazár–magyar együttélés időtartamát.”

151 A kavarok hasonló szemléletű vizsgálatának nehézségeiről és buktatóiról: B. Szabó János: Árpád honfoglalóinak 9–10. századi hatalmi szervezete. Történelmi Szemle 58. (2016) 377–379.

Többek között ez a helyzet vezetett ahhoz, hogy akár a magyarországi kutatásban már a szakszerű vizsgálatok kezdetén rögzített alapvető megfigyelések döbbenetes módon – a fejlett írásbeliség korában is – mindössze egyetlen generáció alatt kieshetek a történészek kollektív emlékezetéből. A *DAI* 38. fejezetének első felében elbeszélte történet – meggyőződésünk szerint – kazár eredetű tudósításon nyugvó voltának korai felismerése, majd teljes feledésbe merülése ennek pusztán egyetlen, ám részleteiben is jól végigkövethető példáját nyújtja.

Nem kevésbé tanulságos emellett látni, hogy hiába bizonyult Pauler már 1880-ban a bizánci forrás éles szemű olvasójának, megfigyelései mégsem keltették fel utódainak figyelmét. Pedig már ő is nyomatékosan megfogalmazta a *DAI*-ról írva, hogy „a ki egy kis figyelemmel olvassa, azonnal észreveszi, hogy ez különféle időkben készült, gyűjtött jegyzeteknek laza összeállítása”. Kiemelte továbbá, hogy „az adatok egy részét maga a császár gyűjthette: de egy részüket kétségkívül már készen találta, s e különböző részeknek csak formát törekedett adni [...]”. Hangsúlyozta emellett a mű szerkesztési hiányosságait, csak csekély mértékben jobbnak látva ezt a *Szertartáskönyv*-nél, a „másik császári dolgozat”-nál, amely meglátása szerint még inkább egy „borzasztó rendetlenség” állapotában van.¹⁵²

Ha Pauler szavait esetleg könnyen elsikkadó, futólag tett megjegyzéseknek tartanánk is, egyáltalán nem érvelhetünk emellett a *DAI* kritikai kiadását a saját korában mintaszerű alapossággal készítő Moravcsik összefoglalásait olvasva. Az utóbbi – bár végeredményben a császárt tartotta a mű megrendelőjének és bizonyos mértékig a „szerzőjének” is – már az 1930-as években erőteljesen hangsúlyozta, hogy a *DAI*-ban „legalább részben, ama jegyzetek és kivonatok gyűjteményét kell látnunk, melyeket a császár fia, a trónörökös iskolai gyakorlataiként évek folyamán készített vagy készíttetett. [...] Csak ő [Konstantin] lehetett az, aki a már kész jegyzeteket rendeztette, összeállította s a gyűjteményhez előszót és az egyes részek elé tartalmi összegzéseket írt [...]”.¹⁵³ A Konstantin-kori egyéb összeállítások (például a *Szertartáskönyv* és a *Történeti kivonatok*) ismeretében arra is rámutatott, hogy a császár „más műveiből is ismert excerpáló és anyaggyűjtő metódus” és a *DAI* szerkezete alapján az utóbbit nem lehet másnak tekinteni, „mint hosszabb-rövidebb jegyzetek halmazát”-nak, „melyek legtöbbször minden szorosabb összefüggés nélkül követik egymást s amelyeket csak a közös tárgykör fűz össze, továbbá, [...] még ott is, ahol [...] hosszabb, első pillantásra egységesnek látszó elbeszélést találunk, világosan felismerhetők az eredetileg különálló, egymástól független kivonatok nyomai.”¹⁵⁴ A munka forrásainak áttekintése során – ahol már ekkor felhívta a figyelmet a különböző Konstantin-kori összeállításokban feltűnő, azonos kútfőkre visszamenő adatok sorára¹⁵⁵ – a korábbi elbeszélő források, a *DAI*-ban említett császári okiratok, illetve a különféle követjelentések és hasonló

152 Pauler Gyula: Lebedia, Etelköz, Millenarium. II. Századok 14. (1880) 108.

153 Moravcsik Gy.: A magyar történet i. m. (46. jz.) 152. (A kiemelések tőlünk származnak – B. Á.–B. Sz. J.).

154 Uo. 152. (A kiemelés tőlünk származik – B. Á.–B. Sz. J.).

155 Uo. 153. Ezek mai értelmezéséről röviden ld. Bollók Á.: A *De administrando imperio* i. m. (4. jz.).

iratok felsorolása kapcsán hangsúlyozta, hogy a mű „forrásait [...] hűen közli, értesüléseinek nem változtat, adatait nem egyeztet, az ellentmondásokat nem küszöböli ki. Annak, hogy a császár maga kombinált vagy módosított volna forrásait, semmi nyoma sincs”.¹⁵⁶ Később e megállapítások számos elemét – így a fent idézett mondatokat a *DAI* forrásairól,¹⁵⁷ forráskezeléséről,¹⁵⁸ a Konstantin-kori munkák kivonatolási gyakorlatáról¹⁵⁹ és a császár személyes szerepvállalásáról¹⁶⁰ – sok helyen szó szerinti fordításban közölte több kiadást megért *Byzantinoturcica* című monumentális összeállításában is.

Moravcsik alapvetően fontos tanulságokat megfogalmazó szavai azonban éppen úgy elsikkadtak a különféle vélemények és kombinációk tengerében, mint számos történésznek a 19. század második feléből származó véleménye a *DAI* 38. fejezetének forrásairól. Hosszabb távon így a teljes munkákra fókuszáló forráskritikai elemzések visszaszorulása, az egyes szövegek rövid, magyarokra vonatkozó/vonatkoztatott szakaszaiba való bezárkózás és sajátos, gyakran a történetíráson kívüli tényezőktől is befolyásolt – irányított és spontán – „felejtési mechanizmusok” következtében szinte bármely, a magyarok 9. századi elődeivel kapcsolatba hozott forrásadatból bármi, s annak szöges ellentéte is „kiolvashatóvá” vált. A kazár–szavart/türk viszony különféle aspektusait vizsgálva éppen úgy találkozhatunk ezzel, mint a 9. századi magyar történet más kérdéseivel kapcsolatban. Ez pedig sajnálatos módon – a szakma művelőinek eredeti szándékától függetlenül – nem csekély mértékben járult hozzá ahhoz, hogy mára a történészi és a szélesebb nagyközönség körében egyaránt alapjaiban rengett meg a hit a korai magyar történet kutatóinak újabb és újabb „eredményeivel” kapcsolatban.

ÁDÁM BOLLÓK–JÁNOS B. SZABÓ

HOW DID THE HYPOTHESIS ON THE KHAZAR ORIGIN OF THE INFORMATION PRESERVED IN CHAPTER 38 OF *DE ADMINISTRANDO IMPERIO* DISAPPEAR FROM HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY

A HISTORIOGRAPHICAL CASE STUDY

The present paper offers a detailed overview of how Hungarian historiography attempted to establish the source or sources lying in the background of the story preserved in the first half of Chapter 38 of the famous treatise, the *De administrando imperio* commissioned by the tenth-century Byzantine Emperor, Constantine VII Porphyrogenetos.

Bollók Ádám (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet)
B. Szabó János (Budapesti Történeti Múzeum)

¹⁵⁶ Moravcsik Gy.: A magyar történet i. m. (46. jz.) 153–154.

¹⁵⁷ Moravcsik Gy.: Byzantinoturcica i. m. (45. jz.) 366–367.

¹⁵⁸ Uo. 365–367.

¹⁵⁹ Uo. 364.

¹⁶⁰ Uo. 365. Tovább árnyalta a korábban vázolt képet: uo. 363.

LÁSZLÓ ANDOR

Illésházy István csatlakozása Bocskaihoz (1605)

Régóta foglalkoztatja a 16. századi magyar történelem e két kiemelkedő alakjának viszonya a történettudományt, amely az idők során egymástól eltérő véleményeket alkotott a kérdésről. Érdekes azonban alaposabban megvizsgálni a különféle nézőpontok megalapozottságát, és újra átgondolni a két főúr politikai kapcsolatának kezdeteit. Kiterjedt levelezésük elsőrangú forrásként szolgálhatna a kutatáshoz, ha nem lenne meglehetősen hiányos, hiszen maga Illésházy gondoskodott róla, hogy az legyen. A tapasztalt és ravasz, saját karrierjét céltudatosan építő politikus tudta jól, mennyire fontos a rá nézve esetleg kompromittáló levelek eltüntetése, ezért tudatosan igyekezett összegyűjteni és valószínűleg megsemmisíteni a saját maga által írt leveleket. Akad olyan levele is, amelyben felszólította a címzettet, hogy olvasás után tépje szét.¹ Ebből következően jóval több hozzá írt levelet ismerünk,² és néhány elvesztett leveléről is tudunk.³

1 Beici János jószágigazgató ír erről 1605. március 10-én: „az mi a levelek meg nem küldését illeti, énnekem asszonyom önagsága azt írta volt, hogy csak össze szerezzem az leveleket, és mikor Nagyságtok bizonyos emberét küldi érette, az kezében adjam. Én ahhoz az asszonyom írásához tartottam magamot, az mi énnálam volt, mind egy táskában raktam és várottam vagyon fél eszten-deje, én tölem senki sem kérte, sem írta Nagyságtok, ki kezébe adjam, ezért valamikor érte küld Nagyságtok, és valaki kezében parancsolja adni, az kezében adom.” Pálffy Kata leveleskönyve. *Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606.* Scriptum Kft., Szeged, 1991. 130. Thurzó Györgynek írja Illésházy 1606. augusztus 2-án: „Ezeket Kegyelmednek igen nagy biztomban írom; Kegyelmed megoltalmazzon, szaggassa el az én leveleket mindjárt”. Magyar Országgyűlési Emlékek. I–XII. Szerk. Fraknói Vilmos–Károlyi Árpád. MTA, Bp., 1874–1917. (= MOE) XII. 564. Illésházynek ezt a szokását Bocskai is ismerhette, mert 1606. december 11-én így írt neki: „fejedelmi szónkra assecuráljuk kegyelmedet, hogy ha úgy kívánja kegyelmed mitőlünk, ugyanazon írást viszontag in specie meghitt emberünk által és bátorságosan visszaküldjük kegyelmednek.” Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Közli Szilágyi Sándor. *Történelmi Tár* 1878. 636. Illésházy 1607. január 10-én köszöni Rimay Jánosnak, amiért „az én leveleimet hogy Kegyelmed összeszedte és megtartotta, Kegyelmedtől fölötte jó néven veszem és meg is szolgálom. Nyáry uram is írja énnékem, hogy összeszedte őket, Kegyelmedet kérem, hogy Kegyelmed viseljen gondot reá, hogy ismét kezemhez jussanak.” In: Alsó-sztrégovai és rimai Rimay János államiratai és levelezése. Kiadta Ipolyi Arnold. MTA, Bp., 1887. 156. Szilágyi Sándornak egy *Illésházy István török levelezése 1607–1609* címen kiadott forrásközlésében egyetlen általa írt levél sem található! *Történelmi Tár* 1879. 63–95.

2 *Ötvös Péter*: Illésházy István bujdosása. In: Pálffy Kata leveleskönyve i. m. (1. jz.) 9–10.

3 Pl. Illésházy 1606. jan. 26-i, aug. 31-i vagy nov. 28-i levele. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 69., 324., 634.

Az ismert levelekben sem mindig olvashatjuk a legfontosabb közlendőket, hiszen a korban gyakran igyekeztek az átadó által személyesen, élőszóval, azaz „nyelvvel” üzeni egymásnak. Bocskai a felkelését megelőzően maga is gondosan ügyelt arra, hogy ne maradjon írásos nyoma a török méltóságokkal és az erdélyi menekültekkel folytatott alkudozásainak, ezért inkább egy rabja által tartotta a kapcsolatot velük. Homonnai Bálint egy alkalommal Bocskainak bevallotta: „nem mervén az mostani állapotunkban való nagy dolgainkot bátor-ságosan levelemre bíznom, szóval minden dolgainkról bőségesen izentem Fölségednek”.⁴ Rimay János Illésháznak írja: „Bánom penig, hogy pennával nem írhatok mindazokról, amikről szükségesképpen beszélhetnék három vagy négy óráiglan.”⁵ Török részről is óvakodtak írásban nyilatkozni a kényes ügyekről, így írt például Ali budai basa Bocskainak: „de mindönök levélben be nem írathatnak, mert sok dolog: hanem nyelvvel értsen Felséged”.⁶

A csatlakozás

Illésházy István két házasságának és ügyes gazdálkodásának köszönhetően a 16. század végére dúsgazdag főúrrá emelkedett, a korban nagy visszhangot kiváltó perében azonban szembekerült a császárral. 1603 őszén valószínűleg Mátyás főherceg segítségével szökött meg a letartóztatás elől Bécsből, majd a következő másfél évben lengyelországi száműzetésben élt, és onnan hazatérve csatlakozott a felkelők táborához.

Károlyi Árpád 1883-ban alaposan áttekintette ezt az időszakot, felhasználta a főúr levelezését, amely alapján Illésházy hosszas vívódásáról számolt be: Bocskai ugyanis sokáig sikertelenül igyekezett megnyerni őt ügyének, mivel Illésházy elsősorban saját birtokainak visszajuttatását szerette volna elérni az udvarnál. Erre vonatkozó kérését Mátyás főherceg is támogatta, aki 1604 októberének elején a megkegyelmezést javasolta bátyjának. A főherceg a felkelés kitörését követően dicsérte Illésházyt, amiért „ellenállt a kísértésnek”, és úgy vélte, jó hasznát vehetnék a főúr nagy tekintélyének a Habsburg oldalon, hiszen maga ajánlkozott a mozgalom lecsillapítására. A főherceg később is több alkalommal járt közben érdekében – hasztalan. Rudolf hajthatatlan volt, hiába dicsérték Prágában, amiért nem állt a „rebellisek” pártjára, ügyében nem történt előrelépés.⁷

4 Homonnai 1605. okt. 6-i levele Bocskainak. In: Rimay János államiratai i. m. (1. jz.) 138.

5 Rimay levele Illésháznak. 1606. dec. 31. Uo. 153.

6 Ali basa Bocskainak 1605. dec. 24-én írt levele. *Gustav Bayerle: The Hungarian letters of Ali pasha of Buda 1604–1616.* Akadémiai, Bp., 1991. 33–34.

7 „Itt Kegyelmednek nagy dicsiret adnak érette, hogy ebben az feltámadásban magát nem adta, noha méltán mivelhette volna meg Kegyelmed ezért az bosszúságért, az ki Kegyelmeden esék. De hogy Kegyelmed az hűséget és császárhoz való engedelmességet föllebb becsüllette az bosszúságnál, hát ezért sok jót mondanak Kegyelmednek érette [...]”. Pálffy Kata Illésháznak. 1605. febr. 10. Rimay János államiratai i. m. (1. jz.) 125. „Az herceg is négyszer ízben is írt az császárnak mellettünk, miolta itt vagyok.” Pálffy Kata levele Illésháznak. 1605. ápr. 23. Uo. 135.

A száműzött Illésházy egy alkalommal arról panaszkodott, hogy sok szenvedése ellenére kitartott a király hűségén, „noha eleget hittak el a mellől”. Ez alapján úgy tűnik, a kapcsolat felvételében a fejedelem volt a kezdeményező. Kettejük terjedelmes levelezésének első ismert darabja egy Bocskai által február 10-én írt válaszlevél, amely Péter Katalin szerint „megengedi azt az értelmezést, hogy Illésházy oldaláról indult a közeledés. Nagyon érthető lenne azonban az is, ha a felkelés vezetője hívta volna. Illésházy István volt a kor legüldözöttebb magyar politikus; nem hiányozhatott onnan, ahol a király ellen fognak fegyvert.”⁸

Károlyi egy áprilisi levél alapján úgy vélte, a főúr ekkoriban már komolyan fontolgatta az átpártolást, ám még május közepén is elküldte Mátyásnak Bocskai egy hozzá küldött levelét: „igen hínak [...] Bocskai [...] nem mint barátját vagy atyafiát tart, hanem mint apja [...] én azt semmiképpen nem cselekszem, hanem ha császár teljességgel eltaszít magától.” Illésházy abban is hitt, hogy megakadályozhatta volna a felkelés kirobbanását, ha idejekorán hozzá folyamodnak: „ha ott fenn lettem volna hittem volna az Úristent, hogy leszállítottam volna ez háborút” – írta feleségének.⁹ Az önbizalomtól duzzadó száműzött a főhercegnek hasonlóan fogalmazott: ha elfogadják ajánlkozását, képes lett volna elfojtani a felkelést, mert a magyarok közt oly nagy hite van, s mert úgy tudott volna a főherceg nevében eljárni. Arra is figyelmeztetett: „ne kényszerítse őt az uralkodó valami mást gondolni”.¹⁰

Néhány héttel később Rákóczi Zsigmondtól hallunk Illésházy egy leveléről, melyben megírta a fejedelemnek, hogy találkozni szeretne vele.¹¹ 1605. június elején egy hosszú válaszlevélben (amelynek előzményét nem ismerjük) egyértelműen nyilatkozott: „alig várom vala, hogy fölségeddel szömben lehessek és az fölséged bölcs tanácsival fölséged előtt ez szeginy országnak és az elkezdett dolognak javáról szólhattam volna”.¹² Károlyi és legújabban Papp Sándor is ezt a levelet idézi az átállás végérvényes bizonyítékaként. Ekkorra a főúr megunta az udvar „kicsinyeskedését”. „Őszintén s nyíltan csatlakozott Bocskaihoz, meg lévén győződve, hogy agg kora tapasztalatainak, higgadt feje józan intéseinek s a bécsi udvarral való összeköttetéseinek, különösen pedig annak a viszonynak, melyben Mátyás főherceghez állott, hazája hasznát veheti.”¹³

Ötvös 1983-ban úgy vélte, a döntés röviddel húsvét után született, nyolc évvel később már úgy látta, a csatlakozás „még áprilisban sem szerepelt alternatívaként: mikor a császár eltaszította magától, még a távolmaradáshoz keresett érveket, s

8 Péter Katalin: Illésházy Istvánról. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. Tom. XIII. Fasc. 2. (2008) 159.

9 Illésházy keltezetlen levele Pálffy Katának. In: Pálffy Kata leveleskönyve i. m. (1. jz.) 146.

10 Illésházy 1605. máj. 18-i levele Mátyásnak. Idézi: Károlyi Árpád: Illésházy István hűtlenségi pöre. MTA, Bp., 1883. 159.

11 Rákóczi Zsigmond 1605. máj. 29-i levele Illésházyinak. In: Pálffy Kata leveleskönyve i. m. (1. jz.) 147.

12 Illésházy 1605. jún. 6-i levele Bocskainak. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 7.

13 Károlyi Á.: i. m. (10. jz.) 152–160., 214.; Papp Sándor: Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez. L'Harmattan, Bp., 2014. 156.

nem az átpártoláshoz”.¹⁴ Pálffy Géznál „a szakirodalom nagy része szerint” Illésházy 1605 februárjában állt Bocskai mellé.¹⁵ Az általam ismert szerzők közül senki sem írt februári átállásról, Károlyi, Ötvös és Papp Sándor mellett korábban a millenniumi tízkötetesben Acsádynál július szerepel, Fraknói nyári csatlakozásról ír, Szalay József, Szekfü, Benda vagy Makkai nem szóltak a felkeléshez csatlakozás konkrét dátumáról.

Vajon milyen szempontokat mérlegelhetett Illésházy, amikor a felkelőkhöz való csatlakozás mellett döntött? Ötvös szerint „Bocskaihoz való csatlakozását mindeddig leegyszerűsítéssel kezelte és értékelte a kutatás”, bármennyire nyilvánvalónak tűnik az elítélt, száműzetésbe kényszerült, az udvar „magyarellenes” politikája egyik legfőbb áldozatának tekintett főúr döntése. Átállását a felkelőkhöz „a modern történetírás sem kívánta alaposabban kivizsgálni: perének ismeretében, s a Bocskai-szabadságharc kutatásában elért eredmények tükrében nem okozott különösebb gondot átpártolásának motivációja”.¹⁶

Illésházy csatlakozása a felkelőkhöz azonban egyáltalán nem annyira kézenfekvő, mint amennyire azt néhány elemző korábban gondolta. A főúr nem kapkodta el döntését, kihasználta kiterjedt kapcsolatrendszerét és alaposan tájékozódott. Tudott az első alkudozásokról, amikor január közepén Basta megbízásából Csáky István és Rákóczi Zsigmond felkereste Bocskait, hogy szándékairól, feltételeiről tudakozódjanak.¹⁷ A felkelés vezetője ekkoriban így nyilatkozott: „igen kész lőn az békességre [...] sok szókkal menté magát, hogy ő soha el nem szakadt volna ű felségétől, de erővel és az ő fölsége álgúival, fegyvereivel kergették el, nem tudott hova lenni, hanem úgy kellett ótalmat magának keresni. Mindeddig is mostan nincsen ű neki más fejedelme, hanem ű fölsége császár urunk, kinek élete végéig hűséggel akar szolgálni, ha veszi ű fölsége; nagy alázatosan szűből úgy tractál velünk.” Bocskainak két jelentős kívánsága volt: az erdélyi fejedelemség átengedése számára és „hogy az magyar nemzetséget ű fölsége hűtőkben, törvényekben, szabadságokban megtartsa, ezentúl őket megújítsa”. Ha ezek teljesülnek, Bocskai késznek tűnt letenni a fegyvert.¹⁸

14 *Ötvös Péter*: Illésházy István az emigrációban. Levelek a „bujdosás” idejéből. Századok 117. (1983) 625.; *Uő*: Illésházy István bujdosása i. m. (2. jz.) 74.

15 *Pálffy Géza*: Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608). Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2009. 27.

16 *Ötvös P.*: Illésházy István bujdosása i. m. (2. jz.) 7., 14., 29., 31., 74.

17 Csáky István Nyáry Pálhoz írt januári levele járt Illésházy kezében, később Csáky magának Illésházyinak írt erről. „Bocskai válaszát, az mit kíván, ide meghozták, az melyet kegyelmed mint ért Nyáry Pál uram leveléből, az melyet Csáky írt neki.” Pálffy Katalin levele Illésházyinak. 1605. febr. 23. In: Pálffy Kata leveleskönyve i. m. (1. jz.) 127.

18 Csáky levele Nyárynak. 1605. jan. 29. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 823–824.; Csáky levele Illésházyinak. 1605. febr. 21. Uo. 826. Ld. még: Rákóczi Zsigmond és Csáky István levele Bastának (1605. jan. 7.), Basta levele Szuhay István egri püspöknek (1605. jan. 9.), Basta levelei Mátyás főhercegnek (1605. jan. 12., jan. 24., jan. 26.). In: Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607). II. Kiad. Veress Endre. MTA, Bp., 1913. 571., 576–578., 591–592., 595–596.; Basta válasza Bocskai békepontjaira. In: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp., 1875–1898. V. 368–370.

A márciusi tárgyalási kísérletről Illésházy ugyancsak első kézből szerzett tudomást, maga küldte el feleségének Prágába a Bocskai által Náprági Demeter és Forgách Zsigmond számára írt válaszlevelet. Ebből kitűnik, hogy a fejedelem abban az esetben lett volna hajlandó őket fogadni, ha „őfelségétől, az mi kegyelmes urunktól” felhatalmazással rendelkeznek.¹⁹ A száműzött főúr magától Bocskaitól is értesülhetett a tervezett tárgyalásról, bár nem tudjuk, mennyire sűrűn váltottak levelet. Április első felében a felkelők közé állt Bosnyák Tamás csatlakozásra biztatta Illésházyt, és nehezményezte tartózkodását.²⁰ Illésházy tudta, hogy lépnie kell, nem maradhat vesztig, és nem akarta elszalasztani a lehetőséget sem, hogy a kibontakozó mozgalmat kihasználva növelje befolyását és bizonyíthassa diplomáciai készségeit, amivel remélte, hogy javíthat saját helyzetén, visszaszerezheti elkobzott birtokait. Nem vonhatjuk kétségbe érvelését, politikai meggyőződését sem: ő maga a békére törekedett, véget akart vetni az ellenségeskedésnek, a törökökkel kötött kényszerű szövetségtől pedig minél hamarabb szeretett volna megszabadulni.²¹

A prágai udvarban nem tartottak igényt felajánlott szolgálataira, miközben rövid távon képtelenek voltak megfékezni a felkelést, és hajlottak a tárgyalásokra. Illésházyt a felesége már február 10-én egy közlő tárgyalásról tudósította, melynek a magyar rendek részéről tagja volt Thurzó György és Nyáry Pál is. Az udvar részéről reményeket fűztek a tárgyaláshoz, „erősen ajánlják magokat, hogy soha szemökre sem vetik magyaroknak ezt az feltámadást, és mindennek megengedik, és az mi nehézség vagy, mindent megjobbítanak”.²² Azt is megtudhatta, hogy a birodalmi rendek nem hajlandók segítséget nyújtani a császárnak a protestáns

19 Bocskai levele Nápráginak és Forgáchnak. 1605. márc. 24. In: Pálffy Kata leveleskönyve i. m. (1. jz.) 134–135.

20 „Ide mind az egész magyar nemzet külön gondolatban volt nagyságod felől, sőt fölötté igen csudálkoznak rajta, hogy nagyságod, ki ennek előtte is az magyar nemzetnek szabadságának oltalma mellett nem köves gyűlölséget és kárt szenvedött az németektől, mostan ilyen alkalmatosságban sem levele által, sem egyébként régi jó akaratját hazája mellett meg nem jelenti nagyságod; ha nagyságodnak kedve volna, vagy urunknak, vagy én nekem írnia, igen jó módot találna nagyságod benne, jövőendőben nem is lenne nagyságodnak ártalmára, ha urunknak levele által kedveskednék. Bosnyák Tamás levele Illésházyknak. 1605. ápr. 9. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 827.

21 Károlyinál: „Akár a félelem nógatta hát Illésházyt, hogy a kiegyezés megdőltével az ő jószágai visszanyerésére irányuló reményei szintén füstbe mennek s ő marad az, ami volt 1603 óta kint a lengyel földön, hazátlan, vagyontalan földönfutó; akár a polgárháború és török dúlások rémképe aggasztá hazafiúi lelkét; akár pedig, ami legvalószínűbb, mind a két tényező összehatott gondolatvilágában, az ősz államférfiú belátta, hogy a bajnak régi, meg nem ernyedte erélyével útját kell állnia.” *Károlyi Árpád: A korponai országgyűlés 1605. november–december.* In: MOE XI. 362. Ezt fogadja el Ötvös, akinél „a vesztig ülés helyett választotta nem államelméleti megfontolások logikus következményeként, de nem is bosszúvágyból Bocskai pártját, hanem szánva a keresztény vérontást, és félve a törököt”. In: Pálffy Kata leveleskönyve i. m. (1. jz.) 74.

22 Pálffy Kata levele Illésházy Istvánnak. 1605. febr. 10. In: Pálffy Kata leveleskönyve i. m. (1. jz.) 64–65.

Bocskai ellen.²³ Látszólag mindezek együttesen sodorhatták Illésházyt a felkelők táborába.

Ám a helyzet cseppet sem ennyire egyértelmű. A fejedelem világossá tette, hogy kész megalkudni a Habsburg magyar királlyal. Amikor nem fogadta Náprágit és Forgáchot, azt hangsúlyozta, hogy királyi felhatalmazással bíró küldöttekkel viszont szívesen tárgyalna, amire néhány hónap múlva valóban sor is került. Bocskai januári feltételeiből egyértelművé vált, hogy beérte volna Erdéllyel. Reálisan gondolkodott, nem is számolt azzal, hogy tartósan elfoglalhatja a királyi Magyarország vagy annak jelentős részét. Alsó-magyarországi birtokosként Illésházy számára ezek nem éppen a csatlakozás mellett szóló érvek voltak.

Illésházy valószínűleg számos egyéb szempontot is mérlegelhetett: a hadszíntéri események alakulását, a felkelők táborához csatlakozó főurak (például Báthori István, Csáky István, Rákóczi Zsigmond, Nyáry Pál, Thurzó Szaniszló stb.) sorát, és szerepet játszhatott döntésében evangélikus vallása is. Nem várhatott tovább tétlenül, nem maradhatott semleges, kívülálló szemlélő, ez semmilyen kézzelfogható eredményt nem hozhatott számára, ha ugyanis nem tér haza, könnyen „üres kézzel” maradhat. Azt is nyilvánvalóan érzékelhette, hogy a felkeléstől való távolmaradását csak üres szavakkal értékelték Prágában, miközben a kassai udvarban egyre jobban várták csatlakozását. A döntő érv azonban mégiscsak az lehetett számára, hogy a felkelőkhöz történő csatlakozásával tudott aktívan bekapcsolódni az események alakításába. Akkor vállalt politikai szerepet, amikor már mindkét fél részéről komoly békeszándék mutatkozott, tudta, ha kimarad, nem lesz részese a felkelést követő rendezésnek. Bocskai láthatóan tisztelte Illésházyt, több levelében apjának szólította, igényt tartott tanácsaira, minden bizonnyal vezető pozíció várhatta az ő oldalán. Kétségtelenül nem harcolni, hanem békülni, békeközvetítőnek tért haza, miután megbizonyosodott róla, hogy a fejedelem őszintén törekszik a megegyezésre.²⁴

Véleményem szerint Illésházy esetében nem beszélhetünk átpártolásról. A magyarokkal való alkudozások egyre inkább a bécsi kormánykörök és Mátyás főherceg kezébe kerültek, akivel különösen jó viszonyt ápolt, Bocskainak tehát nagy szüksége volt Illésházy udvari kapcsolataira. A kassai udvar békekötésre irányuló politikájának sikerességét biztosíthatta a jó összeköttetésekkel rendelkező és a megegyezésben személyesen is érdekelt főúr, aki üldöztetése miatt nagy népszerűségnek és tekintélynek örvendett a felkelők táborában is, ezért hitelesen léphetett fel az udvarral szemben.

Egy hónappal azt követően, hogy Rákóczi Zsigmondtól Illésházy csatlakozási szándékáról hallunk, és három héttel azután, hogy erről maga írt Bocskainak,

23 Pálffy Kata levele Illésházyinak. 1605. ápr. 18. In: Rimay János államiatai i. m. (1. jz.) 131.

24 Papp úgy látja, Bocskai 1605. tavaszi levelei többnyire a törökkel való együttműködésről szólnak, csupán a nyár közepén mutatható ki, hogy az uralkodó „környezetében felmerült az uralkodóval való kiegyezés békés lehetősége”. Papp S.: i. m. (13. jz.) 131. Véleményem szerint az élénk török kapcsolatok nem zárják ki az udvarral való kiegyezést, annak szándéka mindvégig jelen van a fejedelem politikájában – ennek megléte Illésházy csatlakozásának egyik legfontosabb feltétele.

Thurzó György még úgy tudja, hogy a száműzött főúr a király képviseletében fog tárgyalni Kassán.²⁵ Számára Illésházy továbbra is Rudolf császár híve maradt. Horváth Mihály szerint, amikor Bocskai Illésházyt alsó-magyarországi kormányzóvá nevezte ki,²⁶ a főúr „terjedelmes levélben” biztosította Mátyás főherceget, hogy a tisztséget a béke előmozdítása érdekében fogadta el, amivel a király iránti hűségének kívánta tanújelét adni. Válaszként Mátyás azt ígérte neki, hogy az uralkodó ügyében kifejtett tevékenységéért bőséges jutalomra számíthat. Állítását átvette Szalay László és Zsilinszky Mihály, akik megítélése szerint Illésházy közvetítő szerepet töltött be, pártállása nem volt egyértelmű, lépéseit pedig Mátyás főherceg beleegyezése kísérte.²⁷ Nagy László egyenesen úgy vélte, hodolini²⁸ birtokainak visszajuttatása fejében „Illésházy titkon a főherceg szolgálatába szegődött”.²⁹ Károlyitól megtudjuk, hogy ősszel „a főherceg az uralkodó nevében köszöni neki, hogy az ország lecsendesítésére vállalkozott s pár hó múlva a kamaránál lőn, ezüstneműit s szőnyeget is kiadatta”.³⁰

A békétárgyalások kezdetei

1605 nyarának elején mindkét oldalról egyszerre erősödtek fel a békétörekvések. Az udvarban felismerték, hogy nem tudják feltartóztatni a felkelőket, akik az újabb török hadjárat támogatásával súlyos károkat okozhatnak. Május közepén Mátyás főherceg Prágából sürgette Nyáryt a Bocskaival való tárgyalások megkezdésére,³¹ június elején pedig útnak indították Forgách Zsigmondot és Pogrányi Benedeket. Küldetésük sürgősségére jellemző, hogy módosított megbízólevelüket később küldték utánuk. Talán nem véletlen, hogy először Krakkóba utaztak, ahol fogadta őket a lengyel király, és itt tárgyaltak Illésházyval is.

Ugyanebben az időben Bocskai magához kérte a király hűségén kitartó Thurzó Györgyöt, hogy a békéről tárgyaljanak, biztosítva őt arról, hogy „semmire sem kényszeríti”, és elsősorban a tanácsát kéri, hogy „élhessünk idején az kegyelmed elméje hasznával”. Tudomásul veszi, hogy a főúr biccsei várát visszafoglalta Bocskai híveitől: „Méltó, hogy kegyelmed az helyt is és az helyből az környüle való földet is őrizze, és vigyázzon, minden ellenünk állható s ártalmazható ellen-

25 Thurzó 1605. jún. 28-i levelei feleségének. In: Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez. II. Athenaeum, Bp., 1876. 135.

26 Bocskai levele a Liptó vármegye rendjeihez. 1605. júl. 20. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 18.

27 Horváth Mihály: A magyarok története. III. Ref. Főiskola, Pápa, 1844. 160.; Uő: Magyarország történelme. V. Heckenast, Pest, 1872. 20. Horváth Illésházy levelére és Mátyás 1605. augusztus 17-én kelt válaszára hivatkozik.

28 Ma Hodonín, Csehország.

29 Nagy László: Gyilkos vagy áldozat? In: Uő: Kard és szerelem. Török kori históriák. Gondolat, Bp., 1985. 121.

30 Károlyi Á.: Illésházy i. m. (10. jz.) 160. Ugyanitt idézi Mátyás 1605. október 19-i levelét.

31 Mátyás főherceg 1605. máj. 18-i levele Nyáry Pálnak. In: Iratok Bocskai István és kora történetéhez. Összeáll. Nagy László. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen, 2005. 157–158.

ség ellen. Ím, íratunk az likavai tiszttartónknak is, hogy az kegyelmed árvai jószágát békességesen hagyják és engedjék bírni kegyelmednek.”³² Thurzó a találkozótól egyeztetett az udvarral, és tudósította feleségét arról, hogy „az békességtől császár nem idegen”. Még aznap kézhez kapta Bocskai egy újabb sürgető levelét, amelyben az oszmán főserég közeledtére figyelmeztette őt.³³ A hírré Thurzó azonnal útnak indult Kassára.³⁴ Az ígéret ellenére ott állítólag kísérletet tettek Bocskai pártjára téríteni őt, ám a fejedelem számára az alsó-magyarországi gróf elsősorban tanácsadóként és közvetítőként volt fontos.³⁵

Ugyanezt mondhatjuk el Illésházyról, aki ekkoriban csatlakozott a felkelőkhöz. Ebből az időszakból két terjedelmes levele maradt ránk, melyekben tájékoztatja a fejedelmet a lengyelországi fejleményekről és tanácsokkal látja el őt.³⁶ Egyúttal tudósította Bocskait a főhercegek és az uralkodó prágai megbeszéléséről, amelyen Rudolf teljhatalmat adott Mátyásnak a magyarokkal való tárgyalásra. Emellett szólt Forgách és Pogrányi követségéről is, akikkel találkozott, és elküldte Mátyás levelét, melyben a főherceg magához hívatta. A fejedelem nagyra értékelte, hogy mellette döntött: „az mi szívünk méltán rettegettette velünk az kegyelmed felmenő szándékát, kár is volna igen ez mostani szükségében privátatni az kegyelmed hazájának attól az tanácsbeli haszontól, akit az kegyelmed elméjéből és okosságából mint egy jó forrásból meríthet magának.”³⁷

Illésházy részben Bocskai eddigi érveit ismételte meg, annyiban ugyanis, hogy véleménye szerint a bihari főúr saját szándéka ellenére volt kénytelen az uralkodó ellen fordulni. Kifejtette, hogy a felkelésért valójában a Magyar Kamara a felelős, amely „az országnak minden törvényét, szabadságát elrontá”, valamint a királyi tanács egyházi tagjai („papi tanács”), akik „lőjkünkben, hütünkben fegyverrel és nem tanítással kergetének” és végül a császár zsoldosai, „kik elrontának, dúlának, fosztának bennünköt”. Jogos önvédelemről van szó, állította Illésházy. Megemlítette ezenfelül Mátyás békeszándékát, és javasolta Bocskainak, mutasson maga is hajlandóságot a megegyezésre, fogadja a küldötteket, akiknek utasítása az udvar nagyfokú engedékenységet jelezte, hiszen mint írta: „az magyaroknak most minden szabadságokat, igazságokat megígírik adni, fölségednek Erdélyországot örökben adni; ha fölséged idegen leszen az békességtől, az egész köresztenség előtt fölségedre fognak vetni, készek az törekkkel is fölséged által frigyet vetni, summa szörint mindent megmívelni az békességért, megígírnék fölségednek”.

32 Bocskai 1605. jún. 12-i levele: In: *Bocskai István: Levelek*. Kriterion, Bukarest, 1992. 164–168.

33 Thurzó jólétesültségére némi árnyékot vet beszámolója a Rudolf támogatására érkező hatalmas európai segédhadakról, melyeknek létszáma eléri a 175 000-et! Bocskai 1605. jún. 26-i levele Thurzónak. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 16.

34 Thurzó 1605. jún. 28-i levelei feleségének. In: Thurzó György levelei nejéhez i. m. (25. jz.) 134–137.

35 Thurzó kassai tárgyalásairól részletesen szól: *Ráth Károly: Az alkudozások kezdete Bocskai Istvánnal az 1605-ik év nyarán. Századok* 1. (1867) 317–335.

36 Illésházy alább többször idézett jún. 6-i és jún. 19-i levelei. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 7–16.

37 Bocskai 1605. jún. 28-i levele Illésházyhoz. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 644.

Illésházy feltételei közt szerepelt az ország „minden szabadságának” biztosítása, a végházakba magyar kapitányok kinevezése, a kamara által törvénytelenül elvett birtokok, kiemelten a sajátjai visszajuttatása.

Illésházy néhány mondata azonban elgondolkoztató: a császárt mindkét levélben megbízhatatlannak mondja: „maga fogadásit, obligatióit, inscriptióit meg nem tartja [...] fogadásának nem hihetni, szóval és levéllel való assecuratióját meg nem szokta tartani”. Arra biztatta Bocskait, hadakozásai során ne kímélje Morvaországot és Sziléziát, mert ott a töröknél is jobban gyűlölik a magyarokat. Talán a legmeglepőbb Erdélyről szóló tanácsa: „jó volna egy előszer az Tiszáig maga birodalma alá kérni az országot; míg Erdélyben fejedelem vala, nem mernek vala az németek így düheskedni az magyarokon”. Erdély nyugat felé való kiterjesztését javasolta oly módon, ahogyan majd Bocskai végrendeletében olvashatjuk: a megerősített fejedelemség a királysági magyarság támasza, azaz egyfajta „védbástya” lehet.

Szekfü Gyula a kérdés elemzése során nem vett tudomást erről a nagy jelentőségű levélről, számára ugyanis Illésházy a nyugati magyarság jelképes alakja volt, aki a későbbiekben már tiltakozott, amiért Bocskai el akarta szakítani Erdélyt a királyi országrésztől. Holott a levelet korábban kiadták, Acsády Ignác már a millenniumi tízkötetesben hivatkozott e sorokra, ezek szerint az akkori közvéleményt fejezték ki.³⁸ Nagy László úgy vélte, Illésházy „1605-ben meglehetősen szélsőséges Habsburg-ellenes nézeteket vallott és ilyen tanácsokat is adott Bocskainak”,³⁹ nemrégiben Papp Sándor hihetetlennek tartotta az egyezést Illésházy véleménye és Bocskai nevezetes Erdély-konceptiója között.⁴⁰

Ebben a levélben tűnik fel először a későbbi tárgyalások egy másik fontos pontja: Forgáchék szóbeli utasítása szerint a béke megtartásáért Csehország, Ausztria, Szilézia és Morvaország rendjei fognak kezkeskedni – amiről Illésházy szkeptikusan nyilatkozott: „ezt csak ezek mondják, instructiójokban nincs, és nem is látom én annak semmi módját sem erejét”. Úgy tűnik, Bécsben vagy Prágában fogalmazódott meg a garanciák szükségessége. A későbbiekben Bocskaiék is ragaszkodtak a Habsburg-tartományok jótállásához, így jött létre a bécsi békét szavatoló 1606. szeptemberi szerződés, majd az 1608. évi konföderáció.

Az 1605 júliusának első heteiben zajló kassai megbeszélés kiemelt fontosságú volt. Mátyás főherceg küldötteit száz díszlovas várta, másnap a fejedelem saját

38 A közvélemény át volt hatva a tudattól, hogy „míg Erdélyben fejedelem vala, nem mernek vala a németek úgy dühösködni a magyarokon”. *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. Athenaeum, Bp., 1897. (A magyar nemzet története V.) 611.

39 *Nagy László*: A magyarországi Habsburg-uralom a török hódoltság idején. *Hadtörténelmi Közlemények* 105. (1992) 2. sz. 15. Nagy tudni véli, hogy azokat a leveleket, amelyek radikális Habsburg-ellenes nézeteiről tanúskodnak, a fejedelem halála után azonnal kiemeltette a kassai levéltárból és megsemmisítette azokat. *Uő*: Egy szablys magyar úr Genfben (A sokarcú Bocskai István). *Hajdúsági Múzeum–Polgármesteri Hivatal, Hajdúböszörmény*, 2000. 238., 264.; *Uő*: Káthay Mihály a magyar történelemben. *Valóság* 19. (1976) 9. sz. 98. és *Uő*: Gyilkos vagy áldozat i. m. (29. jz.) 122.

40 *Papp S.*: i. m. (13. jz.) 160.

hintóját küldte értük. Thurzót és társait szintén díszcsapat fogadta. Az első napok alkudozásait követően Bocskai újabb levélben sürgette Illésházyt a személyes megjelenésre Kassán, hogy megbeszélhessék válaszukat.⁴¹ Ugyanekkor küldte el ecsedi Báthory Istvánnak az uralkodó írásos utasítását, amelyben kérte a felkelőket, pontosítsák, „micsoda szabadságot kívánjanak”.⁴² Báthorytól szintén tanácsot várt a válaszához.⁴³

Báthory javaslata alapján Bocskai a békeküldöttséget sokáig Kassán tartóztatta, amely így kénytelen volt három hetet ott tölteni. A fejedelem ugyanis csak akkor akart végleges választ adni a követek felvetéseire, hogyha előbb tájékozódik, megvárja portai követének hazaérkezését, csakúgy, mint a lengyel udvarból híreket hozó Illésházyt. A Káthay kancellár vezette küldöttség azonban már Forgáchék távozása után ért vissza Kassára.⁴⁴ Ebben az izgalmakkal teli időszakban Illésházy kétségtelenül fontos szerepet játszott Bocskai és a felkelők oldalán, hiszen, ahogyan láthattuk, már Lengyelországból tanácsokkal szolgált, előzetesen tárgyalt a főherceg köveivel, és ő állította össze a beszédet, amelyet Bocskai követe a lengyel király előtt tartott.⁴⁵ A lengyel kapcsolat kiemelt jelentőségű volt a fejedelem

41 Bocskai 1605. jún. 28-i levele Illésházynek. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 644–545.; Bocskai 1605. júl. 10-i levele Illésházynek. Uo. 646. Meglepő azt olvasni Nagynál, hogy Bocskai akkori kancellárja, Káthay Mihály hívta haza száműzetéséből „jövőbeni ellenfelét, majd méltatlan halálának fő előidézőjét Illésházy Istvánt”. Nagy L.: Egy szablys i. m. (39. jz.) 238. Bocskai hónapok óta hívta, júniusban előbb azt kérte, legyen Káthay segítségére krakkói követe sége során, majd együtt térjenek vissza, aztán a kassai tárgyalások előrehaladtával sürgette, hogy ne várja meg a kancellárt.

42 Sajnos a dokumentum nem maradt fenn. Papp tudni véli, hogy a küldöttek által előterjesztett béketerv Zacharias Geizkofler császári tanácsos javaslatán alapult, amelynek feltételeit Illésházy megosztotta Bocskaiával, aki így felkészülhetett Forgáchék fogadására. Papp S.: i. m. (13. jz.) 159. A Habsburg-tartományok garanciájának kérdése és a török béke Bocskai közvetítésével való megkötése valóban felmerül Illésházy június 19-i levelében és a javaslatban is, ám Geizkofler irata 1605. június 25-én kelt. Károlyi egy 1606. június 5-i dátummal ellátott iratot ismert, amely szerinte valójában 1605 őszének elején keletkezhetett. Ld. Károlyi Á.: A korponai országgyűlés i. m. (21. jz.) 210. A javaslat: *Marczali Henrik*: Regesták a külföldi levéltárakból. Történelmi Tár 1878. 919–920.

43 A fejedelem hozzá intézett leveléről tudósít Báthori levele Bocskainak, Ecsed, 1605. júl. 12. In: Balázs Mihály: Ecsedi Báthori István levelei Bocskaihoz (1605. március 8.–július 12.). Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tom. X–XI. (1971) 47. Báthory, aki magát szerényen „vékony elméjű ember”-nek mondja, alapos választ ad: az uralkodó javaslatából hiányolja az „assecuratio”-t, vagyis az Illésházy által említett biztosítékot, ami „az csomója a dolognak” – bár erre szóban ígéretet tettek a követek. Fontosnak tartja a külkapcsolatok rendezését, elsősorban a Porta és a lengyel rendek szándékának tisztázását, javasolja, hogy a bécsi követséget tartóztassa addig, amíg e két helyről visszatérnek küldöttei. Szorgalmazza a békekötést, de figyelmeztet, hogy „jó módot s alkalmatosságot elhalasztani békekötésnek színe alatt, gyakorta veszedelmes és káros.” Hangsúlyozza, hogy országgyűlésen kell dönteni a nagy horderejű kérdésekről, hiszen még a Dunántúlon is sokan csatlakoztak, akik „mivelünk egy hajóban eveznek és egy szerencsén, s egy szabadságban vannak.” Fontosnak mondja a korona visszajuttatását.

44 Ráth K.: i. m. (35. jz.) 328–329.

45 Kees Teszelszky–Zászkaliczky Márton: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok (Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606). Aetas 27. (2012) 82.; Papp S.: i. m. (13. jz.) 161–162., 172.

számára. Jó viszonyra törekedett az ottani rendekkel, szerette volna, ha önálló uralkodóként ismerik el, és ha az északi szomszéd semleges módon viszonyul a felkeléshez. Ennek érdekében ismertetnie kellett a mozgalom valódi okait és harca céljait, biztosítania kellett a lengyel rendeket arról, hogy a hajdúk nem veszélyeztetik Lengyelországot.

A béketárgyalások menetére visszatérve, ekkoriban, 1605 júliusában készült a legfontosabb kéréseket tartalmazó 15 pont, ami a további tárgyalások és az egy év múlva megkötött béke alapjául szolgált. A dokumentumban előkelő helyen szerepel számos olyan kérdés, amelyről Illésházy a levelében értekezett: a törökökkel a fejedelem közvetítésével kössenek békét, a kamarát szüntessék meg, a klérus politikai szerepvállalását szorítsák vissza, a jezsuitákat vonják ki az országból, a fontos tisztségeket a legalább harmadíziglen igazolhatóan magyarok tölthessék be, a várakban magyar őrséget tartsanak a külföldi zsoldosok helyett, a törvénytelenül elítéltek birtokait juttassák vissza.⁴⁶

Bocskai a békefeltételeinek kidolgozása során minden bizonnyal felhasználta a hazatért főúr érveit, de természetesen mások javaslatai is bekerülhettek a nevezetes pontok közé. A negyedik helyen a korona Magyarországra hazahozatalát sürgetik, amiről korábban Báthory írt Bocskainak. Nem tudjuk egyértelműen megállapítani, hogy az egyes felvetések pontosan kitől származnak, mikor fogalmazódtak meg. Az újdonsült főtanácsos általunk ismert javaslatai azonban kétségtelenül beépültek a fejedelem politikai elképzeléseinek és a megbékéléshez szükséges feltételeknek a sorába.

A török hadjárat

A „német” béke, azaz a felkelők és a császár közötti megállapodás ügye biztatóan alakult: a Kassáról visszatért békeküldöttség augusztus 3-án jelentést tett a főhercegnek, aki Pogrányit napokon belül Bocskai után küldte az alkudozások folytatása érdekében. Thurzó – mint írta – a „jó és szent békességnek véghezvitelében” szorgoskodott, ő volt „a Béccsel való megegyezés kezdeti motorja”.⁴⁷ Thurzó a nyár és az őszi folyamán ez ügyben Csáky Istvánnak, Bocskainak is írt, több levelet váltott Mátyás főherceggel, és szeptember elején megbeszélést folytatott Illésházyval. Mátyás továbbra „sem idegen” a békétől, fegyverszünetet kért: „az hadak az békességnek tractálása alatt tartóztattassanak”.⁴⁸

46 MOE XI. 437–445.

47 Papp S.: i. m. (13. jz.) 165.

48 Thurzó György levele Rudolffhoz. 1605. júl. 30. Idézi: MOE XI. 205.; Thurzó György levele Csáky Istvánnak. 1606. aug. 9. Idézi: Ráth K.: i. m. (35. jz.) 334.; Thurzó György levele Bocskainak. 1605. aug. 26. Idézi: Frankl [Fraknoi] Vilmos: A bécsi békekötés 1606-ban. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 3. (1864) II. 168. és Papp S.: i. m. (13. jz.) 165.; Thurzó György levelei Mátyás főhercegnek. 1605. szept. 4. és 25. Idézi: Fraknoi V.: i. m. (48. jz.) 168.; Mátyás főherceg válasza Thurzónak. 1605. szept. 17., okt. 21. és nov. 5. Idézi: uo.

Talán ennek köszönhető, hogy a fő hadszíntéren Bocskai serege a nyarat, majd az őszt két várívással töltötte; részben látszatostromokról volt szó, ugyanis mindkét erősség (Nyitra és Érsekújvár) a bevételét követően hamarosan visszakerült a királyi országrészhez. A magyar csapatokat elvonták a törökök mellől, az esetleges sikerek a fejedelem pozícióit szilárdították meg a béketárgyalásokon. Erre utalt Illésházy Thurzónak írt levelében: „Újvár vívását elhagynám én, hogy nem vinnák, de Morva siratná meg”, hasonlóképpen írt Bocskainak: „Morvában sok kárt tehetünk volna eddig, de nem akartuk, mert az pogányság töltözött velek.”⁴⁹ Ezt bizonyítja az Érsekújvár alatt veszteglő Bosnyák Tamás értetlenkedése: „ha fölme gyünk vala, úgy elpusztítottuk volna az ellenség országát, kivel annyira megkedvetlenülültek, rémültek és erőtlenedtek volna, hogy bár egy ideig ne féltünk volna tőlök, az országunk sem pusztol vala. [...] Ez az Újvár nagy akadéunk, mert ha ez nem volna, mindjárt följobb köllene Pozsony felé és Morhek [Morvaország] felé szállanunk.” Ez idő alatt a császári erők kiszorították a Dunántúlról Némethy Gergely seregét, amit Rhédey Ferenc tétlenül nézett Alsó-Magyarországról.⁵⁰

Úgy tűnik, 1605 nyarán már küszöbön állt a megegyezés, Bocskai a főherceg követségét várta, mert „mi minden üdőben az jó istenes békességhez inkább ragaszkodunk, hogysen a visszavonyáshoz”. Titkára, Péchy Simon vélekedése is a megbékélés irányába mutatott: „inkább hiszem [...] hogy megbékéllünk az némettel ez esztendőben, mert minden kívánságinkra könnyen és tűrhetőképpen reámennek”. Medgyesen, az erdélyi országgyűlés helyszínén a fejedelem Pogrányi és egy török basa társaságában állítólag ilyen köszöntőt mondott: „az úr isten egyességet és szép csendességet adjon az két császár közt [...] maradhasson meg az szegény magyar nemzet, ne romoljon ennél is inkább”.⁵¹

Augusztus közepére elkészült Mátyás válasza, „az kit az fölséged és az ország kívánságára adott ő fölsége”, amiről Illésházy értesíti Bocskait: „megalkudhatnánk az mint látom; az ott való uraimmal és tanácsival fölséged tanácskozzék felőle. Az mi az fölséged szömélye contentatióját illeti, gondolom abból is előbb mennek még, de fölséged az közönséges megmaradásra és az békességre legyen inkább intentus, hogy nem maga javára.”⁵² Feltűnő, hogy éppen Illésházy figyelmeztette erre Bocsk-

49 Nagy László szerint saját hodolási birtokaiért aggódott. *Nagy László: Bocskai István a hadak élén.* Zrínyi, Bp., 1981. 176. Ld. Illésházy Bocskainak. 1605. szept. 31. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 23. Az ellentmondásra felfigyelt még: *Teszelszky, K.–Záskaliczky M.: i. m.* (45. jz.) 101.

50 *Nagy László: A Bocskai szabadságharc katonai története.* Akadémiai, Bp., 1961. 263.; *Uő: Bocskai István i. m.* (49. jz.) 176–178.; Bosnyák Tamás levele Illésházynek. 1605. szept. 4. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 829.; Illésházy levele Bocskainak. 1605. szept. 31. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 23.

51 *Fraknoi V.: i. m.* (48. jz.) II. 168.; Bocskai 1605. szept. 4-i, medgyesi levele Illésházynek. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 20.; Péchy Simon levele Petky Jánosnak. 1605. szept. 25. EOE V. 398.; Gyulaffi Lestár történeti maradványai. Történelmi Tár 1893. 224.

52 Illésházy levele Bocskainak. 1605. szept. 8. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 21. A főherceg augusztus 19-én kelt válaszárol részletesebben Károlyi szól: biztató a vallásszabadság kérdésében tanúsított álláspontja, beleegyezik Bocskai közvetítésébe a török béke ügyében, Erdélyt a fejedelmi címmel Bocskainak ígéri. MOE XI. 207–208.

kait, aki maga igen hatékonyan tudta érvényesíteni saját érdekeit, hiszen a békepon-
tok között helyet kapott a személyesen őt ért sérelmek orvoslása is.

Míg a bécsi és prágai udvar részéről a kellő katonai erő hiánya és a török fő-
sereg megérkezése okozta a kiegyezésre való hajlamot, Bocskai környezetében
egy döntő felismerés siettette a folyamatot. Ez Illésházy júniusi leveleiben jelenik
meg először, és kétségtelenül meghatározta a felkelés további menetét: ha „az tö-
rek győzelmét veszen az köresztényeken, az is nehéz, sok köresztén vérontás
leszen”. Sokat idézett eszmefuttatása alapján: „Bizony dolog az, hogy az békes-
ségnél semmi nem volna jobb, mert az törek ha fölséged erejével meggyőzi is az
németet, Bécsét megveszi, és felőly változik Magyarországon, az sem lesz jó az
magyaroknak, mert az törek nem tartja meg hűtít, és ő másnak országot nem ve-
szen, társot, szabadságot nem szenvedhet. Ha pedig az győzelem az németé le-
szen, egy magyart sem hadnak élni; legjobb lenne talám, ha az törökkel is és föl-
ségeddel is megalkudnának, ne omolna az köresztén vér, ne pusztulna az föld, ne
vethetne az köreszténség is fölségedre.” Bocskai „mellé talán nem kellene töreket
hozni, mennének azok az Dunán túl”. Nem tudjuk, vajon más is adott-e hasonló
tanácsot a fejedelemnek, hiszen a magyarországi főurak kétségtelenül idegenked-
tek a töröktől. Bocskai mindenesetre még Illésházy Kassára érkezése előtt döntött
erdélyi útjáról, amivel kitért a nagyvezír elől.⁵³

A hadszíntérre vonuló Lalla Mehmed több levélben sürgette a fejedelem csat-
lakozását, aki nehéz választás elé került: bárhogyan dönt ugyanis, helyzete látszó-
lag romlik, vagy a Portával, vagy a Habsburgokkal szemben. Bocskai továbbra is
két vasat tartott a tűzben, mindkét irányba tett gesztusok sokaságával próbálta biz-
tosítani, hogy megmaradjon róla a hű és megbízható szövetséges, illetve a jó ke-
resztény képe. Nem teljesítette a nagyvezír kérését, ráadásul jó ürügye is volt rá.⁵⁴

Amint a török had megérkezett Magyarországra, Bocskai Erdélybe vonult
vissza, ahol sor került fejedelemmé választására és beiktatására. Régi hazájában
már régóta számítottak érkezésére, mivel az előző év decemberétől ígerte bejöve-
telét, ám végül csupán július 26-án indul el Kassáról.⁵⁵ Nem pusztán egybeesésről
van szó, az oszmánok tervei szerint a fő hadszíntér Magyarország lett, és ehhez
képest Erdély személyes „csendesítése” 1605 nyarán másodlagosnak számított.
„Minthogy az vezér is minden erejével felérkezett Nándorfejérvárra, s vadnak sok
dolgok előttünk, akiket minekutána mi magunktól megértené voltaképen te ke-
gyelmed, szükséges is leszen azokról az dolgokról magunk közt szólnunk s felöl-
lek tractálnunk” – írta Bocskai Thurzónak 1605 júniusának végén.⁵⁶

Bocskai nem vállalta a törökökkel közös hadjáratot, annak még a látszatát is
kerülte, felismerte ugyanis, hogy saját korábbi sikerei nyomán akár igen nagy győ-

53 Illésházy 1605. jún. 19-i levele Bocskainak. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 14., 16.; Bocskai 1605. júl. 10-i levele Illésházyinak. Uo. 646.

54 *Joseph von Hammer-Purgstall*: Geschichte des osmanischen Reiches. I–X. C. A. Hartleben, Pest, 1827–1835. IV. 666–667. és IX. 409–410. A nagyvezír leveleit újabban felhasználta Papp S.: i. m. (13. jz.).

55 Péchy Simon 1606. júl. 25-i levele Petky Jánosnak Bocskai erdélyi utazásáról. EOE V. 384–385.

56 Bocskai levele Thurzó Györgynek Kassáról. 1606. jún. 26. Hazai okmánytár. I. Győr, 1865. 420.

zelmet is arathatnak a Habsburgok felett, amit ő nem akart. Sokak által dicsért „reálpolitikai érzékével” megértette, hogy így az Oszmán Birodalom válna a térség meghatározó nagyhatalmává, olyan erővé, amelynek árnyékában beszűkülne a magyarok érdekérvényesítő képessége. A Habsburg Birodalom magyarországi pozícióinak megőrzése alapvető létérdeke a magyarságnak – csakúgy, mint az erős önállósággal rendelkező Erdély fennmaradása. Ha a nagyvezírrrel közösen Bécsset megtámadná, nem csupán a keresztény szolidaritás eszméjét venné semmibe, de kockára tenné Magyarország jövőjét is.

Erre utalhatott egyik levelében, amikor kényszerű erdélyi útjáról írt Illésházy-nak: „kegyelmednek nyilván vadnak minemű okok kényszerítének minket az ide be való jövetelre [...]”. Bocskai célja a béke megfelelő feltételekkel történő mihamarabbi megkötése volt, erre emlékeztet a következő év tavaszán a Kassán összegyűlt rendek nyilatkozata: „mi készek vagyunk az reconciliálásra s az keresztyén országokkal való társaságra, megvonván kezünket s fegyverünket szintén akkor az keresztyén vérontástól, az mikor az idő az alkalmatosság előbb vihetett volna dolgunkba [...]”.⁵⁷

Az alsó-magyarországi kormányzótól újabb meglepő leveleket olvashatunk. Alig egy hónappal hazaérkezése után ismét Rudolfot vádolja: „Még ez télen mind leszállítottam volna én ezeket, de öfelsége avagy az utána valók nem akarák, hanem azt végezték, hogy az ok adással az magyar nemzetet mind levágják országunkat eltöröljék, semmivé tegyék, és így régtől fogva való tanácsokat véghez vigyék, hogy Magyarországot provinciává tegyék, és Austriae haereditarium faciant.” Szekfű Gyula Illésházyról alkotott véleményének kialakításakor nem találkozhatott még ezzel a levéllel, amely csak 1981-ben látott napvilágot, ezért is formálhatta meg róla a minden tekintetben Habsburg-hű, úgynevezett „nyugati magyar” típusát.⁵⁸

A Szekfű által a *Magyar történetben* Illésházyról festett képnek ugyancsak ellentmond a főúr egy már 1878-ban kiadott levele 1605. szeptember végéről. Ebben Illésházy megismételte azt a – Papp Sándor által a június közepi levélben hihetetlennek tartott – gondolatot, amely majd Bocskai végrendelete alapján lesz közzismert. „Ha elvégezhetné fölséged az törökkel az frigyet, az németekkel úgy látom, hogy végezhetnének, jó részét az földnek, ha fölségedhez szakaszthatjuk Erdélyhez, jó assecuratioja leszen az, az magyaroknak. Így megnyughatnék fölséged is, az szegény ország is épülhetne.”⁵⁹

A sokáig száműzetésben élő, birtokai visszaszerzésén hiába fáradozó, alig egy hónapja hazatért nagyúr ekkor még egészen más szemszögből látta a lehetőségeket. A tizenöt éves háború előtti állapotokat tartotta kívánatosnak, egy az akkorinál nagyobb fejedelemséggel. Az idős főúr megtapasztalhatta, miként változott az udvar politikája, mióta Báthory Zsigmond csatlakozott a törökellenes szövetséghez,

57 A kassai gyűlés végzései a Mátyással folytatandó tárgyalásokra 1606. május 12. MOE XI. 810.

58 Illésházy aug. 24-i levele. In: Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623). Szerk. Jankovics József. Bp.–Szeged, 1981. 28.; *Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet*. III. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1935. 375–378.

59 Illésházy 1605. szept. 31-i levele Bocskainak. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 23–24. E sorokat Szekfű is idézi, ld. *Hóman B.–Szekfű Gy.: i. m.* (58. jz.) 377.

majd császári biztosok vették át Erdély kormányzását: a központi hatalom erősödésével egyértelműen romlott a királyság rendjeinek érdekérvényesítő képessége. Illésházy összefüggést vélte felfedezni a két jelenség között, és arra az elgondolásra jutott, hogy egy erős fejedelemség képes lehet ellensúlyozni az udvar magyar rendekkel és protestánsokkal szembeni lépéseit.

A török „földrakezése” súlyos gondot okozott, elfoglalták Várpalotát, Visegrádot, Esztergomot, majd Nógrádot és Érsekújvárt is szeretnék volna bevenni. Eközben Illésházy minden követ megmozgatott, hogy megakadályozza Lalla Mehmed hódító törekvéseit, szemrehányó levelet írt neki, amiért a nagyvezír „igen neheztel”.⁶⁰ Elsőként a füleki kapitány, Bosnyák Tamás fogalmazta meg Illésházynak, hogy „fölötte igen kívántotnék az ő fölsége [Bocskai] jelen léte, mert az török nem barátságosan kezde eljárni az dologban és nem az némettel, hanem magunkkal egyetemben magunkra hadakoznak”. Néhány napra rá, megfogadva a tanácsot, Illésházy arra szólította fel a fejedelmet, hogy „igen szükséges, hogy fölsiessen fölséged, hiszem, nám, oda adják Erdélt anélkül is fölségednek. [...] Az vezér-pasa ez is Magyarországot jött rontani, nem az németeket [...] az törek magának halász mindenestől, és valamely végre el is veszene bennünket, jobb azért, idején látván azt, hogy nem oltalmazni hanem rontani jött az vezér bennünket, magunkra gondot viseljünk.” Később ugyanezt ismételte meg: „az török birodalom nem szenved társot, sem urat, sem nemes embert, bizonyoságot teszen erről az ő egész birodalma.”

Amikor már közel volt Esztergom eleste, Illésházy kétségbeesett hangon fogalmazott: „Az istenért kérem fölségedet, hagyja Rákóczi uramra az erdélyi igazgatást és siessen följönni Kassára, az had utána jöhet fölségednek és lásson ehhez fölséged, hogy az fölséged mellé támadott magyar nemzet mind országostól ne vesszen el az pogány miatt, ilyen mód nélkül, ne gyalázzanak ez világi minden nemzetségek bennünket, és ne szidalmazzon az posteritas is bennünket, az krónikáknak is ne hagyjunk rút nevet utánunk, lám az németek egész Erdéllyel kínálják fölségedet, ezután is megtalálja fölséged Erdélyt, de ha Esztergom és Újvár az pogány kezébe akad, ide hátra másképpen fog parancsolni és hozzánk látni, könnyen elveheti az többet is ebül tőlünk. Ez az Erdély sokszor ártott Magyarországnak, de nagyobbat nem, mint most fog ártani, ha fölséged föl nem siet onnan: az isten előtt és ez világ előtt is nagy számadása lészen fölségednek, ha így fog elveszni Magyarország.”⁶¹ A kemény szavak azt bizonyítják, hogy az előre kitervelt politikán változtatni kellett, hiába döntöttek úgy, hogy a fejedelem maradjon távol a török főszeregtől. Most éppen az az Illésházy sietteti a „feljövételt”, aki tán elsőként szorgalmazta a töröktől való távolságtartás politikáját. Bocskai természetesen felismerte a helyzet súlyosságát, és „megindulván menten megy” a hadszíntérre.⁶²

60 Illésházy levele a nagyvezírnek. 1605. szept. 7. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 830–831.; Bosnyák Tamás Illésházynak. 1605. szept. 21. Uo. 833.

61 Bosnyák levele Illésházynak. 1605. szept. 4. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 828.; Illésházy levele Bocskainak. 1605. szept. 8. Uo. 21.; Illésházy levele Bocskainak. 1605. szept. 25. Uo. 22–23.; Illésházy levele Bocskainak. 1605. szept. 31. Uo. 23. Hasonlóan ír Homonnai Bálint 1605. okt. 6-i levelében Bocskainak. In: Rimay János államiratai i. m. (1. jz.) 139.

62 Bocskai levele Illésházynak. 1605. okt. 5. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 26.

Ekkor fogalmazták meg a keserű felismerést, mely a korszak egész tragikumát magában hordozza. Elsőként, talán nem véletlenül, Erdélyben írják le, „mely veszedelmes lévén két fejedelem között lakni”, néhány hónappal később az ország nyugati feléből halljuk: „Én nem tudom, egy felől tűz, más felől víz, egy felől akarnánk a szabadságot, más felől igen szeretnénk az német kalapot és így nem lehetünk egy szőrűek.”⁶³ Illésházy először így fogalmazott: „az két had között elvesz Magyarország”, később Bosnyák Tamás: „az két tar között elveszünk, ha isten nem könyöröl rajtunk”. A következő évben Illésházy több levelében használja ezt a képet: „nagy két császár birodalmi között vagyunk” vagy „az két tar közt el is veszhetünk mi hajások”.⁶⁴

Figyelemreméltó, milyen más hangnemben ír minderről Bocskai: „az két szék között az földön nem is akarunk maradni”.⁶⁵ Ő nem csupán, sőt talán nem is elsősorban a kiszolgáltatottságot érzekelte, nem kesergett, két széket, azaz két lehetőséget látott, nem két tart, két veszélyt. Felismerte ő is a két birodalom közé szorított helyzéből adódó veszélyeket csakúgy, mint a lehetőségeket, nem a védtelen fél kishitűségét, félelmeit halljuk szavaiból, sokkal inkább az öntudatos, az eseményeket alakítani képes fejedelmet, aki felismeri saját mozgásterét: „egyszersmind két császárral nem akarunk madarászni, hogy meg ne sújthasson az madár az szárnyával. Az kinek hozzánk jobb akaratját látjuk és oltalmát fejünkön, annak tudjuk mi is micsoda kötelességgel tartozunk.”⁶⁶

A béke mielőbbi biztosítása a fő kérdés. 1605. szeptember közepén ezért tartottak megbeszélést Nyitrán, amelyen Illésházy, a főkapitány Homonnai, valamint a Bocskai-párti nemesség számos képviselője részt vett.⁶⁷ A kormányzó azt szerette

63 A kolozsvári nótárius 1605. márciusi bejegyzése a tanácsülési jegyzőkönyvbe. Idézi: *Jeney-Tóth Annamária*: „Mely veszedelmes lévén két fejedelem között lakni.” Városi politizálás az Erdélyi Fejedelemségben – Kolozsvár példáján – 1604 októbere és 1605 októbere között. In: „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerk. ifj. Barta János–Papp Klára. Lucidus, Bp., 2004. 77. Dersffy Ferenc 1605. máj. 19-i levelét Batthyány Ferenchez. Idézi *Nagy L.*: A Bocskai szabadságharc i. m. (50. jz.) 278.

64 Illésházy a csallóközieknek. 1605. aug. 24. In: *Literátor-politikusok levelei i. m.* (58. jz.) 28.; Bosnyák Tamás Illésházyhoz. 1605. szept. 21. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 834.; Illésházy 1606. jún. 27-i levele Bocskainak. Uo. 294.; Illésházy 1606. okt. 18-i levele Bocskainak. Uo. 598. 1606 tavaszán a kassai gyűlésen is többek között ezzel indokolta a rendek által elfogadhatatlannak tartott első bécsi megállapodás megkötését, ld. MOE XII. 571.

65 A Bocskai udvarában tartózkodó Báthory Gábor néhány év múlva maga is használja e képet, amikor a két nagy szomszéd közti politizálás buktatóiról ír: „kellessék-é a keresztyén fejedelmeket megtalálnunk, és a magyarországi királyt, ki által, és mi móddal? hogy a két szék között a földön nem maradván, légyen kihez bizunk, viselhessünk gondot magunkra, és annak oltalmára; mert általán fogva, minthogy nincs egyebet mit tennünk, a ki fegyverrel háborgat, mi is kénytelenek vagyunk fegyverrel magunkat ellenek oltalmazni, kiben minthogy igaz ügyünk vagyon, mennyire mehessünk elő, azt is tudhatja kegyelmetek [...]” Báthory Gábor előterjesztése a rendeknek. 1612. jún. 26. EOE VI. 238.

66 Bocskai Illésházyhoz. 1606. jan. 21. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 59.; Bocskai Illésházyhoz. 1606. máj. 25. Uo. 275.

67 Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozójáról 1605. november 11. Közreadja Csonka Ferenc–Szakály Fe-

volna, hogy a törökökkel még Esztergom eleste előtt békét kössenek, ám irreális tervről volt szó. Az általa Lalla Mehmedhez küldött Bosnyák Tamástól tudhatta, az nem békélni jött, nem nézte jó szemmel a magyaroknak az udvarral folytatott tárgyalásait.⁶⁸ Homonnai szeptember elején nem mert találkozni Forgách Zsigmonddal, mert az egri Szinán pasa ellenezte azt: „mindjárt azt állította volna, mintha én oda békesség tractálni mentem volna”.⁶⁹ Feszültté vált a viszony a „szövetségesek” közt.

Bocskai főkapitányai – Homonnai és Rhédey – török kérésre sem voltak hajlandók csapatokkal segíteni a nagyvezírnek, az elfoglalt Nógrádba és Érsekújvárra nem engedték be az oszmánokat. Az utóbbi különösen fontos vár esetében Illésházy közvetített, és elérte, a várat azzal a feltétellel adták át Bocskainak, hogy a békekötést követően visszakérül a király fennhatósága alá.⁷⁰ Itt Lalla Mehmed kénytelen volt önmérsékletet tanúsítani, a fejedelem „barátsága” annyira fontos lehetett számára, hogy lemondott a jelentős erősségről. A Lalla Mehmed által tervezett közös hadjárat tehát megghiúsult, Bocskai nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Papp Sándor szerint a fejedelem „magára hagyta a nagyvezírt”, mert nem volt hajlandó vele együtt harcolni a Habsburgok ellen, „az 1605-ös hadjárat relatív sikertelensége az ő számlájára volt írható”.⁷¹

Amint a fejedelem visszatért Erdélyből, azonnal országgyűlést hirdetett, ahol tervei szerint végezhetnek „az közönséges jóról [...] az két császár között állapunknak és frigyünknek (ha lehetséges léssen) véghezviteléről”. A személyre szóló meghívóban Thurzónak azt írta, hogy a nagyvezír „derekas megmaradandó frigyünkről való végezésre” szólította fel. Egy nappal később Illésházynek is a török békeszándékáról írt, pedig Lalla Mehmed cseppet sem nézte jó szemmel a Mátyás főherceggel folytatott tárgyalásait. Bocskai a nevezetes találkozó előtt mindenképpen meg akarta ismerni a főherceg szándékait, és békeközvetítőként ajánlkozott. Ebben a roppant kényes helyzetben egyértelműen a Habsburgok irányába fordult: „míg én felérkezem, és míg az vezérrel is szembe lehetek, talán választ vehet olyat

renc. Európa, Bp., 1988. 114–115. Fraknoi szerint itt Illésházy megpróbálta eltéríteni Bocskai hűségéről Homonnait. *Fraknoi V.*: i. m. (48. jz.) 166.

68 Homonnai értesülései szeptember 20-án: „a vezír panaszolkodik Illésházy uram ellen, hogy békét nem hagy neki, hanem reá irogat, és az ő dolgába elegyíti magát. A frigyét is, amint ír felöle, a németekkel nem javallja, sőt ellent tart benne [...]” Bocskai kíséretében i. m. (67. jz.) 118.; Bosnyák levele Illésházynek. 1605. szept. 21.: „Ezenben találók az tolmácsára, ez megsugá, hogy az pasa igön nehezteli az nagyságod írását. [...] Az békességre semmiképpen nem akar hajlani, valámig urunk föl nem érkezik, sőt azt adja tanácsol, hogy velek se tractáljunk, hanem keményön tartsuk magunkat.” Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 833.; Illésházy levele Bocskainak. 1605. szept. 31. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 23–24.

69 Homonnai naplója. In: Bocskai kíséretében i. m. (67. jz.) 111–112.

70 Illésházy levele Bocskainak. 1606. dec. 24. In: Literátor-politikusok levelei i. m. (58. jz.) 44.; *Bornemisza Váczai Menyhárt*: História ének Bocskay Istvánról. In: *Szekeres Gyula*: „Agj Ur Isten mostis ilj feiedelmet...” Bocskai István emlékezete a néphagyományban. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, Debrecen, 2004. 143.

71 *Papp Sándor*: A zsitvatoroki békéhez vezető út. Egy állítólagos Habsburg ígért háttéréhez. In: „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2005. 271.; *Papp S.*: Török szövetség i. m. (13. jz.) 204., 232.; *Thüry József*: Bocskay István fölkelése. Századok 33. (1899) 119.

tőlök kegyelmetek, kiből értelmet vehetünk, mihez kelljen jövődöben magunkat tartanunk”. Három nappal később Homonnainak arról írt, hogy tartós megállapodást szeretne, „hogy az köröstyény vérontás ne csak ideig táguljon, hanem ugyan örökösen az két császár között az békesség meglevén, lecsendesíttessék”.⁷²

Valóságos diplomáciai offenzíva kezdődhetett ekkor a közelgő rákosi találkozó hírének ellensúlyozása céljából. Ebben kulcsszerepe volt Illésháznak, aki egyidejűleg írt Thurzónak, Kollonics Siegfried dunáninneni főkapitánynak, Forgáchnak, Mátyás főtárgyalójának, akivel megegyeztek a közelgő országgyűlés színhelyéről.⁷³ Bocskai legfontosabb tanácsadójának, Illésháznak a jövetelét sürgette még Homonnain keresztül is,⁷⁴ miatta egy nappal elhalasztották a találkozót a nagyvezírrrel, mert a fejedelem ragaszkodott a személyes megbeszéléshez a „szembenlétel” előtt. A két óvatos főúr, láthattuk, a legkényesebb kérdéseket nem szívesen foglalta írásba, igyekeztek személyesen és szóban egyeztetni.⁷⁵

Többen Illésházyt tartják a *Querela* kezdetű nevezetes propagandairat egyik legfontosabb vagy talán egyetlen szerzőjének.⁷⁶ Ez Károlyi szerint „sok helyütt nemcsak túlzó, hanem igazságtalan”, egyben „a legborzasztóbb vádirat Rudolf király személye és kormánya ellen. Minden túlzás nélkül merem állítani, hogy hozzá

72 Bocskai levele Illésháznak. 1605. okt. 20. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 27.; Bocskai Thurzó Györgynek. 1605. okt. 24. Uo. 28.; Bocskai levele Illésháznak. 1605. okt. 24. Uo. 647–648.; Bocskai levele Homonnainak. 1605. okt. 27. Uo. 30.

73 Illésházy levele Thurzó Györgyhöz. 1605. okt. 30. Idézi: Nagy L.: A Bocskai szabadságharc i. m. (50. jz.) 342.; Illésházy 1605. nov. 1-jei emlékirata Forgács Zsigmondnak. MOE XI. 420–422.; Illésházy levele Kollonics Siegfriednek. 1605. nov. 4. Idézi: Károlyi A.: A korponai országgyűlés i. m. (21. z.) 213.; Thurzó György levele Illésháznak. 1605. nov. 7. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 837–838. Kollonich arról ír, hogy a napokban két levelet kapott Illésházytól, akit dicsér, amiért „az keresztények között való békesség megszerzésében ilyen szíve szerint fáradság és munkálkodik”. Kollonich Siegfried Illésháznak. 1605. nov. 8. Uo. 32.

74 „Illésházy uramnak írjon újólak kegyelmed, hogy ő kegyelme gondjaitól magát üresítvén jöjjön előnkben, ez előttünk álló dolgokról beszélgethessünk ő kegyelmével.” Bocskai levele Homonnainak. 1605. okt. 27. Uo. 31.; Homonnai levele Illésháznak. 1605. nov. 3. Uo. 32.

75 „Kegyelmed idején előmbe siessen, hogy minek előtte az vezérrel szembe lennék, mindenről beszélhessek kegyelmeddel.” Bocskai levele Illésháznak. 1605. okt. 24. Uo. 647.; „szeretettel intjük, hogy kegyelmed az maga becsületiért, hazánkhoz való szeretetiért és az mi hozzánk való hűségért éjjel nappal siessen hozzánk jönni; úgy jöjjen pedig, hogy mi velünk elébb szemben légyen, hogysen mint mi az vezérrel szemben lennénk. Ebben kegyelmedet felette kérjük, cselekedjék kedvünk szerént, hogy mi is vehessük kegyelmedtől jó kedvvel.” Tanácsosa minden biznnyal tartott a találkozótól, értesült róla, mennyire neheztel rá a nagyvezír szemrehányó levele miatt, ezért a fejedelem próbálja megnyugtatni: „Az mi az maga személyét illeti kegyelmednek, semmiképpen maga személyében az vezér eleiben kegyelmedet vinni nem akarjuk, hanem kegyelmeddel beszélgetvén mingyarást visszabocsátjuk, ha kegyelmed szintén az vezér táboránál ér el bennünket is, ott is kegyelmeddel beszélvén visszabocsátjuk kegyelmedet.” Végül megismétli: „Szeretettel kérem jöttén jöjjön kegyelmed éjjel és nappal, bizont írok kegyelmednek, hogy mindjárt visszabocsátom kegyelmedet.” Bocskai levele Illésháznak. 1605. nov. 8. Uo. 34. A következő nap újra ír neki: kedvéért elhalasztották a találkozót, „szeretettel és felette igen kérek az mi szolgálatunkért ne késsek, jöjjön hozzánk, hogy az előttünk álló dolgokról beszélgethessünk kegyelmeddel.” Bocskai levele Illésháznak. 1605. nov. 9. Uo. 34.

76 Teszelszky, K.–Zászkaliczky M.: i. m. (45. jz.) 80–95.; Papp S.: Török szövetség i. m. (13. jz.) 152–157., 167–173.

hasznolt csak az 1849-iki év proclamatíói között találhatunk, s ha irálya nem volna oly tökéletlen, talán páratlanul állana az egész világ összes forradalmi pronuntia-mentóinak és kiáltványainak irodalmában.⁷⁷ A rákosmezei találkozó nevezetes leírásának szerzője, Bocatius az iratot „szenvedélyes stílusa” miatt bírálta, szerinte „éles, udvariatlan és már-már illetlen hangját mérsékelni kell”, amire a főúr válasza: „Durva göcsörtbe durva ék kell.”⁷⁸ A Rudolffal szemben igen kritikus szöveg talán összefüggésben lehet a Habsburgok kibontakozóban levő testvérharcával, melyben Illésházy Mátyás főherceg legfőbb támogatói közé tartozott.

Korponáról a rendek Illésházyt küldték Bécsbe, hogy tető alá hozza a megállapodást. Ott nem csupán a béke ügyében járt el, híreket is továbbított, ami sokat segített a kassai udvarnak a nemzetközi viszonyokról való tájékozódásban. Bocskai hála volt neki, amiért „az oda föl való híreket és állapotokat minékünk értésünkre adja, fölötte kedves dolgot cselekszik és jó néven is vesszük kegyelmetekül”.⁷⁹ Illésházy kisebb-nagyobb szívességeket is tett: ritka gyümölcsöket, a felesége által készített citromlekvárt, osztrigát, drága ékszereket (például egy 4000 forintot érő gyűrűt), órákat küldött Bocskainak, ajándékokat vásárolt az erre igen érzékeny török tisztviselőknek, igyekezett megszerezni ura számára Báthory Zsigmond egykori felesége, Habsburg Mária Krisztierna kezét. Tartotta a kapcsolatot a törökökkel, biztosította a budai basát, hogy tudtuk nélkül nem köt egyezséget Mátyással, a megállapodásról pedig azonnal tudósítja őt. Illésházy, aki Szekfűnél „kétségbe nem vonható tiszta magyar érzésből izgat a török szövetség fantomja ellen”, ebben a levélben háromszor is királynak nevezte azt a Bocskait, aki sohasem használta ezt a címet!⁸⁰ Pontosan tudta, hogy a törökök több mint egy éve annak tartják, számukra tehát fontos a rang használata – ezért alkalmazkodott ehhez az elváráshoz. Számára ez nem elvi kérdés volt, amint egy Szekfű-féle „nagy magyar” politikustól elvárnánk, sokkal inkább gyakorlati szempontok érvényesítéséről van szó: így tudta felkelteni és megtartani maga iránt a bizalmat, ami elengedhetetlenül szükséges volt a küszöbön álló békék megkötéséhez. El kellett fogadnia, hogy egyelőre nem lehetséges a törökök kiűzése, szándéka az volt, hogy „ezután jó és békességes szomszédsággal élhessen az magyar nemzet az török nemzetséggel”.⁸¹

Összegzőképpen elmondható, hogy a fentebb idézett dokumentumok alapján nem találjuk nyomát annak a „mély elvi szakadéknak”, amelyet Szekfű éppen ekkor vélt felfedezni a felkelők két vezetője között, és amit a „nyugati, Habsburgi Magyarország” és a „Nyugat felé felfegyverzett Erdély” ellentétéként értelmezett. Illésházy sem tűnik az általa felállított kategória, a „nyugati magyarság” jelképes alakjának. Szekfű ugyanabban a mondatban maga is elismerte, hogy a gyűlés előtt

77 *Károlyi Árpád*: A szerencsi gyűlés 1605 ápril havában. In: MOE XI. 136.

78 *Bocatius János*: Öt év börtönben (1606–1610). Bp., 1985. 19–20.

79 Bocskai 1606. jan. 21-én Illésházynek írt levele. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 60.

80 Kivétel a rákosi találkozón kelt kötelezvénye. Ld. Bocskai kíséretében i. m. (67. jz.) 183–185.

81 Illésházy 1606. jan. 16-i levele a budai basának. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 56. Ld. még: Illésházy 1606. máj. 26-i levele a budai basának. Bocskay és Illésházy levelezése i. m. (1. jz.) 276.; Illésházy 1606. jún. 16-i levele a budai basának. Uo. 848. Ali 1606. okt. 3-án Bocskainak írott levelében „barát”-jának nevezi Illésházyt. Uo. 594.

néhány héttel véget érő hadi események során Bocskait és Illésházyt végig „személyes szeretet köti össze”.⁸² Az általa Bocskai történetírójaként tisztelt Károlyi Árpád a korponai országgyűlésről készült 220 oldalas tanulmányában nem szól komoly véleménykülönbségről Bocskai és Illésházy között. A fejedelem kormányzójába vetett bizalma teljesnek tűnt, hiszen végül is őt küldte el a sorsdöntő bécsi tárgyalásokra. Közel azonos álláspontjuk alapján mindketten szorgalmazták a békekötést, súlyos nézetkülönbség ekkoriban még nem észlelhető köztük. A vitás kérdések majd csak 1606-ban kerülnek elő.

ANDOR LÁSZLÓ

WHY ISTVÁN ILLÉSHÁZY JOINED ISTVÁN BOCSKAI (1605)

The relationship between these two outstanding figures of 16th century Hungarian history has long been in the focus of historical scholarship, and the resulting attention have generated diverging views of the issue. In the present paper I examine the reasons why István Illésházy, a magnate living in exile, joined the camp of István Bocskai, leader of an anti-Habsburg revolt, and the role he played there in the second half of 1605. Illésházy emerged as perhaps the most important councillor of the prince, and his letters repeatedly refer to an issue that was to become a crucial point in Bocskai's future political testament.

---

⁸² *Hóman B.–Szekfü Gy.*: i. m. (58. jz.) 375.; *Károlyi Á.*: A korponai országgyűlés i. m. (21. jz.) 195–415.

TÓTH ÁRPÁD

„Majmolás” vagy civilizációs fölzárkózás?

A reformkori pesti egyesületek
mint a nyugati minták követői

„Nincsen a világon nemzet, melynél, mind a magán-, mind a nyilvános életben, oly gyakori hivatkozások történnek a külföldre, mint nálunk. Ennek van jó, de van rossz oldala is. Jó oldala, hogy miután annyira el vagyunk maradva, mindenesetre a legokosabb dolog, mit tehetünk, figyelemmel tekinteni azon nemzetekre, melyek minket megelőztek. Rossz oldala pedig, hogy ezáltal veszélyeztetik nemzeties magánálló létünk és kifejlődésünk, és könnyen üres visszhangjaivá, hogy nem mondjam, majmaivá lehetünk a külföldnek”¹ – Irinyi József, a radikális ellenzéki politika egyik ifjú képviselője és a majdani, 1848. március 15-i forradalom egyik vezéregyénisége ezeket a gondolatokat látta legalkalmasabbnak arra, hogy bevezesse nyugat-európai utazása során szerzett élményeit, valamint azok nyomán levont következtetéseit összefoglaló könyvét. A szerző a könyv megjelenésekor, 1846-ban még csupán huszonnégy esztendő, ám éles szemmel látja korának alapvető dilemmáját: miközben Magyarország politizáló közvéleményének nagy része mind kétségbeesettebben tekint hazája elmaradottságára, és a lehetséges felzárkózás fő inspiráló erejének a „Nyugatot” (azon belül is elsősorban Nyugat-Európát) tartja, aközben ez a mintakövetés számos szempontból problematikus, öncélúvá válhat és ellenszenvet is gerjeszt.

A lehetséges vonatkozások közül elegendő két, közismert jelenségre utalnunk. Batsányi János, a századforduló radikális költője a nemesi közélet több nemzedékében hagyott mély nyomot, amikor *A franciaországi változásokra* című versében arra intette a magyar nemességet, hogy „vigyázó szemetek Párizsra vessétek”, lényegében arra figyelmeztetve őket, hogy az ő hatalmukat is forradalom fogja elsöpörni, ha nem lépnek időben. Más értelemben hatott riasztóan az 1840-es évek egyik ellenzéki értelmiségi csoportjának színrelépése, az egykorú riválisok által „doktrínéreknek” is nevezett centralistáké, akik a nyugati alkotmányos államszerkezeti modellekre hivatkozva az erős és hatékony modern kormányzati szerkezet létrehozását tekintették a kor legfontosabb politikai feladatának. Törekvésük ugyanis éles ellentétben állt az abszolutisztikus törekvésekkel szemben a vármegei önkormányzatiság megerősítésében és a kormány gyengítésében érdekelt liberális nemesi ellenzék politikai stratégiájával. A modernitás jegyében követni javasolt idegen minta ebben az esetben életidegensége és a hazai realitással nem számoló doktrínérsége miatt váltott ki ellenszenvet.

1 *Irinyi József*: Német-, francia és angolországi úti jegyzetek. Hála [Halle], 1846. (Reprint: Argumentum, Bp., 1998.) 11.

Jelen tanulmány a reformkori magyar társadalom egyik jellegzetes, akkoriban újszerűnek számító intézménye, az egyesület kapcsán vizsgálja a mintakövetés kérdéskörét. Az alábbiakban nagyobb részt a pesti egyesületek megalakulásának feltételei és a működésük tekintetében próbálom értékelni a nyugati minták jelentőségét. Az egyesületek bemutatása közben sorra veszem az összehasonlítás lehetséges szempontjait, utalva a hasonlóságokra és különbségekre. Ezután kimutatom az átvétel közvetlen bizonyítékait, ahol lehet, végül utalok az utánzás korabeli – jórészt negatív – visszhangjára.²

Korabeli ismeretek Nyugat-Európáról: utazók, olvasmányok

A magyar történetírás eddig nem dolgozta fel monografikusan az európai minták magyarországi követésének történetét, noha a kérdést számos tanulmány érintette és a jelenség múltja is messzire, a keresztény állam megszervezéséig nyúlik vissza. Attól kezdve a nyugati hatás folyamatos és igen sokrétű, a földművelés technikáitól és a hadszervezet formáitól a művészeti stílusirányzatokig és a társadalomszerveződésig számos aspektusa kimutatható. A közvetítést eleinte kizárólag Magyarországra települt lovagok, szerzetesek, kézművesek és földművelők végezték, később viszont az itt született és Nyugat-Európa országaiban megfordult „utazók” szerepe is megnőtt.

A felvilágosodás mozgalma újabb lendületet adott a követendő példaként tekintett külföldi minták magyarországi adaptálásának. Itt a hely szűke miatt egyetlen esetet említünk: a pietista hatást, mely egyszerre mutatja a közvetítés folyamatát és azt, hogy egy kulturális minta átvétele mennyire széles, egymással csak lazán összefüggő területekre kisugározhat. Mindezt jól példázza Bél Mátyás (1684–1748) pozsonyi iskolaigazgató, majd evangélikus lelkész életműve, aki Halléban August Hermann Francke mellett tanult, majd hazatérve nem csupán a pietista vallásgyakorlat meghonosításában játszott kiemelkedő szerepet, de hozzá és környezetéhez fűződik többek között a magyarországi sajtó kibontakozása, továbbá a honleíró statisztika megalapítása is.

A közvetítés egyik legfontosabb mechanizmusa a külföldi egyetemekre vezető peregrináció volt, amelynek volumenét az utóbbi évek kutatásai nyomán megjelent adattáraknak köszönhetően ma már aránylag jól ismerjük.³ A Habsburg Biro-

2 A tanulmány anyagát nagyrészt doktori disszertációm, illetve annak könyvként megjelent változata képezi: *Tóth Árpád: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban.* L'Harmattan, Bp., 2005.

3 Az 1994-ben megindított, Szőgi László által szerkesztett „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban” című adattársorozatnak eddig huszonhárom kötete látott napvilágot, melyek közlésezik (többek között) a Habsburg Birodalom és a Német-római Császárság összes fontosabb felsőoktatási intézményébe beiratkozott, magyarországi születésű hallgató személyi és képzési adatait a 17. századtól az I. világháború koráig.

dalom örökös tartományainak egyetemlein és akadémiáin például 1790 és 1850 között közel 9000 esetben regisztráltak Magyarországon született diákot.⁴ Ha ehhez képest kisebb mértékben is, de a 18. században ugyancsak számottevő volt a nyugati irányú peregrináció, és németországi, hollandiai és svájci egyetemekre is iratkoztak be magyar hallgatók. E sajátos, középkori hagyományt követő vándorlás újkori továbbélése részint abból fakadt, hogy Magyarországon egyetlen teljes (a katolikus teológiai és jogi mellett Mária Terézia korszakától kezdve orvosi képzést is nyújtó) egyetem működött, részint abból, hogy a protestánsok sokáig csak külföldön sajátíthatták el az értelmiségi szakmákat.

Az utazók másik fontos csoportját azok a nemes ifjak alkották, akik egyfajta tanulmányútként fogva fel az utazást, hazai iskoláik elvégzése után járták be a nyugat-európai országokat. A skála itt jellemzően a nagybirtokos főnemességtől a vármeigyékben meghatározó közéleti szerepet játszó köznemesség vagyonosabb tagjaiig terjedt, de elvétve olyan eseteket is ismerünk, amikor a polgári származású ifjú kézműveslegényként vándorolva kereste fel a nyugat-európai országok nagyobb városait. Az efféle utakról leginkább útleírásokból vagy levelezésekből értesülünk, és az ilyen forrástípusok ritkasága miatt felmérni sem lehet, hogy mennyire volt elterjedt a jelenség. Fontosságát mindenestre fokozza, hogy útinaplóikat hazatérve többen kiadatták, és így a külföldön szerzett élmények széles körökhöz juthattak el. A reformkorban felfutó útirajz-irodalomból a mintaközvetítés szempontjából kiemelkedik a fiatal köznemes Szemere Bertalan 1838-ban megjelent munkája, aki Németországot, Franciaországot, Nagy-Britanniát, Németalföldet és Svájcot bejárva kifejezetten a magyar olvasók számára példaként hasznosítható tapasztalatait tette közzé.⁵

A nyugati minták magyarországi megismerésének további fontos eszközét jelentették a részint magyarok által írt, részint külföldről beszerzett olvasmányok. Ezek főként a jómódú nemesek magánkönyvtárait gyarapították, ám már a felvilágosodás kora óta létrejöttek olvasóköri körök, melyek külföldi könyveket és újságokat is tartottak annak ellenére, hogy a beszerzést a cenzúrahivatal erősen korlátozta.⁶ A magyarországi olvasóközönség így is szerteágazó ismereteket szerezhetett a nyugat-európai országokról például a 19. századtól egyre szélesebb kínálatot nyújtó folyóiratokból, valamint a Lassu István kormányzati tisztviselő által az 1820-as évek második felében kiadott könyvsorozatból, amelynek kötetei a honleíró statisztika korabeli felfogását követve Európa legtöbb államáról (az államszervezettől és a földrajzi adottságoktól kezdve a gazdaság szerkezetéig és a népszokásokig) képet nyújtottak.⁷

4 *Szőgi László*: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemlein. 1790–1850. Budapest–Gödöllői Egyetemi és Főiskolai Levéltári Szövetség–ELTE Levéltár, Bp.–Szeged, 1994. 17.

5 *Szemere Bertalan*: Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából. S. a. r. Steinert Ágota. Helikon, [Bp.], 1983.

6 *Fülöp Géza*: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Akadémiai, Bp., 1978.

7 Pl. *Lassu István*: Nagy Británia' statisztikai, geographiai és historiai leírása. Pest, 1827.; *Uő*: Az austriai birodalomnak' statisztikai, geographiai és historiai leírása. Buda, 1831.

Az egyesületek korai korszaka Magyarországon: hasonlóságok és különbségek

A fenti áttekintés talán elegendő ahhoz, hogy belássuk: a 19. század első felében a magyar közvéleménynek – a bécsi kormányzat minden elszigetelési törekvése ellenére – megvolt a lehetősége arra, hogy legalább érintőlegesen megismerje a kurrens nyugat-európai társadalmi folyamatokat. Ezek alapján az sem meglepő, hogy a különösen Németországban és Angliában terjedő egyesületi szerveződés híre is eljutott Magyarországra.

Nyugat-Európa nagyobb országaiban a történetírás az utóbbi évtizedekben fokozott figyelmet fordít az egyesület mint történeti jelenség vizsgálatára, ami programadó, illetve szintetikus igényű munkákban⁸ és nagyszámú esettanulmány megjelenésében is tetten érhető. A német szakirodalmi termésből különösen nagy jelentőségű, hogy a városi polgárság 18–19. századi történetét összehasonlító módszerrel feldolgozó, Lothar Gall által vezetett frankfurti kutatási projekt („Stadt und Bürgertum”) a városok vezető rétegének meghatározásához az egyesületi szerepvállalást is figyelembe vette.⁹

A hasonló tárgyú kutatás ezzel szemben jóval csekélyebb mértékű Magyarországon, és ezen belül a késő rendi társadalom korszakában működött, legkorábbi egyesületekről eddig beható feldolgozás nem készült. Az alapozáshoz a legfontosabb kiindulópontot Pajkossy Gábor áttekintő, alapvetően statisztikai módszerű közleményei nyújtják, aki országos (részben későbbi adatokból összeállított) összeírásokból vont le következtetéseket az 1848 előtti egyesületekről.¹⁰ Adatai szerint akkoriban mintegy 500 egyesület működött az országban. A közelítő érték részben abból fakad, hogy működésükről az államigazgatás sokáig nem is vezetett nyilvántartást, és a Magyarországon is népszerű liberális jogfelfogás szerint az egyesületek – magánjogi intézményként – nem is voltak kötelesek a kormányzat bármely szervével regisztráltatni tevékenységüket. A kortársak számára nem volt egyértelmű az egyesület fogalma sem, és így a korabeli nyelvben nem is alakult ki egyértelmű definíció az egyletekről. Ez a tanulság szűrhető le az egyesületekkel valamilyen érte-

8 *Thomas Nipperdey*: Verein als soziale Struktur im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert. In: *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte historischer Forschung in Deutschland*. Göttingen, 1972. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 1.) 1–44.; *R. J. Morris*: Voluntary societies and British urban elites 1780–1850: an analysis. In: *The Eighteenth-Century Town*. Ed. Peter Borsay. Longman, London–New York, 1990. 338–366.; *Uő*: Clubs, societies and associations. In: *The Cambridge Social History of Britain*. III. Social agencies and institutions. Ed. F. M. L. Thompson. Cambridge University Press, Cambridge, 1990. 395–443.

9 Ld. különösen: *Dieter Heim*: Soziale Konstituierungsfaktoren des Bürgertums. In: *Stadt und Bürgertum im Übergang von der traditionellen zur modernen Gesellschaft*. Hrsg. Lothar Gall. Oldenbourg, München, 1993. 151–181.; *Michael Sobania*: Vereinsleben. Regeln und Formen bürgerlicher Assoziationen im 19. Jahrhundert. In: *Bürgerkultur im 19. Jahrhundert. Bildung, Kunst und Lebenswelt*. Hrsg. Dieter Heim–Andreas Schulz. Beck, München, 1996. 170–190.

10 *Pajkossy Gábor*: Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. *Korunk* (1993) 4. sz. 103–109.

lemben foglalkozó, egyébként viszonylag nagyszámú források szövegelemzése alapján. Az 1845 januárjában elrendelt országos egyesületi összeírás során felterjesztett törvényhatósági válaszok, a szervezettípus népszerűsítésének szentelt röpiratok és újságcikkek, az ilyen „intézetek” listáját közlő kalendáriumok és címtárak, az egykorú szótárak és lexikonok, sőt maguknak az egyesületeknek a kiadványai is nélkülözik az intézménytípus pontos meghatározásának igényét. A nyilvános nyelvhasználat során ugyanakkor előfordul, hogy egyesületnek neveznek vagy azokkal közös kategóriaként említenek olyan intézményeket is, amelyek fontos szerkezeti tulajdonságokban eltérnek a mai, társadalomtudományos meghatározás szerint egyesületeknek minősülő szervezetektől. Így a mai, szűkebb értelemben egyesületnek tekinthető szervezeteken kívül idesoroltak például nyereségérdekelt és a befektetett tőkerésszel arányos nagyságú osztalékot szétosztó részvénytársaságokat; a tagjaikat kooptálással kiválasztó tudományos, illetve irodalmi társaságokat, ahol tagsági díjat sem kellett fizetni, vagyis a finanszírozás független volt a tagság hozzájárulásától; továbbá olyan helyhatósági alárendeltségben működő intézményeket, melyek az egyesületekhez hasonlóan „közhasznu célokat” követtek. Könnyen belátható, hogy az ilyen szervezetek közös vonása volt, hogy tagságukat azonos, meghatározott törekvés vezérelte, és hogy tevékenységüket kisebb-nagyobb mértékben formalizálták, ami bizonyos fokú jogegyenlőséget teremtett a körülöttük fennálló, a rendi hierarchia szabályai által meghatározott társadalomban. Az említett hasonlóságokon túl azonban jelentősek a különbségek is, amennyiben az egyesületek lényegéhez tartozik az önkéntesség, és az, hogy a tagokat nem, vagy nem elsősorban az anyagi nyereség motiválja a részvételben. Úgy tűnik, ez a szempont nem csupán a jelenkori egyesületeket vizsgáló társadalomtudomány elemzési céljaihoz illeszkedik, hanem már a 19. század második negyedének egyesületeire is alkalmazható, annak ellenére, hogy a források gyakran nem elegendők ahhoz, hogy e szervezetek valóságos tevékenységét meg tudjuk ítélni.

Pajkossy adatai szerint a korai magyarországi egyesületek eloszlását alapvetően az jellemzi, hogy legtöbbjük városias településen működött. Hozzátehetjük, hogy a későbbiekben ez a túlsúly megszűnik, mivel az 1870-es és 1880-as években már a városoktól távol eső területeken, számos esetben falvakban is sorra alakultak egyletek – jellemzően jótékonyásra vagy az irodalmi műveltség terjesztésére szakosodva.¹¹ Az első egyesületek esetében azonban világos az összefüggés az egyesületek létrejötte és az urbanitás között. Ráadásul míg a legszélesebben elterjedt egylettípus, a casino területi eloszlása viszonylag egyenletes, amennyiben a legtöbb vármegye központjában szerveződött ilyen intézmény, addig a ritkább típusok, például a zeneegyletek jellemzően Pesten és Budán, valamint a nyugati határhoz közeli, németes kultúrájú, több évszázados polgári múltú visszatekintő városokban (főként Pozsonyban és Sopronban) jelentek meg korán.¹²

11 A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig. I–III. Szerk. Pór Edit. Művelődéskutató Intézet, Bp., 1988.

12 A kaszinók térbeli és az urbanizációs lejtőt követő kiterjedésének történetéhez ld.: *Eőry Gabriella*: Kaszinók Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti budapesti kaszinókra.

Elsőként, 1817-ben jótékonyági egyletek alakultak. Ezek törekvéseikben és módszereikben változást hoztak a szegényügy kezelésében: míg azt megelőzően alamizsnagyűjtéssel és a befolyt összeg szétosztásával (segélyezéssel) oldotta meg a közösség a szociális problémákat, addig a Pesti Jótékony Nőegylet a francia háborút követő dekonjunktúra és több éven keresztül tartó éhínség korszakában a munkára alapozott keresőtevékenységre helyezte a hangsúlyt. Például munkalehetőségeket teremtett (önkéntes dologházat alapítva), „újrakezdési hitelt” nyújtott eladósodott iparos mestereknek és a szegény gyermekek számára kézműves mesterségek elsajátítását kínáló iskolát hozott létre. A bevételek között az egyleti intézményekben előállított termékek eladási ára jelentősen meghaladta a jótékony gyűjtések eredményét.¹³ A protestáns kezdeményezésre létrejött, de tagságát tekintve felekezet feletti jellegű egyesület szakítást jelentett a szegénykérdés hagyományos, egyházi szervezeti kötődésével is.

A jótékonyági egyesületek alapításának következő hullámát az 1830-as évek hozták, amikor kisdedóvó intézetek alakultak előbb Pesten és Budán, majd az ország számos más pontján. Ezek az egyesületek annyiban tekinthetők szegényügyi intézménynek, hogy elvi jellegű megnyilvánulásaik szerint „menedék-, gyám- és képzőhelyet” kínáltak a hat év alatti gyermekeknek, hogy „az alsóbb nép rendében oly közönségesen elhatalmazott erkölcsi romlásnak ellene munkálódhassék” és hogy „az országnak jó, jámbor és hasznos tagokat” neveljen.¹⁴ E célkitűzést természetesen nem módosítja az sem, hogy a vidéki óvodák működéséről készült első országos áttekintés szerint több vidéki városban nem vagy nem kizárólag az „alsó rendek” íratják be gyermekeiket, hanem a polgárok és az „előkelők” (feltehetően a városban élt nemesek) is.¹⁵ Népjóléti intézménynek tekinthető az 1839-ben megszervezett Pesti Gyermekkorház Egyesület is, ugyanis egyfelől az igazgató orvos figyelemfelkeltő állítása szerint „a gyermekbetegségek borzasztó népfogyasztó hatalommal bírnak!”, másfelől viszont az egyesület statútuma kifejezetten a „szegény beteg gyermekek” gyógyítását határozta meg célként.¹⁶ Végül az 1841-ben alakult pesti takarékpénztárt is ide kell sorolni, legalábbis korai éveiben, amikor még nem osztalékos rendszer szerint működő, részvénytársasági formájú bank volt, hanem a cselédeket, napszámosokat és a környező vidék parasztságát a takarékosagra nevelni hivatott, kifejezetten a csekély vagyonúakra

PhD-disszertáció. ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, 2016. I. 4. fejezet: A kaszinók elterjedése Magyarországon, 35–92.

13 Tudósítás az Asszonyi Egyesület által sz. kir. Pest városában alapított jóltévő Intézetekről, azoknak belső elrendeléséről és fennállásáról, 1817-diki mártius elejétől 1833-diki szeptember végéig. Strausz, Bécs, 1834.

14 *Brunswick Teréz–Rehlingen Antal*: Rendszabási a Nemzeti Egyesületnek, a kisdedek koránti nevelésére nézve, gyám és képző intézetek által. Pest, 1830. 4.

15 *Kacsóvics Lajos*: A kisdedóvó intézeteket Magyarországon terjesztő egyesület 1843-diki névkönyve. Pest, 1843.

16 Budapest Főváros Levéltára (= BFL), Pest város tanácsa iratai, Rendeletek és felterjesztések (Intimata), IV. 1202. c. 9180. AN; Statuten des unter dem obersten Schutze Ihrer k.k. Hoheit der Durchlauchtigsten Frau Erzherzogin Maria Dorothea stehenden Pesther Armen-Kinder-Spitalsvereins. [Pest], 1843.

korlátozott (például az egyszeri pénzbetétek és a betétkönyvek összértékét is igen alacsony szinten maximáló) jótékonysági egyesület.

Időben másodikként a társasegyletek jelentek meg Magyarországon. Az első casinót 1827-ben hozták létre Pesten, de 1833-ra már 29 hasonló intézmény működött országszerte, és 1848-ra számuk elérhette a kétszázat.¹⁷ Az 1830-as évek második felének újdonsága, hogy az eredeti szándék szerint a hasonló gondolkodású férfiak közös szervezetbe gyűjtésére létesült mozgalomban a törés jelei jelentkeztek: több városban a rendi elkülönülést kifejező polgári casinók váltak ki a „nemzeti” casinókból. (A nemesi, illetve polgári bázisú casinóktól elkülönülve, harmadikként Baján a helyi értelmiségiek és tisztviselők is saját szervezetet alapítottak maguknak.)¹⁸ Eközben a nagy múltú polgári lövészegyletek is kezdték magukra öltetni a társasegyletek vonásait, az 1703 óta működő pesti lövészegyletnek például 1840-ben a 47 lövész mellett 160 olyan tagja volt, akit a forrás a „lövészet barátjának” nevez, vagyis aki feltehetően a társas együttlét érdekében vett részt a társaság rendezvényein, a rendszeres időközönként tartott céllövészeten.¹⁹

A kulturális élet gazdagítására szerveződött egyesületek közül a már említett zeneegyletek jöttek létre előbb – a Pest-Budai Hangászegylet már korábban fennállt szerveződések egyesüléseként 1836-ban, illetve az 1830-as években még legalább öt vidéki városban. Ezeket a képzőművészeti egyesületek követték, az 1839-től éves rendszerességgel kiállításokat szervező Pesti Műegylet, 1847-ben pedig egy olyan szervezet, amely állandó nemzeti festménygyűjtemény felállítását tűzte ki céljául. A természettudományos műveltség terjesztésére, valamint az orvosok szakmai érdekképviseletére is szerveződtek egyesületek 1840 körül. A gazdasági egyesületek közül az 1827-től évente megtartott pesti löverseny törzsközönségéből alakult ki az Állattenyésztő Társaság, majd ennek profilbővüléséből 1835-től a Magyar Gazdasági Egyesület (amely a mezőgazdaság fejlesztését tűzte ki céljául), 1841-től pedig szintén Pesten jött létre az Országos Iparegyesület. Az 1830-as években több önszerveződő egyesület alakult, melyek többsége csak temetkezési segítyt nyújtott, néhány azonban betegsegélyezéssel is foglalkozott, mindkettő viszonyossági alapon. Az egyesületek palettáját gyarapították végül az 1840-es évektől a zsidók asszimilálódását és társadalmi integrálódását segítő egyesületek és – ezzel ellentétes társadalmi tendenciával – a nemzetiségek önszerveződését célzó szervezetek.

Érdemes ezt a sokszínűséget összevetni a nyugat-európai egyesületi fejlődés során addigra kialakult képpel. Egyfelől leszűrhető a következtetés, hogy a Nyugaton működött főbb típusok hiánytalanul megjelentek az 1848 előtti Magyarországon, legalábbis annak legnépesebb városában, Pesten. Ha például az 1857-ben publikált, a Habsburg Monarchia teljes területén akkor fennállt egyesületeket elemző statisztikai munka Bécsre vonatkozó adatait vesszük figyelembe, három

17 Fülöp G.: i. m. (6. jz.) 95–99. (A szerző ebbe a számba beleértette a társalkodó- és olvasóegylet néven létrejött szervezeteket is, és az alapítási évvel azonosított 165 egyesület meglétén túl feltételezte a 200 körüli számot.)

18 Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Osiris, Bp., 2002. 116.; Antalffy Gyula: Reformkori magyar városrajzok. Panoráma, Bp., 1982. 105–106.

19 BFL. Egyesületek, Pesti Polgári Lövészegyesület, X. 234. 4–5.

alapvető megfigyelést fogalmazhatunk meg: 1. a nagyobb típusokban általában megegyezik Pest és a császárváros egyesületi palettájának összetétele; 2. arra is találunk példát, hogy Bécsben később jön létre hasonló intézmény, mint Pesten (a bécsi tudományos akadémia csak 1847-ben alakult meg, míg Pesten már 1830-tól működött; igaz, a tudományos társaságokat a fentebb elmondottak értelmében csak korlátozott értelemben lehet az egyesületek közé sorolni); 3. a bécsi egyesületeknek a pestiekét többszörösen meghaladó száma az ugyanazon típushoz tartozó egyletek számából fakad, melyek részben egy-egy kerülethez kötődtek, részben foglalkozásonként különültek el egymástól.²⁰ Egy másik összehasonlításban, a korabeli Pesthez lélekszámában közelebb álló német várost – Münchent – tekintve azt tapasztaljuk, hogy az 1842-ben kiadott városi címtár szerint a bajor fővárosban működött nagyszámú magántársaság, és az egymással rivalizáló tucatnyi társas egylet mellett lövésztársaságból és zeneegyletből is több volt (6, illetve 4), de például egy sakk-klub és két képzőművészeti egylet nevét is tartalmazza a lista, miközben a jótékony szervezetek (például az óvodák) nem ebben a kategóriában szerepelnek, noha feltehetően ezek egy része is önkéntes társuláson alapuló intézmény volt.²¹ Ha viszont a 19. század első felének londoni egyesületi életét nézzük, akkor érzékelhető igazán a különbség: ott a szabadidő eltöltésére alakult sokféle, szakosodott klub és az „alsóbb néposztályok” erkölcsi irányítására létrejött szervezetek sokasága működött.²²

Mindebből levonható a következtetés, hogy a pesti egyesületi élet a tematikai képletet tekintve összességében megfelelt az egykorú nyugat-európai városokénak, noha gazdagságban elmaradt attól, és belső struktúráját tekintve a jótékonyági egyletek nagyobb, illetve a szabadidős klubok kisebb aránya figyelhető meg. Ha viszont a pesti egyesületek megalakulásának időpontját mérjük a nyugati párhuzamos intézményekéhez, akkor általában csekély elmaradást regisztrálhatunk: a Pesti Jótékony Nőegyesület létrehozása csak hét évvel követte a megfelelő bécsi szervezetét, a Magyarországon Kisdedóvokat Terjesztő Egyesület 1836-os megalapítását négy évvel előzte meg a hasonló bécsi intézmény megalapítása, a Budapesti Királyi Orvosegyesület pedig 1837-ben, vagyis csupán egy évvel a bécsi testvérszervezet után jött létre. Más esetekben (a Műegyesületnél, illetve a Természettudományi Társaságnál) 5–10 éves az elmaradás, a zeneegyletnél és a takarékpénztárnál pedig 20–25 esztendő a különbség. De nem csak a császárvároshoz mérve volt csekély a „követési idő” – a kisdedóvók tekintetében a kontinensen Genf után a másodikként jött létre a budai óvoda, a kisdedóvokat képző magyarországi iskola létrehozását pedig csupán a londoni intézmény előzte meg.

A magyarországi egyesületek nem csak tematikai specializáltságukban hasonlítottak a nyugat-európai ország egyleteihez. Intézményi szerkezetük és jogi proce-

20 *Moriz Stubenrauch*: Statistische Darstellung des Vereinswesens im Kaiserthume Österreich. Wien, 1857.

21 *M. Siebert*: Adreßbuch von München und der Vorstadt Au. München, 1842. Vö. *Heim, D.*: i. m. (9. jz.) 162.

22 *Morris, R. J.*: Voluntary societies i. m. (8. jz.) 339.

dúráik is megfeleltek azokénak. Mindegyiknek volt alapszabálya (a zeneegyletnél külön statútumot készítettek az általa létrehozott nyugdíjintézetnek, valamint az egyleti zeneiskolának), még ha jelentős különbség mutatkozott is kidolgozottság terén a Pesti Jótékony Nőegylet nyomtatásban németül és magyarul is megjelent statútuma, a Nemzeti Casino évről évre finomított „rendszabásai”, vagy éppen az egyik temetkezési egylet néhány soros és csak kéziratos formában készült alapszabálya között. Minden egyesületben létrejött a legmagasabb fórumnak számító, változó rendszerességgel (néhol félévenként, máshol csak háromévenként) összehívott közgyűlés és a két közgyűlés közt az operatív irányítást végző, választott tisztségviselők kettőssége. A vezetők leválthatóságának gyakorlata jelentős fejleménynek tekinthető egy olyan országban, ahol ugyan a nemesi vármegyékben vagy a városi céhekben létezett hasonló jogi intézmény, de az országos politikában még nem: a kormányzat nem az országgyűlésnek volt felelős, és az országgyűlés sem a népképviselőt elve szerint működött. Az már más kérdés, hogy az egyesületi vezetők leváltására alig ismerünk példát (két segélyegyletben tudunk arról, hogy a korruptnak bizonyuló vezetőt a tisztújításkor leszavazta a közgyűlés), bár a forrásanyag hiányosságai az esetek többségében megakadályozzák, hogy meg tudjuk magyarázni a vezetők cserélődését.

Az egyesületi közgyűlések dönthettek a legnagyobb súlyú kérdésekben, így az alapszabály megváltoztatásában, és rendszerint még a tagfelvételtől sem az egyes vezetők határoztak, hanem a választmány (például a Nemzeti Casinónál). Az egyleti vezetőség jogi szerkezete és társadalmi összetétele is úgy alakult, ahogyan az a nyugat-európai egyesületeknél megfigyelhető: csekély különbséggel mindenhol valamelyik helyi ügyvéd végezte a titkár vagy jegyző munkáját, az egyesületi vagyoni kezelését pedig egy közismert kereskedőre (esetleg váltótörvényszéki ügyvédre, illetve az orvosegyesületnél egy patikusra) bízta. Az elnöki vagy igazgatói posztra a helyi közéletben jelentős személyt választottak, bár itt valószínűleg magyarországi sajátosságnak tekinthető, hogy a városi igazgatás csúcavezetői többnyire még az egyesületektől is távol maradtak, nemhogy azokban tisztséget szereztek volna, miközben a városban élő fő- és köznemesség nagy számban csatlakozott az egyletekhez és a vezetőségben is erős volt a jelenlétük. Az egyesületek választmánya (változó arányban) a város társadalmi elitjéből állt össze: nemesekből, kereskedőkből és értelmiségiekből. Számos egyesület védnököt is választott, mely tisztségre rendszerint József főherceget, Magyarország nádorát kérték fel, aki a magyarországi végrehajtó hatalom vezetőjeként lényegében alkirályként működött, emellett a császár öccse volt, ám ezen túlmenően Pest-Budán élő, és annak modern várossá fejlesztésében igen aktív szerepet játszó politikus is. Mindez a szerkezet összességében megfelel a korabeli angliai és német városok egyesületeiről megrajzolt képnek.

Az egyesületek nem csak a belső nyilvánosságot vették komolyan (több szervezetben az elutasított tagfelvétel ügyét a soron következő közgyűlés plénuma elé lehetett vinni), hanem a külsőt is. Az egyesületek egyre gyakrabban fordultak a nyilvánossághoz: a közgyűlések alkalmából nyomtatott jelentések és kimutatások

jelentek meg, melyekben a vezetőség elszámolt a rábízott anyagi javakkal, és beszámolt a szervezet működéséről. A nyomtatott beszámolók egyúttal reklámként is szolgáltak – nem csak felhívásokat tettek közzé (például csatlakozásra hívva az érdeklődőket vagy rendezvényeket hirdetve), de a tisztviselők és az adakozók névsorainak közlésével a reprezentálás lehetőségét kínálták fel az erre fogékony (parvenü) társadalmi csoportok számára. Az egyesületek saját kiadványairól és a velük kapcsolatos eseményekről ráadásul az 1840-es években felfutó sajtó is rendszeresen beszámolt. Se szeri, se száma a korabeli újságokban az olyan rövidhíreknek, mint amilyen a pesti Gymnasticai Egyesület 1842. januári jelentése, amely tudósított a legutóbbi tisztújítás eredményéről (beleértve a választmány tagjainak névsorát is), a pénztár állapotáról és az iskolába beíratott gyerekek számának alakulásáról, és amiből az olvasó értesülhetett arról a büszkeséggel közölt fejleményről, hogy az előző évhez képest a diákok száma megduplázódott.²³

A formalitásokon és az intézményes szerkezet lehetőségeinek használatán túl az egyesületek tényleges társadalmi funkcióikban is hasonlítottak ahhoz, amit a szakirodalom a nyugati egyesületek működésével kapcsolatban megállapított. Az egyesületek lényegéhez tartozott ugyanis, hogy a társadalmi keveredést nem csak az alapszabályaikban hirdették, de igyekeztek meg is valósítani. Ezt olykor látványos gesztusokkal támasztották alá: a pesti polgári lövészegylet a reformkorban, szakítva saját hagyományával, egy a városban élő főnemest választott vezetőjének, a főnemesi alapítású és később is nemesi túlsúlyú Nemzeti Casino pedig már a megalapítás évében bevett a választmányba két polgári rangú kereskedőt. A pesti zsidóság integrálódása szempontjából szimbolikus aktusnak értékelhetjük, hogy 1841-ben négy kikeresztelkedett zsidó kereskedő is felvételt nyert a Nemzeti Casinóba – egy évvel azután, hogy az országgyűlés a városi követek ellenkezése dacára elfogadott egy, a zsidók megtelepedését jelentősen megkönnyítő törvényt, és alig négy évvel azután, hogy egyiküket még visszautasította az egyleti választmány. A zsidó kispolgárság szintjén ugyanebben az időszakban állt be fordulat: 1841-ben alakult meg az első olyan beteg- és temetkezési segélyezést végző egylet, melybe felvettek izraelitákat, sőt még a vezetőségben is keresztényekkel együtt vettek részt. A heterogén társadalmi összetétel esetenként jól kitapintható célokat is szolgált: a Pesti Jótékony Nőegylet 1817-ben megválasztott választmányában működő tizenkét hölgy közül hat polgári kötődésű volt (férje, még ha rendelkezett is nemesi címmel, polgári keresetmód szerint élt meg), hat viszont úri (járadékos) háttérű, és a város hat kerületének mindegyikébe egy-egy került közülük. E struktúra mögött vélhetően az a koncepció állt, hogy a kerületekre jutó két-két választmányi tag közül az egyik társadalmi tekintélyét, a másik a szegények felkutatásában és sorsuk nyomon követésében megnyilvánuló buzgalmát adta az egylet működéséhez. Az egyletek összetétele természetesen más és más arányt mutatott (például kézművesek csak az iparegyesületben és a segélyegyletekben vettek nagyobb számban részt), és az 1848-ig tartó rövid történetük során is különféle trendeket követett (például a polgárinak tekinthető személyek arányának növekedése a

23 Pesti Hírlap 1842. jan. 20.

Nemzeti Casinóban az 1830-as évek második felére tehető, attól kezdve a köznevelés jelentősen az egyesület egyetlen jelentős rekrutációs bázisát). Az is megfigyelhető, hogy a városokban – nem csak Pesten, de Pozsonyban is – kialakult egy újfajta, az egyesületi életben aktív városi elit, amely tehát több szervezetben is aktív részt vállalt, ezzel személyi átfedést alakítva ki a különféle profilú, sőt olykor az egymással rivalizáló egyletek között.²⁴ Végül: az egyes városok történeti hagyományai (a város típusa vagy felekezeti összetétele) eltérő képleteket eredményezhettek. Erre példa, hogy a protestánsok tisztségviselése lényegében paritásos kvóta szerint alakult a nagy múltú evangélikus polgársággal rendelkező Pozsony egyesületeiben, míg ehhez hasonló nem tapasztalható Pesten, ahol csak az 1781-ben kiadott, a protestáns vallásgyakorlást a korábbi tilalom után felszabadító türelmi rendelet óta működhetett protestáns egyház. Az ilyen – az eltérő fejlődési utat követő városok különbségeire reflektáló – megfigyelések azonban ismét csak illeszkednek az újabb német egyesülettörténeti tanulmányok tapasztalataihoz.

A közvetítés közvetett vagy közvetlen bizonyítékai

A reformkori pesti és pozsonyi egyesületek megalakulási körülményeiről, szerkezetükről és működésükről elmondottak azt bizonyítják, hogy Magyarország legurbanizáltabb településeinek viszonylag rövid idő alatt kiépült egy, a kor igényeihez és a magyarországi városfejlődés korabeli szintjéhez képest szélesnek mondható egyesületi háló, mely tartalmában, az intézmények és a tisztségek elnevezéseiben, valamint működésében is illeszkedett a nyugat-európai városok hasonló szervezeteihez. Indokolt tehát felvetni a kérdést: mivel magyarázható ez a hasonlóság? A nyugati minta hatása nyilvánvaló, de érdemes azt is megvizsgálni, hogy milyen mechanizmusokon keresztül zajlott a példák megismerése és átvétele.

Ahogy az egyesülettörténetről általában elmondható, hogy aránylag kevés forrás áll a kutatás rendelkezésére (részint azért, mert privát intézményként működtek és irataiknak csak egy kis része került közlevéltárba, részint viszont azért, mert a fennmaradt nyomtatott források és iratok is gyakran a formalitásokra korlátozódnak), hasonlótl mondhatunk szűkebben a minták közvetítésével kapcsolatban is. Igaz, aránylag gyakran találunk utalást az átvételre az egyesületek megalakítása körül képződött szövegekben. Az ilyen esetek egy részénél a külföldi minta indoklásként szerepel. Az 1827-ben megalakult Pesti Kereskedői Casino kezdeményezői például arra hivatkoztak kérelmükben, hogy „a világ minden kereskedővárosában létezik egy nyilvános felügyelet alatt álló ilyen egyesülési pont”, a pesti kereskedőknek pedig „más kereskedővárosok példáját kell követniük”.²⁵ A Pest-Budai Hangászegyesület alapítói fontosnak tartották megemlíteni, hogy „az oszt-

24 Hasonló jelenség érvényesült Temesváron a 19. század végén. Ld. *Balla Loránd*: Temesvár egyesületei a dualizmus korában, különös tekintettel a regionális identitást előmozdító egyesületekre. PhD-disszertáció. ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, 2017. 233–236.

25 BFL IV. 1202. c. 2709. AN.

rák monarchia, akárcsak a külföld sok városában [...] célszerűen elrendezett egyesületek” szolgálják „a zene – mint a társasági kultúra emeléséhez szükséges művészet – szeretetét kiszélesítését és pallérozását” és hogy „hazánk két fővárosa ebben a tekintetben semmiképp sem maradhat el”.²⁶ A Pesti Műegylet szervezését elindító Trefort Ágoston egy újságban tette közzé felhívását, melyben a német művészeti egyesületeket állította mintának.²⁷ Hasonlóan hivatkoztak az 1841-től évente vándorgyűléseket tartó Magyar Orvosok és Természetvizsgálók a német „Naturforscher und Ärzte Versammlung”-ok hagyományára; igaz, a magyar szervezet első gyűlésekor a németek már a 18. rendezvényénél tartottak.²⁸ Néhány esetben az utalás az előképre nem konkrét, a kontextus viszont annál kifejezőbb. Az első pesti Wegweiser (a műfaj az útikönyv és címjegyzék keveréke volt) összeállító Joseph Andreas von Dorffinger például a jótékony nőegyesület alapítása kapcsán jegyezte meg, hogy az ilyen intézményt korábban „nélkülöztük”.²⁹ A magyarországi kisdedóvó mozgalmat összefogó egyesület 1830-ban megjelent kiadványából viszont süt a versengés büszkesége: „az egész civilisált világ kiragadtatott álmából az emberi megvilágosodásnak a legkorábbi nevelésre nézve újonnan feljött csillaga által, s felragadtatott ezen dicső példának követésére”, Magyarország pedig élen járva a folyamatban, „egyedül Geneve [Genf] fogott a szárazföldön előbb ezen munkához, mint Hazánk”.³⁰

Olyan esetekről is tudunk, amikor a példaképnek tekintett intézménnyel vagy annak képviselőivel a pesti egyesület szervezői felveszik a kapcsolatot. A Pesti Jótékony Nőegylet alapítói a szervezés részeként levélben fordultak Bécs város vezetőihez, hogy elkérjék a bécsi nőegylet alapszabályát, akik nemcsak a statútumot küldték el, de egy példányt az adakozási ív űrlapjából is, és a nyomtatványokhoz mellékelt hétoldalas levélben a bécsi egylet titkára érdemi tanácsokat adott a pesti egyesület szervezéséhez.³¹ A kisdedóvó intézetek kezdeményezésénél is tudunk konkrét kapcsolatfelvételtől: Brunswick Teréz grófnő, az első budai óvoda alapítója kiterjedt levelezésben állt Samuel Wilderspinnel, az angliai mozgalom vezéregyéniségével. A személyes kapcsolatot olykor az alapos tájékozódás pótolta. Az ifjú ellenzéki újságíró Kossuth Lajos 1837 és 1839 között börtönbe zárva nem csupán elolvasta Wilderspin alapvető pedagógiai munkáját a kisdedóvó intézetekről (igaz, nem az eredeti szöveget, csak annak német fordítását), de – a kisdedóvókat fejlesztő egyesület megbízásából – le is fordította magyarra, szabadulása után pedig az óvodamozgalom egyik aktív résztvevője (egyesületi választmá-

26 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL OL), Helytartótanácsi Levéltár, C 51 Departamentum politiae in genere et civitatum 1836. 6. 14.

27 Társalkodó 1838. dec. 22.

28 Győry Tibor: Az Orvostudományi Kar története, 1770–1935. Pázmány Péter Tudományegyetem, Bp., 1936. 413.

29 J. A. Dorffinger: Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königlichen Freystadt Pesth. Pesth, 1827. 301.

30 Brunswick T.–Rehlingen A.: i. m. (14. jz.)

31 MNL OL Regnicolaris levéltár, Archivum palatinae secretum archiducis Josephi, N 22 Acta Praesidialia 1817. III.

nyi tag) lett.³² Ennél is alaposabb munkát végzett Fáy András, aki az első magyarországi takarékpénztár létrehozását kezdeményező munkájában az egyes gyakorlati kérdések megoldásánál rendszeresen hivatkozik az általa ismert német, holland, francia és svájci takarékpénztárak alapszabályaira. Közel száz oldalas munkájában több tucat város ilyen intézményeinek ismeretéről tesz tanúságot, ráadásul olykor nem is csak a státútum szintjén, hanem attól megkülönböztetve a tényleges gyakorlatot és a helyi tapasztalatokat. A pesti egyesülettörténet vonatkozásában az is kiemelendő, hogy Fáy az általa gyakran használt kifejezéssel „Európában” talált szervezeti változatok közül kiválasztja a megítélése szerint a magyarországi viszonyoknak leginkább megfelelőt, például amikor betéti kamatlábként az európai összevetésben magasnak mondható öt százalékot javasolja.³³

A mintaközvetítés egy további mechanizmusát jelenthették azok az esetek, amikor egyes személyek a pesti egyesületek megszervezése előtt hasonló profilú külföldi szervezetekben tagságot szereztek. Széchenyi, aki a Nemzeti Casino mellett a lóversenyzésnek és a Gazdasági Egyesületnek is kezdeményezője volt, és az ilyen intézményekről döntően fiatalon tett nyugat-európai utazásai során szerzett élményeket, a fennmaradt tagsági oklevelek tanúsága szerint már 1823-ban csatlakozott a bécsi kais.-kön. Landwirthschaftsgesellschafthoz, a későbbiekben pedig a bajor (1839) és a galíciai (1847) mezőgazdasági egyletnek lett tagja, de felvették a Casino Verein in Wien (1841) és a cseh iparegyesület (1846) tagjai közé is.³⁴ A bécsi Kunstverein tagságán belül 1839-ben a helyi illetőségük után a lakóhely gyakoriságát tekintve Pest következett (66 taggal), megelőzve például az örökös tartományok központjait, Grazot (46 fő), Prágát (43 fő), Lemberget (50 fő), Brünnt (23 fő) vagy a császárvároshoz közel fekvő Pozsonyt (7 fő).³⁵ E személyek közül ráadásul utóbb többen a pesti testvérszervezetbe is beléptek. A képzőművészeti egyesületeknél egyébként gyakorlat volt az úgynevezett részvénycsere, vagyis hogy kölcsönösen intézményi tagságot nyújtottak egymásnak az ilyen egyletek. Az 1842-es pesti egyesületi tagnévsorból viszont az látszik, hogy éppen a bécsi szervezettel aránylag fagyos lehetett a viszony, mert míg a trieszti egylettel 100, a prágaival 10, a münchenivel 2 részvényt cseréltek, addig a béccsel csak egyet.³⁶ Személyi kapcsolatokat külföldi egyletekkel egyébként nem csak a pesti egyesületek építettek ki: a pozsonyi Egyházzenei Egyesület 528 tagjából 1837-ben legalább heten a bécsi Gesellschaft der Musikfreunde des österreichischen Kaiserstaates (és esetleg emellett más – „vidéki” – ausztriai zeneegyletek) tagjai is voltak, és figye-

32 *A korai nevelésről és a kisdiednevelő intézetekről* című munka fordítását és a körülmények bemutatását ld.: Kossuth Lajos iratai, 1837. május–1840. december. Hűtlenségi per, fogság, útkeresés. S. a. r. Pajkossy Gábor. Akadémiai, Bp., 1989. 227–304.

33 Pl. *Fáy András*: Terve a 'Pest-megyei köznép' számára felállítandó takarékpénztárnak. Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1839. (Reprint: Könyvtérképesítő és Könyvtárellátó Vállalat, Bp., 1986.) 44.

34 Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár K 163.

35 Verzeichniss der ordentlichen Mitglieder des Vereines zur Beförderung der bildenden Künste in Wien in Jahre 1839. Wien, 1839.

36 A Pesti Műegyesület részvényeseinek névsora. Trattner-Károlyi, Pest, 1842.

lembe véve a bécsi lakhelyű és foglalkozásukban a zenei élethez kapcsolódó további személyek (zenetanárok, zeneszerzők, a Hofkapelle muzsikusai és énekesei) sorát, ennél még szélesebb személyi átfedést feltételezhetünk Bécs és Pozsony zeneegyletei között.³⁷ Mellesleg a Pest-Budai Hangászegylet zenész vezetői (karmesterei, szólistái) közül többen is Bécsből települtek Pestre. A személyes közvetítést a segélyegyesületeknél is van okunk feltételezni. A pesti temetkezési egyletet alapító személyek közül ugyanis szinte mindegyik külföldi születésű bevándorló volt Pesten – ki Bambergből, ki Bécsből, ki Karlsbadból, ki kisebb cseh- vagy morvaországi városból érkezett –, miközben a pesti polgárságon belül a nyugati irányból bevándorlók aránya a francia háborúk utáni korszakban már aránylag alacsony volt.³⁸ Márpedig a Habsburg Birodalom örökös tartományai közül éppen Alsó-Ausztriában és ez utóbbi két területen volt a legmagasabb a temetkezési és betegsegélyezésre szakosodott egyleteknek a száma a 19. század közepén.³⁹

Az utánpótlás megítélése

A pesti egyesületek legtöbbjéről elmondható, hogy alapítását követően igen hamar népszerűsége tett szert. Némelyeknek a taglétszáma szökött magasra – az alapítás évében 201 főt számláló pesti Nemzeti Casino tagjainak száma 1840-re 572-re nőtt, majd átmeneti csökkenés után a forradalom előtti években újra elérte ezt a szintet, a Pesti Műegyletnek 1842-ben 1468 tagja volt, ugyanekkor az Iparegyesületben közel 800 rendes (6 évre tagságot vállaló) tagot tartottak nyilván, a legnépesebb temetkezési egyesületnek pedig 1800 főre nőtt a tagsága. De a 30 000 fő körüli népességű Pozsony jelentősebb egyesületei is komoly vonzerőt gyakoroltak, a Pozsonyi Casinónak 1839-ben 308, az Egyházzenei Egyesületnek ugyanabban az évben 645 tagja volt.⁴⁰ Más esetekben a tevékenység kiterjedtségét érdemes kiemelni. A Pesti Jótékony Nőegylet által alapított dologházban 1830-ban mintegy 300 fő kapott munkát, az 1840-es műegyesületi tárlatot 9000 látogató tekintette meg, az iparegyesület 1846. évi kiállításán az ország minden részéből érkezett 516 kiállító által bemutatott iparcikkekre 22 136 fizető látogató volt kíváncsi.⁴¹

Az egyesületi mozgalom morális sikere azonban korántsem volt osztatlan. Több korabeli röpirat is állást foglalt az újonnan létrejött intézmények ellen, többek közt gyökértelenséggel és értelmetlen utánpótlással vádolva azokat. Egy névtelen nyomtatvány szerzője, akit azonban a szakirodalom utólag azonosított, az egyesületi szerveződés divatját értelmetlen utánpótlásnak állítja be, amikor így fogalmaz: „Mire való azon munkásság, mely feleslegesnek látszik? [...] – Hogyan!, felelnek,

37 Verzeichniss der Mitglieder des Pressburger Kirchenmusikvereins im Jahre 1837. Pressburg, 1837.

38 *Illyefalvi I. Lajos*: Pest és Buda polgári jogot nyert lakosai. Bp., é. n.

39 *Stubenrauch, M.*: i. m. (20. jz.).

40 *Tóth Árpád*: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Kalligram, Pozsony, 2009. 123., 130.

41 *Gelléri Mór*: Ötven év a magyar ipar történetéből, 1842–1892. Bp., 1892. 61.

nem tudja, hogy Berlinben vagy Londonban is létezik egy hasonló társaság? [...] Valóban kár, hogy annyi munkásság és annyi pénz vesztegettetik, s mindez csak azért, mert a pesti magyarok londoni, párisi vagy berlini stb. magyarok.”⁴² Egy másik pamflet szerzője még konkrétabban utal a kártékony divat eredetére: „Azon újdonságok, intézetek, melyeknek gróf Széchenyi az alkotója, azon általánosan elharapózott ’anglomania’, mely kevés kivétellel majd minden rendű és sorsú családjainkat meglepett [...] csupán a drága pénzen vásárlott hiú dicsőséget emelik.” Baloghy László a kárhozottatott egylettípusokat is sorra veszi. „A casinók honunkban, hiszem, szépek; de csakugyan erőltetve alakultak, többeket vezérelt a hiúság, és úgy lettek tagjai”, a tagdíj megfizetése pedig súlyos terhet ró a résztvevőre, miközben csupán „a kártya és a pezsgő testi-lelki élelme”. Jóslata szerint az angol lovak meghonosítása a hazai lóállomány pusztulását fogja okozni. A „többi tudós, gazdasági és úgynevezett jótékony intézetek” irányában pedig az a fő kritikája, hogy „morális erőltetéssel létesülnek”, és főleg azt a célt szolgálják, hogy „sok számú tudósaink titoknoki s jegyzői cím után élhessenek”.⁴³ A kritikával Széchenyi is szembesült. Még 1831-ben kiadott *Világ* című munkájában, melyben nagy terjedelemben foglalkozott az egyesületekkel, a jellemző ellenvetések között sorolja, hogy „az angolt majmoljuk”, illetve hogy a casinók csak arra jók, hogy „karszékekben nyújtózva aludjunk vagy napestig pipázzunk”.⁴⁴

Az egyesületekben megnyilvánuló „idegenszívűséggel” és a nemzeti fejlődésre gyakorolt kedvezőtlen hatásukkal kapcsolatban azonban nem csak az elszegényedett, konzervatív szemléletű nemesség irányából érkezett bírálat. A kulturális egyesületek működésére saját tagságuk egy része is úgy tekintett, mint amely nem szolgálja eléggé a nemzet ügyét. Politikailag radikális, ifjú aktivisták látták úgy, hogy a Hangászegylet vezetése hibát követ el, ha az idegen nyelvű vokális műveket nem fordítják le magyarra, ha két nyelven (németül és magyarul) is kinyomtatják a meghívócédulákat és a plakátokat, és ha a műsorpolitikában nem élvez elsőbbséget a „nemzeti zene”.⁴⁵ A vita nyilvánvaló politikai dimenzióján túl az is figyelmet érdemel, hogy a két felfogás máshol kereste az egyleti koncertek potenciális befogadó közönségét: míg a jellemzően fiatal ügyvédekből álló nemzeti csoport a kulturálisan egységesülő magyarság meghatározó erejére, a magyar nemességre számított, az egylet alapítójának köre nyilvánvalóan annak a közegnek – a német ajkú városi polgárságnak – az igényeit igyekezett kiszolgálni, amelynek a pesti egyesület mintájának tekinthető nyugati szervezetek is. A konfliktus hátterében az a változás állt, hogy éppen a reformkorban felgyorsult a francia háborúk korában még meghatározó mértékben német nyelvű és kultúrájú pesti társadalom elmagyarosodása. Ez a konfliktus megmutatkozott a Műegyesület működésében, ahol kezdettől számon tartották, hogy a kiállított képek közül hányat festett ma-

42 [De Gerando Ágoston]: Pest. Egy tiszaháti magyar őszinte megjegyzései a hazafiság, utánzási kór és nevelés felett. Geibel, Leipzig–Pest, 1846. 12–13.

43 Baloghy László: Nemzetiség és alkotmányi mozgalmak honunkban. Pest, 1841. 9–11.

44 Széchenyi István: Világ. Pest, 1831.

45 Isoz Kálmán: A Pest-budai Hangászegyesület és nyilvános hangversenyei, 1836–1851. Tanulmányok Budapest múltjából 3. (1934) 171.

gyar művész (bár a „magyarkénti” besorolás felől sem volt egyetértés – egyesek a magyarországi születést vették kritériumnak, míg mások a betelepült festőket is idesorolták volna). Az ellentét az 1840-es évek közepére érte el tetőpontját, amikor a „hazafiatalan”, „cosmopolita” vezetés akarata ellenére olyan döntés született, hogy a tagok közt kisorsolásra szánt, az egyesület által felvásárlandó festmények legalább egynegyedének magyar művésztől kell származnia, az egyesület saját gyűjteményébe beszerzendő képek között pedig nem szerepelhet külföldi festő alkotása.⁴⁶ A magyar nyelv és kultúra terjesztését célzó törekvés még a jótékonyssági egyesületeket is elérte, amikor 1832-ben Pest vármegye közgyűlése döntést hozott, melynek értelmében felkérték a városban működő egyleteket, hogy az általuk fenntartott iskolákban (a nőegyleti és a kisdédóvó intézetekben) kizárólag magyar nyelven folyjon a tanítás.⁴⁷

Következtetések

A fentiekből nyilvánvalóan kitűnik, hogy az egyesületi mozgalom megjelenése és feltűnően gyors terjedése Magyarországon külföldi minták hatására vezethető vissza. Ha a különféle egyletek hazai meghonosodásának esetenként meghökkenően korai időpontját vizsgáljuk, akár könnyen abba a tévedésbe is eshetünk, hogy alábecsüljük a korabeli Magyarország civilizációs elmaradását. Pedig csupán arról van szó, hogy az egyes szervezetek ideológiáját képező törekvések nem lehettek teljesen idegenek a közvélemény előtt, az egyesület mint szervezeti forma megismerése és adaptálása pedig könnyen és gyorsan elvégezhető feladat. Az egyesületeket érő kritikákban kétségek kívül reális elem, hogy az efféle utánpótlás megragadhat a külsőségek szintjén.

Azt természetesen (források híján) nehéz megítélni, hogy a félig-meddig üres vagy csak pipázási helyiségként használt társas egyletek sztereotip képe mennyire felelt meg a valóságnak. Tény viszont, hogy az egyesületek számos olyan intézményt – iskolát, kórházat, rendezvénytypust – teremtettek meg Magyarországon, mely még évtizedekig fennállt, és a maga tevékenységi területének meghatározó szervezete lett. A társadalom szerveződésére gyakorolt hatását nehéz reálisan felmérni, ám az egyesületek által sugallt kép, miszerint a rendi határok áthidalhatók, vitathatatlanul illeszkedik a társadalmi átalakulás hosszú távú trendjébe.

Végül az is elmondható, hogy a reformkorban megszületett egyesületi rendszer összességében nem tekinthető a külföldi minta szolgai másolásának. Több példát is lehetne hozni arra, hogy a pesti egyesületek miben különböztek előképeiktől. Miközben az említett nyelvi harcok azt bizonyítják, hogy az egyesületeket a korban aktuális nemzetpolitikai célok szolgálatába lehetett állítani, más esetekben az egyes szervezetek sajátos törekvései is a hazai viszonyokhoz és társadalmi igé-

46 Szvoboda Dománszky Gabriella: A Pesti Műegylet története. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2007. 118–120.

47 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltár, A nemesi közgyűlés iratai, IV. 2., 1832. jan. 14.

nyekhez igazodást mutatták. A Budapesti Orvosegyesület alapvető szerepet játszott a magyar nyelvű orvosi szakszókincs kidolgozásában. Az Iperegyesület, mely megalakulásakor a londoni korszerű technikai tudás terjesztésére szerveződött Society for the Diffusion of Useful Knowledge nevű társaságra hivatkozott, kezdetektől a hazai ipar megteremtését tekintette fő céljának, és az angliai mintától eltérően az itthon még csak csírájában létező szakképzett munkásság helyett a kézműves mesterek felé fordult. A Pesti Jótékony Nőegylet két alapvető jellemzőjében is eltért bécsi előképétől: kiterjedt intézményrendszert hozott létre, míg a császárvárosi nőegylet tevékenysége a jótékony gyűjtésekre korlátozódott, másrészt vezetésében érvényesült a polgári egyesületek társadalmi koalíciós tendenciája, amennyiben polgári élethelyzetű asszonyok kerültek kapcsolatba és működtek együtt úri hölgyekkel. Másfelől valószínűsíthetjük, hogy a reformkori pesti egyesületi életből alapvetően hiányzott egy olyan elem, mely az egykorú angol (és talán német) egyletek lényegéhez tartozott: a társas együttlét kellemes eltöltésének szokásszerűsége. Nem látszik nyoma annak, hogy az egyesületi tagok rendszeresen, pusztán a szórakozás kedvéért összejöttek volna. Jelzésértékű ebből a szempontból, hogy 1836-ban a Nemzeti Casino elrendelte, hogy az addig hatvandarabos étkezésletet növeljék százra, noha abban az évben tagsága 471 főt számlált.⁴⁸ Az egyik temetkezési segélyegylet alapszabálya pedig egyenesen megtiltotta, hogy tagjai a tagtársak temetésén kívül összegyűljenek, miközben a hasonló profilú angolai *friendly society* tagjai egyben rendszeres időközönként együtt vacsorázó-vigadó baráti társaságok is voltak.⁴⁹ Az olykor hézagos forrásanyag és az ebből rekonstruálható kép alapján összességében úgy tűnik, hogy az egyesület mint szervezeti forma magyarországi meghonosodása inkább tekinthető a befogadó közeghez történő alkalmazkodásnak, mint üres másolásnak, „majmjolásnak”.

ÁRPÁD TÓTH

‘APING’ OR ADAPTATION? THE PEST VOLUNTARY SOCIETIES OF EARLY 19TH CENTURY AS FOLLOWERS OF WESTERN PATTERNS

Focusing on the first voluntary societies of Hungary set up from 1817 onwards in Pest, the article analyses the impact of Western European antecedents on their Hungarian counterparts. After a brief survey on the mechanisms how travelling abroad as well as reading books and newspapers helped Hungarian public sphere to get informed about the West in the early modern period, it gives an overview of the earliest voluntary societies. The main part of the study analyses the mechanisms of transfer including the procurement of the annual reports or rules of Western voluntary societies by correspondence and personal

48 A Nemzeti Casino részeseinek névsora betűrenddel, annak szabályai s egyéb tudnivalói. Pest, 1836. Tudnivalók, 4. pont.

49 *Martin Gorsky*: Mutual aid and civil society: friendly societies in nineteenth-century Bristol. *Urban History* (1998) 3. sz. 312. A Pesti Első Temetkezési Egylet alapszabályát ld.: MNL OL Helytartótanácsi Levéltár, C 80 Departamentum fundamentorum secularium 1838. 17., közölve: *Tóth Á.*: Önszervező polgárok i. m. (2. jz.) 246–247. (5. pont).

impressions during visits abroad. It is clear that the so far 'lack' of one or another type of voluntary society was frequently used as an argument for its founding in Pest, which implies a certain sort of emulation with rival urban centres. Unsurprisingly, voluntary societies easily became the target of conservative criticism which stressed the 'unrooted' character of these organisations and regarded this 'fashion' as 'aping' of the West. Yet, recent research has argued that their introduction into the towns of Hungary should be more considered as adaptation since they played real functions in the process of transformation into modern urban society.

Tóth Árpád (Miskolci Egyetem)

PÁLOSFALVI TAMÁS

Mennyi ideig tartott Nándorfehérvár első ostroma?

Gondolatok egy „páratlanul rosszul ismert”
esemény kapcsán

Közkeletű vélekedés szerint Nándorfehérvár 1440. évi ostroma az oszmán–magyar háborúk minden bizonnyal leghosszabb megszakítatlan katonai eseménye volt a maga nemében hat, esetleg hét hónapos időtartamával. Az ostrom tartamának meghatározására látszólag kitűnően informált kortárs vagy közel kortárs tudósítások állnak rendelkezésünkre: bizánci, lengyel és magyar krónikások is, vélhetően legalább részben egymástól függetlenül, azt állítják, hogy II. Murád szultán 1440-ben a teljes hadműveleti szezon Nándorfehérvár ostromával töltötte. A krónikások információit annak ellenére is csaknem általános bizalom övezi, hogy nyilvánvalóan ellentmondanak a kortárs oszmán hadviselés általános logikájának, és némiképpen a józan észnek is.¹ Miért próbálkozott volna Murád szultán fél éven keresztül Nándorfehérvár elfoglalásával mindössze egy esztendővel azután, hogy hódoltatta Szerbiát, és Szendrő megszerzésével Nándorfehérvárhoz fogható stratégiai jelentőségű támaszpontra tett szert a Duna partján? Hogyan lehetséges, hogy az állítólag teljesen körülvárt várat fél év alatt sem sikerült kiéheztetni, annak ellenére, hogy felmentő seregek még a szervezéséről sem tudunk? Miképpen sikerült egy legalább 3000 és 5000 fő közé becsült védősereg² ellátása hat hónapon keresztül úgy, hogy közben utánpótlás nem jutott a várba? És miképpen sikerült egy legalább 34 000 főre becsült ostromló sereg, ami korabeli szinten még mindig elképzelhetetlenül magas létszámnak tűnik, táborban tartása áprilistól októberig?³ Bár korábbi véleményem, mely sze-

1 A forrásokra és az irodalomra ld. *Szabó Pál*: 1440 – Nándorfehérvár első oszmán–török ostroma és előzményei. Areión, Szeged, 2015. passim. Vö. még *Konstantin Jireček*: Geschichte der Serben. II. (1371–1537). F. A. Perthes, Gotha, 1918. 176.; *Franz Babinger*: Mehmed the Conqueror and his Time. Translated from the German by Ralph Manheim. Ed. by William C. Hickman. University Press, Princeton, 1992. 18.; *Ágoston Gábor*: A Nándorfehérvárhoz vezető út: Magyarország, a balkáni oszmán terjeszkedés és a nándorfehérvári győzelem. In: *Uő*: Európa és az oszmán hódítás. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp., 2014. 269.; *Kubinyi András*: A nándorfehérvári diadal. Kérdések és következmények. In: *Uő*: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete. Zrínyi, Bp., 2007. 12.; *Jovanka Kalić-Mijušković*: Beograd u srednjem veku. Srpska Književna Zadruga, Beograd, 1967. 110–114.; *Momčilo Spremić*: Despot Đurađ Branković i njegovo doba. Srpska Književna Zadruga, Beograd, 1994. 236–237. (nagyrészt az előbbi nyomán).

2 *Szabó P.*: i. m. (1. jz.) 152.

3 *Szabó Pál* (i. m. [1. jz.] 153.) csak az ostromlók létszámát becsüli ennyire, ehhez még hozzáveszi a Magyarország déli vidékein portyázó csapatokat is. Érdemes megjegyezni, hogy a tizenhat évvel későbbi ostrom során Brankovics György szerb despota már július 13-án súlyos ellátási zavarokról

rint az 1440. évi ostrom hadtörténetünk „páratlanul rosszul ismert fejezete”,⁴ az eltelt időben sem változott, mégis indokoltnak láttam ismét megvizsgálni a kérdést, egyrészt mert korábbi munkámban bizonyos mértékben magam is áldozatul estem a krónikás beszámolók torzító hatásának, másrészt mert egy közelmúltban megjelent könyv ismét a tények látszatával ruházott fel bizonyos képtelenségeket.⁵

Az oszmán hódítók „természetfeletti” képességeinek legendája, amely a középkori krónikások (több) százezernyi oszmán harcosról szóló tudósításaiban köszön vissza,⁶ annak ellenére szívósan tartja magát a köztudatban, és bizonyos mértékben még a (nem oszmanista) szakemberek körében is, hogy időközben a korabeli oszmán hadviselésről való ismereteink sokkal pontosabbakká váltak.⁷ „Az oszmán hadsereg működését befolyásoló általános korlátozó tényezőkről gyakran megfélemlenek vagy tudomást sem vesznek az olyan elbeszélések, amelyek az (oszmán) állam létének értelmét a világuralmi törekvésekkel azonosítják.”⁸ Így aztán gond nélkül írnak szakemberek is néhány nap vagy hét alatt földig rombolt várfalakról annak ellenére, hogy „a nehezebb ostromágyúkat csaknem a céljuknál magasabbra kellett helyezni annak érdekében, hogy értékelhető károkat tudjanak okozni. Az optimális pozíció eléréséhez hetekig tartó gondos előkészületekre volt szükség, és még a legalaposabb előkészületek mellett is gyakori volt a kudarc” – még a 17. században is!⁹

A legfontosabb és közismert korlátozó tényezőt, különösen a 17. század előtt, „amikor a timarióta lovasság tette ki az (oszmán) hadsereg zömét”, a ciklikusan változó évszakok jelentették. A hadjáratok szezontól kezdődött a fű sarjadása jelölte ki, a végét pedig a tél beállta, „amikor az élelem és takarmány nemcsak kevesebb, de nagyon drága is lett”. A 16. század végéig terjedő időszakban az oszmán hadsereg belül a lovasság aránya háromszorosan vagy négyszeresen haladta meg a gyalogságét; ez pedig azt jelentette, hogy „a teljes potenciális haderő jelentősebb részének mozgósítása és harcrendbe állítása szorosan függött a lovak számára szükséges takarmány elérhetőségétől”. Ennek megfelelően április vége (a keresztény számításban Szent György napja) és október vége (Szent Demeter ünnepe) kényszerítő jelleggel jelölte ki a hadműveleti szezontól kezdődött és végét: „a kora május és késő október között rendelkezésre álló mintegy 180 napon túl még a viszonylag fejlett hadtáppal rendelkező oszmánok sem voltak képesek táborban tartani fegyveres erőiket (és a lovaikat).”

tudósított az oszmán táborban. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Szerk. Thallóczy Lajos–Áldásy Antal. MTA, Bp., 1907. (= Szerbia) 206.

4 Pálosfalvi Tamás: Nikápolytól Mohácsig 1396–1526. Zrínyi, Bp., 2005. 67.

5 Vö. Szabó P.: i. m. (1. jz.) passim.

6 Vö. éppen Nándorfehérvár 1440. évi ostroma vonatkozásában Thuróczy János adatát a 17 ezer oszmán harcosról, akik állítólag a várfalak alá ásott hatalmas akna berobbanásakor veszték oda. *Iohannes de Thurocz: Chronica Hungarorum*. I. Textus. Ed. Elisabeth Galántai–Július Kristó. Akadémiai, Bp., 1985. 243.

7 Vö. pl. Pál Fodor: Ottoman warfare, 1300–1453. In: *The Cambridge History of Turkey*. I. Byzantium to Turkey, 1071–1453. Ed. Kate Fleet. Cambridge University Press, 2009. 192–226.

8 Rhoads Murphy: Ottoman Warfare, 1500–1700. UCL Press, London, 1999. 13.

9 Uo. 14.

„Az első hadbahívó parancs a tavaszi napfordulóhoz igazodott [...], de a csapatok hagyományosan április végéig várakozási időt kaptak, mielőtt tényleges szolgálatra kellett jelentkezniük. Ezt a haladékot azonban arra a létfontosságú feladatra kellett használniuk, hogy lovaikat feltáplálják a vitaminban gazdag tavaszi legelőkön. Ha a körülmények indokolták, a hadsereg frontra indulását előrehozhatták március közepére, vagy elhalaszthatták májusra, de előbbi esetben ez csupán annyit jelentett, hogy a várakozási időt elhalasztották egy következő állomásra, amely jobban megfelelt a hadsereg állatállományának legeltetésére.”¹⁰

Mindezt figyelembe véve az általában feltételezett április végi ostromkezdet azt jelentené, hogy az oszmánok rögtön a tavasz beköszöntével megindultak, a fő sarjadását meg sem várva, és az előző évben hódoltatott szerb területeket használták lovaik feltáplálására, miközben nem tudhatták, milyen ellenállásra kell számítaniuk magyar részről (ne feledjük, hogy Brankovics György szerb despota, hatalmas magyarországi birtokok ura, ekkor még Budán tartózkodik) – ami kevéssé valószínű. Ugyanennyire valószínűtlen, hogy a Drinápoly és Nándorfehérvár közötti több mint hétszáz kilométeres távolságot ilyen gyorsan megtették volna az oszmánok, különös tekintettel arra, hogy az ázsiai csapatokat is meg kellett várni. A Drinápolyból Szófia és Niš érintésével Nándorfehérvárra vezető út megtételére a legkevesebb ötven napot számolva¹¹ is május dereka a legkorábbi idő, amikor az oszmánok megérkezhetek volna a várhoz – de ez a kalkuláció is figyelmen kívül hagyja a fentebb ismertetett korlátozó tényezőket. Nem is tudunk róla, hogy ilyen korai időpontban kezdtek volna számottevő hadműveletekbe ennyire északon. Szendrő ostroma (1439) nyár derekán kezdődött, ahogy Nándorfehérvár későbbi ostromai (1456, 1521) és Jajca ostroma (1464) is.

A problémával az 1440. évi ostrom monográfiája is tisztában volt, és áthidalására egy „kétfázisú” mozgósítás feltételezésével operált. Arra természetesen van példa magyar célpontok elleni támadásnál is, hogy a ruméliai seregtest megelőzte az anatóliai csapatokat, de a fáziskülönbség sohasem volt több néhány napnál.¹² Így, jobb híján, maradnak Evrenosz fia Ali bég akindzsi harcosai mint potenciális „tavaszi” ostromlók, akiket immár kora nyáron követtek volna a reguláris oszmán csapatok.¹³ A hipotézis azonban olyan ingatag alapokon áll, hogy akár különösebb vizsgálat nélkül is nyugodtan elvethetnénk. Azt, hogy irreguláris, önkéntes alapon szerveződött rablócsapatok nagyon korai időpontban is intézhettek támadást keresztény területek ellen, minden kétséget kizáróan mutatja Mezid bég 1442. márciusi erdélyi betörése. Ez azonban a legfeljebb is csupán két hétig tartott, és reguláris ostromra még

¹⁰ Uo. 20–21., innen az idézetek is.

¹¹ *Perjés Géza*: Mohács. Magvető, Bp., 1979. 64.

¹² Vö. például az oszmán sereg felvonulását a mohácsi hadjáratra: Szulejmán szultán naplója. In: Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei. Szerk. Katona Tamás. Magyar Helikon, Bp., 1987. 168–171.

¹³ *Szabó P.*: i. m. (1. jz.) 148.

csak kísérletet sem tettek a támadók.¹⁴ Nagyobb arányú, több területet érintő és reguláris csapatokat is mozgósító támadások azonban ugyanúgy nem indultak tavasszal, mint ahogy nagyszabású ostromok sem (vö. 1438). Ennélfogva teljes bizonyossággal kizárhatjuk, hogy az Ali bég rendelkezésére álló, legfeljebb néhány ezer főre rúgó határvidéki lovasság alkalmas lett volna egy olyan vár körülzárására és ostromára, mint Nándorfehérvár. Megjegyzendő egyébként, hogy a bizánci történetíró, Khalkokondülész vonatkozó elbeszélése, amelyen a „kétfázisú” mozgósítás és ostrom hipotézise végső soron alapul, egyáltalán nem támogatja Ali bég „önálló”, a szultáni seregtől független ostromtevékenységének feltevését.¹⁵

Nem véletlen ezek után, hogy már korábban is akadtak történészek, akik kétségbe vonták az ostrom féléves időtartamát. Szakály Ferenc, a török–magyar küzdelem 1526 előtti fejezetéről írott összefoglaló tanulmányában három hónapos ostromról írt,¹⁶ és hasonlóan vélekedett Rázsó Gyula is, aki a *Magyarország hadtörténete* első kötetében 1440 „tavaszától” július végéig számította az ostromot, amikor is a szultán seregével „elvonult a vár alól Macedóniába”.¹⁷ Egy korábbi munkájában egyenesen azt állította, hogy az ostrom nem is kezdődhetett június vége–július eleje előtt.¹⁸ Három hónapos ostromról írtam magam is,¹⁹ mások óvatosan „több hónapról”.²⁰ Legutóbb pedig egy amerikai hadtörténész, John Jefferson, helyesen azonosítva az egész problémakör minden bizonnyal legfontosabb forrását, „két vagy három” hónapra szorította le azt az időtartamot, amelyet az oszmán sereg feltehetően Nándorfehérvár ostromával töltött.²¹ Bár a forrás tartalmát kimerítően ismertette

14 Mezid hadjáratára legújabbán ld. *John Jefferson: The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman–Christian Conflict from 1438–1444.* Brill, Leiden–Boston, 2012. 281–286.

15 *Baán István: A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai.* Balassi–Bizantinológiai Intézet Alapítvány, Bp., 2013. 220–221. Vö. *Laonikos Chalkokondyles: The Histories. I.* Translated by Anthony Kaldellis. Harvard University Press, 2014. 409–411. – A bizánci történetíró szövegét a legnagyobb jóindulattal sem lehet úgy értelmezni, hogy Ali bég mintegy két hónapig egyedül ostromolta volna a várat. Khalkokondülész egyébként, ahogy minden bizonnyal a többi krónikás is, nagy valószínűség szerint keveri az 1440-es ostrom eseményeit a tizenhat évvel későbbi ostrom eseményeivel, amikor például a leomló falak nyomán beözönlő janicsárokról ír, akik a város több vagy nagyobb részét elfoglalták volna, mielőtt a védők viasszaszorították őket.

16 *Szakály Ferenc: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1361–1526).* In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Ruzsás Lajos–Szakály Ferenc. Akadémiai, Bp., 1986. 31.

17 *Rázsó Gyula: A magyar feudális hadsereg fénykora.* In: Magyarország hadtörténete két kötetben. Főszerk. Liptai Ervin. Zrínyi, Bp. 1985. – Ugyanő azonban egy másik írásában áprilistól augusztusig számította az ostromot. *Uő: Katonai reformok a 15. században.* In: A magyar hadtörténelem évszázadai. Szerk. Király Béla–Veszprémy László. Zrínyi, Bp., 2003. 45.

18 *Uő: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437).* Hadtörténelmi Közlemények 20. (1973) 3. sz. 410.

19 *Pálosfalvi T.: i. m. (4. jz.) 67.*

20 *Engel Pál: Szent István birodalma. História–MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2001. 235.; Elekes Lajos: Hunyadi. Akadémiai, Bp., 1952. 133. – Meglepő módon a józan ítélőképességét ekkorra már sutba vágó Elekes volt az egyetlen, aki „többhetes, sőt állítólag többhónapos” ostromról írt, így – meglehet pusztán véletlenségből – a legközelebb jutott a vélhetően valóságos ostromidőhöz.*

21 *Jefferson, J.: i. m. (14. jz.) 240–241., 20. jegyz.*

mind maga Jefferson, mind a vele vitába szálló Szabó Pál, mégis szükséges röviden kitérni rá, mert alábbi fejtegetéseim egyik alapját képezi.

A szóban forgó dokumentum egy levél, amelyet egy ismeretlen lengyel kortárs, megalapozott vélemény szerint maga a későbbi krónikás Jan Długosz írt Budáról.²² A levél datálatlan, ám a benne elbeszélte események alapján nem kelhetett 1440. június végénél később. A legfontosabb kapaszkodó Győr ostromának és Erzsébet királyné Pozsonyba menekülésének elbeszélése, ami után a levél írója arról számol be, hogy az elfogott Cillei Ulrik grófot a Győrnél foglyul ejtett többi előkelővel együtt „a mai napon” (*die hodierna*) vezette (Tallóci) Matkó bán „erre a helyre” (*in locum huc*), ami – tekintve a király tartózkodási helyét – nem lehet más, mint Buda. Tekintettel arra, hogy Cillei és társai június 21-én estek fogságba, és 26-án már Ulászló színe előtt álltak (*omnes nostro conspectui sunt presentati*), a levél e napnál későbbre nem, legvalószínűbben éppen június 26-ra vagy a megelőző napra datálható.²³

A dolog jelentősége természetesen nem Cillei fogságában áll, hanem abban, amit a levélíró Nándorfehérvárról ír. „Az elmúlt napokban” (*hiis diebus*) nagy török sereg vette ostrom alá Nándorfehérvárt, és „minden emberi leleménnyel” (*omnia humana ingenia*) törekedett annak elfoglalására. Végül egy napon rohamot intéztek a vár ellen, mégpedig nemcsak szárazföldön, hanem a folyókon lévő gályákról is, „a mieink” (*nostre [...] gentes*) azonban olyan keményen védekeztek, hogy a föld felől támadók közül „sokat megöltek, másokat megsebesítettek, a többiek pedig megfutamították”. A folyón támadó egyik gályát a rajta lévő katonákkal együtt elfogták és bevontatták a várba, míg egy másik gályát ágyúgolyóval találták el, és legénységével „megitatták a halál vizét”. „Így a barbárok, ily jelentős vereséget szenvedve, az ostromtól és a királyságból elvonultak” (*Sic barbari illi tam notabili strage recepta ab obsidione et de regno recesserunt*). A királyhoz ugyanakkor hírek jöttek arról, hogy a török szultán „nagy sereget készít” (*magnum parat exercitum*) az ország lerohanására, ezért Ulászló követet küldött Murádhhoz, kérve, hogy ne támadja meg az ő földjét és királyságát, hanem „mint fogadott fiával” (*tamquam cum adoptivo filio*) éljen vele békében.

A levél szavainál világosabban aligha lehetne jelezni az ostrom végét, Szabó Pál mégis kétségbe vonja annak igazságát – hivatkozva a krónikások hat, illetve hét hónapról szóló híreire, na meg arra, hogy a reguláris szultáni csapatok nem is érkezhettek korábban Nándorfehérvár alá. Következésképpen a megelőző két hónapban „az Ali vezette akindzsik” egyedül ostromolták volna a várat, kétségtelenül ágyúkkal, hajókkal, rohamra alkalmas gyalogsággal ellátva, néhány ezer fővel elszigetelve és sakkban tartva egy állítólag 3000–5000 fős védősereget, és ők voltak azok a barbárok, akik kitakarodtak az országból, hogy aztán a következő négy hónapban immár maga Murád szultán vegye át az ügyek irányítását, és folytassa a végül sikertelen ostromot, egyebek mellett „az óriás akna” ásásával, amelynek berobbantása végül

22 Codex epistolaris saeculi decimi quinti. II. 1382–1445 (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia XII.). Ed. Anatol Lewicki. Academia Literarum Cracoviensis, Cracoviae, 1891. (= Codex epistolaris) 416–421.

23 Codex epistolaris 421.

megpecsételte a vállalkozás sorsát – anélkül, hogy ennek bármi nyoma maradt volna az eseményekkel egy időben keletkezett forrásokban, ami önmagában is meglehetősen furcsa.

Azt, hogy az ostrom 1440 áprilisában kezdődött, kizárólag a hat, illetve hét hónapos ostromidőből szokás következtetni, utóbbi elfogadása pedig alapvetően a bizánci Dukasz és a lengyel Długosz elbeszélésén alapul – nagyon valószínű ugyanis, hogy Thuróczy már a lengyel krónikás adataival kombinált, Bonfini pedig, szokása szerint, elődje szövegét variálta tovább. Ami Dukaszt illeti, ő *expressis verbis* azt állítja, hogy Murád hat hónapig tartotta körülzárva Nándorfehérvárt, és az ostrom kora tavasszal kezdődött.²⁴ Dukaszt jól informált, általában megbízható történetírónak tekintik, aki ráadásul a minket érdeklő eseménytől időben nem is távol, az 1450-es években írta krónikáját.²⁵ Bár magyar vonatkozásban vannak jelentős tévedései, az események menetét valóban helyesen rekonstruálja. Ugyanakkor, jöllehet bizonyos történésekről szemtanúktól is szerzett értesüléseket, életét az oszmán–magyar fronttól messze élte le, így információit hiba volna minden kritika nélkül elfogadni – különösen abban az esetben, ha minden más, amit az ostromról tudunk vagy alappal feltételezünk, kereken ellentmond azoknak. Egy lehetséges magyarázatra mindazonáltal a tanulmány végén még kísérletet teszünk.

A bizánci krónikással szemben lengyel kollégája azért érdemel nagyobb figyelmet, mert ő nemcsak kortársa volt az eseményeknek, hanem majdnem közvetlen „fűtanúja” is, amennyiben az ostrom időpontjában nagy valószínűséggel Budán tartózkodott. Éppen az eseményekhez való relatív közelsége miatt szokás az ő elbeszélésének a többi narratív forráshoz képest nagyobb hitelt tulajdonítani,²⁶ jöllehet a lengyel krónikás verziója sem mentes az értelmezési nehézségektől.

Długosz szerint Ulászló király a székesfehérvári koronázás (július 17.) után 1440. július 23-án érkezett vissza Budára, és ott is töltötte az egész nyarat és őszt (*totam aetatem et autumnum*), az ország ügyeit intézve. Alkalmasint azonban, írja a krónikás, a kormányzás fáradalmait a Csepel-szigeten vadászgatva pihente ki (*ad insulam Czepel pro alleviatione laborum et taediorum suorum ad venationes discedebat*).²⁷ Tekintettel arra, hogy a király oklevelei 1440 végéig Budán keltek, nincs módunkban meghatározni a vadászatok pontos idejét, mert egy ilyen kirándulásra bármikor sor kerülhetett anélkül, hogy az nyomot hagyott volna az uralkodói oklevelezésben. Az ugyanakkor figyelemre méltó, hogy miközben az „ország kapuja” állítólag élet-halál harcát vívta, Ulászló király nem tudta szerét ejteni annak, hogy a Csepel-szigetnél közelebb menjen az ostromlott várhoz, még a koronázás után sem.

Ennél fontosabb, hogy Długosz elbeszélése nem alkalmas arra, hogy bármilyen kronológiai fogódzóként szolgáljon. Mint az ostrom monográfusa írja,

24 *Baán I.*: i. m. (15. jz.) 348.

25 Uo. 329–330.

26 *Jefferson, J.*: i. m. (14. jz.) 243.

27 Ioannis Dlugossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae Libri XII. Tomus IV. Libri XI. XII. Cura et impensis Alexandri Przewdziecki. Ex typographia ephemeridum „Czas”, Cracoviae, 1876. (= Długosz) 651.

„Ulászló [...] Budára érkezésekor a török ostrom már három hónapja folyt” – vagyis legkésőbb április második felében kezdődött.²⁸ A lengyel krónikás szövegéből azonban ez nem következik. Mit is mond pontosan Długosz? Mivel a törökök szultánja ostrom alá vette Nándorfehérvárt, „és az ostromot már három hónapon át folytatta”, Ulászló követet küldött Murádhoz, felszólítva, hogy miután ő (Ulászló) birtokba vette a Magyar Királyságot, hagyjon fel a vár ostromával. E követséget nem azért küldte a szultánhoz, mert félt a vár elvesztésétől, hanem hogy kikémlelje Murád szándékait (*ut animum Caesaris Turcorum, qualis erga se esset, experiretur*) – meglepő hozzáállás egy állítólag három hónapja ostromlott vár esetében. E három hónap azonban távolról sem a király budai bevonulásához képest számítódik, hanem nyári és őszi budai tartózkodásához, vagyis inkább annak bármelyik tetszőleges pontjához viszonyítva – az erről szóló beszámolóhoz kapcsolódik ugyanis közvetlenül a háromhavi ostrom említése. Mint látni fogjuk, a három hónap se így, se úgy nem stimmel egyébként, de azért szögezzük le, hogy Długosz krónikájából nem következik az áprilisi ostromkezdet.²⁹

A lengyel krónikás munkájával azonban ennél nagyobb probléma is van. Mint láttuk, Długosz szerint Ulászló Budára való visszaérkezése után, legkorábban tehát július végén küldte követét, Piotr Łęczyckit³⁰ Murád szultánhoz, kérve őt az ostrom abbahagyására. Őt a szultán válasz nélkül Szendrő várába zárta, és további három hónapig ostromolta Nándorfehérvárt, „azt gondolva, hogy ilyen kedvező lehetősége annak meghódítására a továbbiakban nem lesz” (*ratus sibi tempus ita opportunum pro illius conquisitione de caetero defuturum*). A követséget megelőző és követő három-három hónap adja ki voltaképpen azt a hathavi ostromidőt, amellyel aztán maga Długosz és az őt követő történészek is számolnak.³¹ Ugyanez a követ szerepel ugyanakkor a június 26. körül írott levélben is,³² következésképpen, hacsak nem tételezzük fel, hogy ugyanaz a személy rövid időn belül kétszer is útra kelt a szultánhoz, már június 26. előtt el kellett indulnia – vagyis még a koronázást megelőzően. Mégpedig jóval június 26. előtt, mert időközben két újabb követet is utána menesztett a király, akiknek visszatértét várták Budán. Óriási szerencsénkre tudjuk, hogy 1440. július 7-én a lengyel követ már Budán tartózkodott,³³ ami pontosan egybevág Długosz későbbi híradásával, mely szerint Murád csak az ostrom befejeztével engedte vissza a követet Ulászlóhoz – egy további bizonyíték, hogy az ostrom ekkorra véget ért. A két másik követet nyilván azért kellett útnak indítani, mert Murád az elsőt Szendrőn őrizet alá helyezte – amiből nem követke-

28 Szabó P.: i. m. (1. jz.) 22.

29 Długosz nándorfehérvári ostrommal foglalkozó fejezetének a krónika időrendjén belül elfoglalt furcsa helye Jeffersonnak is feltűnt, de ő ezt annak egyik bizonyítékeként értékelte, hogy az ostrom nem húzódnatott át 1440 késő nyarára. Jefferson, J.: i. m. (14. jz.) 241.

30 Ld. Szabó P.: i. m. (1. jz.) 111. és 838. jz. Ismertebb nevén Piotr Oporowski/z Oporowa, Władysław Oporowski kujáviai püspök, később gnieźnói érsek fivére.

31 „sex mensibus in castris obsidione [...] exactis” – Długosz 653.

32 Codex epistolaris 420.

33 „Petro de Oporow vexillifero Lancieni” – Zbiór Dokumentów Małopolskich. Cz. 2. Dokumenty z lat 1421–1441. Wyd. Stanisław Kuraś. Polska Akademia Nauk, Wrocław, 1963. 563. sz.

zik, hogy arrafelé is tartóztatták le. Elképzelhető, hogy még Drinápolyban adta elő mondanivalóját, és a Nándorfehérvár ostromára készülő szultán onnan vitte magával Szendrőre. Innen pedig csak egy lépés annak feltételezése, hogy éppen a lengyel követ érkezése és üzenete érlelte meg Murád elhatározását a támadásra.

Éppen Długosztól tudjuk, hogy 1439-ben oszmán követ érkezett Ulászló lengyel király udvarába, egy Habsburg Albert-ellenes szövetség tervével. Mivel Albert időközben meghalt, Ulászló a követet magánál tartotta, míg kiderül, „mi végre jutnak a Magyar Királyság dolgai Albert halála után” (*quem finem essent negotia regni Hungariae, morte Alberti secuta, habitura*). A török követ ennek megfelelően jelen volt Krakkóban, amikor a magyar trónt Ulászlónak felajánló magyar követek megérkeztek; mi több, a lengyel király 1440. február 20-án a követ jelenlétében (*nuntio imperatoris Turcorum praesente*) jelentette be a magyar küldöttségnek, hogy bizonyos feltételek mellett elfogadja ajánlatukat.³⁴ Ez, talán mondani sem kell, gyökeres politikai fordulatot jelentett, hiszen Ulászló éppen annak a Habsburg Albertnek a helyét készült átvenni, aki ellen a szultán segítséget ígért. Ulászló érdekei most már azt diktálták, hogy a törökök lehetőség szerint egyáltalán ne mozduljanak, amíg ő mint választott uralkodó – reményei szerint akadálytalanul – birtokba veszi új országát. Ezért okkal feltételezhetjük, hogy Ulászló a török követtel együtt a saját követét is Drinápolyba küldte, mégpedig olyan megbízatással, hogy igyekezzen a szultán be nem avatkozását biztosítani. Megérkezése után azonban Murád, aki nyilván pontos értesülésekkel rendelkezett Utószülött László születéséről is, realisan felmérve a politikai helyzetben rejlő lehetőséget, feltételekhez kötötte „semlegességét” – egyben eldöntve, hogy így vagy úgy, de hasznot húz a kialakult helyzetből. A lehetséges feltételekről alább még szó lesz, de annyit szögezzünk le, hogy április végén még semmiféle ostrom nem kezdődhetett, hiszen a követ legkorábban valamikor március végén, de inkább április elején érkezhetett meg Krakkóból.

A néhány rendelkezésre álló kortárs forrás ugyanezt tanúsítja. A már többször hivatkozott június végi levél az „ezekben a napokban” (*hiis diebus*) szavakkal utal az ostromra, ami, ha nem is túl konkrét, mindenesetre semmiképpen nem sejtet régóta húzódó történetet – bár kifejezetten nem is zárja ki egy három hónapja kezdődött ostrom lehetőségét. Ezért talán még érdekesebb Ulászló közismert oklevele 1440. június 17-ről, amelyben Szomolnokbányától kér pénzbeli segítséget, mert, így a király, „legújában” (*novissime*) kedvezőtlen hírek érkeztek arról, hogy a törökök szárazföldön és vízen ostrom alá vették Nándorfehérvárt.³⁵ Nos, egy áprilisban vagy akár májusban kezdődött ostrom esetén nehéz volna feltételezni, hogy korábban semmiféle hírt nem kapott róla Ulászló, aki április vége óta Magyarországon, május vége óta pedig Budán tartózkodott. Utóbbi oklevél azért is nagyon érdekes, mert egy másik információja megerősíti a június végi levél állítását a szultán újabb készülődéséről. Ulászló szerint ugyanis a törökök hamarosan (*in proximo*) további várakat és területeket készülnek támadni és pusztítani – nyilván a levélben említett *magnus exercitus*. Június 17-én eszerint friss információnak számított Budán Nándorfehérvár

³⁴ Długosz 613–614., 617.

³⁵ Szerbia 136.

ostroma, 26-án pedig már tudták, hogy a törökök elvonultak a vár alól. Hogyan jön ki így nemhogy hat, de még két vagy három hónap is?

Érdemes ebből a szempontból megvizsgálni Długosz munkamódszerét egy másik epizód kapcsán is, amely szerencsére ugyancsak nyomot hagyott más forrásokban is. Közismert, hogy 1440. június 29-én a Budán összegyűlt országnagyok és nemesek megerősítették Ulászló választását, egyben érvénytelenítették V. László koronázását.³⁶ Másnap, ha hihetünk Długosz elbeszélésének, július 17-re tűzték ki Ulászló koronázásának időpontját.³⁷ De hihetünk-e neki? Sajnos Długosz krónikája ezen a ponton is némiképp zavaros. Szerinte előbb kitűzték a koronázás időpontját (július 17.), majd utána kezdtek azon gondolkodni, mivel pótolják az ellopott Szent Koronát. A vita hevében ismét felmerült Garai László bán felelőssége a korona eltűnésében, és végül, többek nyomására, „a prelátusok, bárók és a *communitas*” tanácskozása után úgy döntöttek, hogy a bánt fogságra vetik. Ezután született volna meg a határozat arról, hogy a Szent Korona híján a Szent István fejerekyetartójáról levett diadémmal történjék meg a koronázás. Ulászlót azonban, így Długosz, nagyon zavarta, hogy Garait adott szava megsértésével vetették fogságra, és azzal a meglepő kikötéssel zsarolta meg a magyar országnagyokat, hogy addig nem engedi megkoronáztatni magát, amíg a bánt szabadon nem engedik, mert, úgymond, „hamarabb hajlandó elveszteni a Magyar Királyságot, mint a becsületét” (*satius existimans regno Hungariae quam honore spoliari*), mi több, kész azonnal hazatérni Lengyelországba. A magyar főurak jobb híján kénytelenek voltak engedni, ám Garait azzal a „fenntartással” engedték szabadon, hogy a továbbiakban, ha Ulászló ellen tenne, ezért a felelősség kizárólag a királyt terheli, mert ők – ti. a magyar országnagyok – elejét akarták venni a „hamarosán bekövetkező bajnak” (*malum brevi exoriendum*).³⁸

A lengyel krónikás elbeszélése napnál világosabban mutatja, hogy az a bekövetkező események, a két koronázást követő polgárháború ismeretében született, és Długosz azok hatása alatt alapvetően módosította az események feltételezhető valódi menetét. És nem csak ebben az esetben. A többi középkori történetíróhoz hasonlóan a lengyel krónikás sem elfogulatlan narrátor – csak erről, éppen páratlan részletessége okán, hajlandók vagyunk alkalmasint megfedkezni. Długosz rekonstrukciójának sarokköve az a fikció, hogy Ulászló mindig kínosan ügyel a törvényességre, és valahányszor vét ellene, ez – mint Garai lefogatása esetében is – kizárólag magyar párthíveinek nyomására, vagy más külső, de ugyanúgy kivédhetetlen befolyásra történik. Érdemes ebben a kontextusban az 1444. év jól ismert eseményeinek tárgyalására emlékeztetni: Ulászló a bizánci császár szívhezszóló levelének, Cesarini pápai legátus ékesszólásának és Hunyadi nagyravágásának együttes hatása alatt dönt úgy, hogy megszegi az oszmánokkal kötött békét, hivatkozással arra, hogy a szultán a kijelölt időpontig nem ürítette ki a szerbiai várakat – ami, mint tudjuk, nyilvánvaló hazugság, és ugyancsak a király sokak által vélelmezett rosszhiszeműségét hivatott

36 Mályusz Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Akadémiai, Bp., 1958. 31.

37 „In primis autem diem dominicam Sancti Alexii pro coronatione nominant” – Długosz 641.

38 Uo. 641–642.

leplezni.³⁹ Az elbeszélés ebben a formában tehát ugyanolyan propagandisztikus célokat szolgál, mint Garai lefogatásának Długosz-féle verziója.

Azt, hogy a krónikáját szerkesztve Długosz valóban módosított az események eredeti menetén, világosan tanúsítja a két, már hivatkozott kortárs levél. Az egyikben, abban a bizonyos június 25/26. körül írottban, amelyet éppen a későbbi krónikásnak tulajdonítanak, ezt olvassuk: „Jó reménnyel vagyunk, hogy a korona, amely a királyné kezeiben volt, hamarosan nálunk lesz” (*Spem bonam habemus, quod et coronam, que erat in regine manibus, habebimus*). A másikban, amely bizonyosan június 26-án kelt, az ifjú lengyel király immár arról ír, hogy megkerültek az ellopott koronák – vagyis a Szent Korona és a királynéi korona, amelyek Erzsébet királyné birtokában voltak (*iam coronas per inimicos regni olim latitatorie absconditas habemus*). A magyar országnagyok éppen ennek tudatában tüzték ki a koronázás időpontját, de nem július 17-re, hanem két héttel korábban – július 3-ra.⁴⁰ A dolog távolról sem világos, mert tudomásunk szerint a királyi korona végig Erzsébet királyné birtokában maradt. A névtelen levélíró egyértelműen Cillei elfogásához köti a Szent Korona visszaszerzésének reményét, és érdemes ebben az összefüggésben Kottaner Jánosné megjegyzésére utalni, aki úgy tudta, hogy Győrből való távozásukkor a koronát a városban hagyták, „de sokan voltak, akik úgy hitték, hogy a szent koronát is magunkkal visszük”.⁴¹ Meglehet, Cillei is úgy tudta, hogy a korona Győrben maradt, és elképzelhető, hogy elfogása után, szabadulásáért cserében, felajánlotta Ulászlónak, hogy visszaszerzi azt. Hamarosan kiderült azonban, hogy a koronát Erzsébet magával vitte Pozsonyba, ezért dönthettek úgy Budán, hogy Szécsi érseket és Garai László bánt a nekik adott menlevél dacára túsul ejtik, „azért, hogy a magyar királyságban hozzásegítsék a koronázáshoz” (ti. Ulászlót).⁴² Hogy ez végül is kinek az ötlete volt, nem tudjuk, de aligha túl merész a feltételezés, hogy azé a Rozgonyi Simon püspöké, akinél nagyobb szerepet senki sem játszott Ulászló trónra juttatásában, és akinek – ha hihetünk Bonfini elbeszélésének⁴³ – személyes elszámolnivalója is volt Szécsi Dénessel. Mindenesetre az ötlet nem aratott osztatlan sikert; az érsek és a bán minden bizonnyal már a június 29-i eskütétel előtt visszanyerte szabadságát, és ezután dönthettek arról, hogy a koronázást július 17-re halasztják, és a Szent Korona hiányában is szerét ejtik.

Bárhogyan történtek is a dolgok 1440 júniusában, az nyilvánvaló, hogy Długosz krónikájában átszerkesztette az események rendjét, hiszen a koronázás első kitűzött időpontja eltűnt elbeszéléséből, Szécsi és Garai fogsága pedig az egész magyar politikai elit – az országgyűlés – döntésévé vált. Rozgonyi Simon,

39 Uo. 704–708. Vö. Engel Pál: A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez. In: *Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Osiris, Bp., 2003. 205–206.

40 „ad diem dominicam proxime futuram” (ami a levél dátumától számolva július 3.) – Codex epistolaris 421.

41 A korona elrablása. Kottaner Jánosné emlékirata 1439–1440. Fordította és közzéteszi Mollay Károly. Magyar Helikon, Bp., 1979. 63.

42 Uo. 66.

43 Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Fordította Kulcsár Péter. Balassi, Bp., 1995. 384.

mint a „lengyel párt” vezére, Długosz elbeszélésében végig kulcsszerepet játszik, amit nyilván csak fölerősített a püspök hősi halála a várnai csatamezőn. Ha, mint feltételeztem, tényleg az ő ötlete volt, hogy az érsek és a bán lefogatásával kényszerítsék Erzsébetet a Szent Korona visszaadására, a dolog aligha Ulászló akarata ellenére történt – és így az is érthetővé válnék, miért alakult át a történet a krónikás elbeszélésben a már említett módon – Ulászló erkölcsi feddhetetlenségének és lovagi tisztességének tanmeséjévé. Magam úgy vélem, hogy a már említett passzus, amelyben Ulászló csak a koronázás *után* küldte követét a szultánhoz a felszólítással, hogy hagyjon fel országa támadásával, ugyanezen logikával magyarázható – elvégre a koronázás *előtt* ezt nem tehetette volna jogosan. Márpedig a hat hónapos ostrom fikciója éppen ezen – vagyis egy krónikás *rekonstrukción* – alapul.

A minket foglalkoztató kérdés szempontjából egyébként a dolog jelentősége magában abban a tényben áll, hogy júliusban elképzelhetőnek tartották, hogy a Budán összegyűlt tömeg, közte a teljes bárói kar, több napra Fehérvárra vonuljon a koronázásra. Ez ugyanis mindenképpen arra utal, hogy – legalábbis átmenetileg – megszűnt a közvetlen oszmán fenyegetés. A rend kedvéért induljunk ki mégis abból az előfeltevésből, hogy Nándorfehérvár ostroma 1440. június vége után is folytatódott, egészen október végéig, mégpedig immár a szultán felügyelete alatt. A 15. század közepének forrásviszonyai mellett már indokolt a várakozás, hogy egy ilyen volumenű és hosszúságú esemény valamilyen nyomot hagyjon a forrásokban.

Azt már láttuk, hogy maga a király az esztendő végéig nem hagyta el Budát (illetve tágabb környékét), és Długosz információját e helyütt a király itineráriuma is megerősíti.⁴⁴ Érdekes egyébként, hogy a Nándorfehérvár sikertelen ostromáról beszámoló elbeszélést követő fejezetet a lengyel krónikás ugyanott indítja, ahol a megelőzőt: „nagyreszt elvégezvén a koronázás és más közügyek dolgait” (*rebus coronationis et aliis publicis pro maiori parte consummatis*), a krakkói püspök a király engedélyével hazaindult Lengyelországba. Bár utazásának célja éppen az volt, hogy további segítséget szerezzen királya számára, kétségtelenül különös, hogy az egész magyarországi vállalkozás *spiritus rectora* éppen akkor hagyja el átmenetileg urát és védencét, amikor az a legnagyobb addigi veszedelemmel kénytelen szembenézni. Ezt követően Długosz egy hosszú fejezetben foglalja össze az Erzsébet és Ulászló hívei közötti harcokat az északi országrészben, Jiskra területi hatalmának kiépítését, majd a Garai László által szervezett sereg vereségét Bata-széknél az Újlaki Miklós és Hunyadi János vezette királyi seregtől. Utóbbi, mint tudjuk, már a következő, 1441. év elején történt, újabb figyelmeztetés, hogy Długosz időrendjével érdemes csínján bánni.⁴⁵

A kétségtelenül nem túl nagy számú okleveles forrásban az első jel a fokozott katonai készségre 1440. augusztusból való, amikor a „mostani általános hadfel-

44 Stanisław Sroka: I. Ulászló itineráriuma (1440–1444). Történeti tanulmányok: a Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének kiadványa 4. (1995) 21–48.

45 Długosz 659–661.

kelés” (*exercitus generalis*) miatt halasztanak pereket.⁴⁶ A mozgósítást a törökök, valamint a csehek és a németek támadásai miatt rendelte el Ulászló, nyilván a koronázás után tovább ülésező királyi tanács közreműködésével.⁴⁷ A mozgósítás kiterjedtségét mutatja egy a kutatásba eddig be nem vont utalás a telekkatonaságra.⁴⁸ Szeptember elején ismét királyi parancsra elrendelt perhalasztásokkal találkozunk, ami általában a katonai készülődés csálhatatlan jele, bár egyik forrásunk sem utal rá, milyen ellenség indokolta a mozgósítást.⁴⁹ Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy miközben a Kassa elleni hadjáratról több forrásunk is szól, és annak idejét is elég pontosan meg tudjuk határozni,⁵⁰ semmi jele annak, hogy a török fronton akár augusztusban, akár szeptemberben említésre méltó események történtek volna. Az a tény azonban, hogy Ulászló és tanácsa 1440 késő nyarán, kora őszén minden bizonnyal jelentős erőket mert küldeni északra, a lázadó Kassa megbüntetésére, mindenképpen arra utal, hogy délről nem fenyegetett komoly veszély, még akkor is, ha Ulászlónak elemi érdeke volt a Lengyelország és Magyarország közötti kommunikáció biztosítása.

Érdemes ezen a ponton egy pillantást vetni nemcsak a király, hanem a bárók itineráriumára is, különös tekintettel arra, hogy a már idézett amerikai hadtörténész – véleményem szerint helyesen – az ostrom júniusi végének egyik bizonyítékát látta abban, hogy Tallóci Matkó bán, a Nándorfehérvárt védő Jován perjel fivére, a család feje és Ulászló pártjának egyik vezére, kiszabadulása után sem kísérelte meg, hogy segítséget vigyen öccsének.⁵¹ Jefferson abból indult ki, hogy Matkó június derekáig Erzsébet foglya maradt, mi viszont tudjuk, hogy már április végén visszanyerte szabadságát, így a segítség elmaradása immár gyakorlatilag az ostrom egész feltételezett időtartamára rávetíthető. Szabó Pál mindezt a Tallóci családon belüli munkamegosztással vélte magyarázni – vagyis, hogy Nándorfehérvár és a környező vidékek védelme Tallóci Frank és Jován dolga lett volna, míg Matkó és Péter (Petkó) a dalmát-horvát és szlavón bánságok védelmét felügyelte volna.⁵²

46 „post residenciam presentis exercitus nostri generalis in toto regno nostro contra insultus sevirorum Turcorum, necnon Bohemorum et Theutunicorum regni nostri Hungarie predicti emulorum instaurati” – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL OL), Diplomatikai Levéltár (= DL) 13 574.

47 Az 1440. július 26. és augusztus 9. között Ulászló okleveleinek relációs jegyzeteiben szereplő magyar bárók (időrendben, egy-egy báró többször is): Pálóci László udvarmester, Ország Mihály kincstartó, Perényi János ugocsai ispán, Hédervári Lőrinc nádor, Tallóci Matkó dalmát-horvát és szlavón bán. Ők feltételezhetően mind a király legszűkebb tanácsához tartoztak. Vö. még a következő jegyzettel is.

48 DL 62 284. Losonci János szabolcsi ispán Budáról utasítja alispánját, hogy amennyiben Petenyeházi Gergely, Benedek és Demeter közül valamelyik már hadba vonult, és tíz jobbágy után *singulum unum hominem armatum sive pharetrarium* is kiállított, a másik két fivért ne kényszerítse hadbaszállásra, mert az ország szokásjoga szerint az osztatlanul élő fivérek közül általános hadfelkelés esetén csak egynek kell személyesen hadba vonulnia.

49 DL 55v 220–55 224., DL 13 580., DL 44 300.

50 DL 55 227. (szept. 9.), DL 13 581. (szept. 10.), MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 232 964. (szept. 11.).

51 *Jefferson, J.*: i. m. (14. jz.) 240–241.

52 *Szabó P.*: i. m. (1. jz.) 150.

Bár valamiféle munkamegosztás a Tallóci fivérek között joggal feltételezhető, mégis meglepő, hogy Matkó bán szépszámu fennmaradt levelében egyetlen árva utalás sincs az ostromra. Kiszabadulása után első dolga volt visszatérni Szlavóniába, amit kellőképpen indokolt a Cilleiek ottani mozgolódása.⁵³ Május végén, amikor pedig állítólag már jó ideje folyt Nándorfehérvár ostroma, Tallóci Frank is Szlavóniában tartózkodott – a Körös megyei Szalatnokon kibocsátott oklevelét az ostrom egyetlen kortárs bizonyítékának szokás tekinteni. Ebben azonban, *stricto sensu*, nincs szó az ostromról: „a király és a királyság sürgős ügyeiben, főképpen pedig Nándorfehérvár védelmében” szükséges költségek fedezésére vet ki adót a vránai perjelség krassószentmiklósi népeire, nyilván azért, mert központi adókimutatásra egyelőre nem volt mód.⁵⁴ Ha már ekkor a vár ostromával számolnánk, igen nehéz volna megmagyarázni, miért ment egy hét múlva Matkó és Frank is személyesen Budára, ahonnan az utóbbi csak valamikor június végén tért vissza Szegedre.⁵⁵ Ha feltesszük is, hogy egyikük jelenlétére szükség volt Ulászló környezetében, mindkettejük budai tartózkodását bizonyosan nem indokolta semmi. Különösen feltűnő, hogy Ulászló éppen Matkó bánt küldte 2000 emberrel Cilleiért, miközben egy másik lengyel–magyar sereg éppen Győr ostromával bajlódott; bármekkora jelentőséget tulajdonítunk is Cillei személyének, az nyilván nem volt mérhető Nándorfehérvárhoz. Nem kell nagy intuíció ahhoz, hogy a demonstratív felvonulás mögött Tallóci személyes bosszúját lássuk, akit három hónappal korábban minden bizonnyal éppen Ulrik gróf ösztönzésére fogatott el Erzsébet királyné. Mégsem valószínű ugyanakkor, hogy a bán szabad folyást engedett volna bosszúvágyának, ha tudja, hogy közben öccse a saját és a legfontosabb magyar végvár túléléséért küzd délen.

Sokatmondó, bár nem sok figyelemre méltatott adat maradt fenn 1440. július 31-éről. Egy e napon kelt mandátumában Ulászló király arra utasította Tallóci Matkó bánt, hogy a Keve megyei Sél(y) birtokot és tartozékait minden vonakodás nélkül adja át Nánai Kompolt Jánosnak, akinek a király örökjogon adományozta. A birtokok Mihály szerb vajda hűtlensége okán háramlottak a koronára, és elég valószínű, hogy Tallóci mint kevei ispán tartotta őket a kezén.⁵⁶ Felmerül mármost a kérdés, mi értelme lett volna a király szempontjából a Nándorfehérvár közvetlen hátszágát biztosító Keve megyei birtokok elvételével gyengíteni a Tallóciak helyzetét egy kritikus pillanatban, amikor már maga a szultán ostromolta a várat? Természetesen semmi a világon, és a lépés nyilvánvalóan a délkeleti védelmi rendszer *ostrom utáni* átszervezésének folyamatába illeszkedett, amelynek végén Hunyadi János (és Újlaki Miklós) vették át a Tallóciak helyét Nándorfehérvár és – más megyék mellett – Keve élén is.

53 *Pálosfalvi Tamás*: Cilleiek és Tallóciak: küzdelem Szlavóniáért (1440–1448). Századok 134. (2000) 51.

54 Szerbia 134–35.

55 DL 55215. (július 7.).

56 DL 39 125. Az oklevelet Szabó Pál is ismerte és hivatkozta (i. m. [1. jz.] 105.), de rendszerbe illesztésének gátat szabott, hogy a megyét – a regesztát követve – a horvátországi Kninnel azonosította.

Igazság szerint fogalmunk sincs, mikor történt a hatalomváltás a délkeleti végek élén. Míg a Tallóciak utolsó feltűnését éppen Jován perjel belgrádi kapitánysága jelenti 1440-ben, Hunyadi János nándorfehérvári kapitánysága először 1441-ből adatolt.⁵⁷ Semmi nem zárja ki ugyanakkor, hogy a váltást előbbre hozzuk. Mint szó volt róla, a július 31-i mandátum kiállításának idején Matkó bán még Budán tartózkodott, így elképzelhető, hogy azt személyesen vitte délre. Az augusztus 2-i budai és szeptember 21-i prodavizi (Körös megye) tartózkodása közötti másfél hónapba minden további nélkül beilleszthető egy nándorfehérvári utazás, amelynek során levezényelte volna az „átadás-átvétel” procedúráját. Az udvartól való távollétét ebben az időszakban egyébként nagyban valószínűsíti, hogy előtte és utána is folyamatosan adatolt a tevékenysége. Nándorfehérvár veszélyeztetettsége, Brankovics György despota kétséges magatartása és a Cilleiek növekvő aktivitása együtt elegendő indok lehetett arra, hogy a hosszú déli védelmi szakaszt ismét megosszák. Az 1438–1440. esztendőк tanulsága: az Erdély elleni nagy oszmán támadás, Szendrő eleste, végül Nándorfehérvár ostroma indokolta, hogy ez a szakasz önálló vezetést kapjon. Ezek után aligha meglepő, hogy Tallóci Matkó legközelebb ismét Szlavóniában tűnik fel szeptemberben,⁵⁸ és igen valószínű, hogy ha lennének forrásaink, öccseit is mellette találnánk: ettől kezdve nem volt több dolguk Nándorfehérvár védelmével. Az elkövetkező évek eseményei tökéletesen igazolták a döntés jogosságát és hasznosságát.⁵⁹

Hogyan rekonstruálható mindezek után az 1440. évi ostrom politikai háttere? Tulajdonképpen nem kell mást tennünk, mint Dlugosz vonatkozó elbeszélését időben előbbre hoznunk, és minden a helyére kerül. Feltehető, hogy amikor Murád Ulászló magyar királlyá választásáról értesült a hazatérő követől, már tudván Utószülött László születéséről is, rögtön megszimatolta a beavatkozás lehetőségét. Hogy Krakkóba küldött követe pontosan milyen üzenettel indult útnak, nem tudjuk, de elég valószínű, hogy a be nem avatkozásért cserébe Nándorfehérvár átadását kérte. Dlugosz a követelést az ostrom utánra helyezi, ami igen furcsán fest: miután a szultán vereséget szenvedve, „összezavarodva” (*confusus*) visszatért országába, mintegy búcsúzóul felszólítja Ulászlót, hogy a béke fejében adja át a várat: „ha békét akar, mondjon le Nándorfehérvár váráról, amely alól elverték (ti. a szultánt), és engedje át azt Szerbia területére (*si pacem vellet, castrum Alba Nandor, a quo repulsus erat, resignaret et terris Rascie cederet*).⁶⁰ A dolog ebben a formában kétségtelenül nehezen hihető – mondhatnánk, teljesen logikátlan.

Mindjárt értelmet nyer azonban, ha Murád követelését 1440 tavaszára helyezzük. A szultán Szendrő elfoglalásával Szerbia hódoltatását befejezettnek tekintette.

57 Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1996. I. 374.

58 DL 104 705.

59 Érdemes megjegyezni, hogy Hunyadi János és azonos keresztnévű fivére ugyancsak augusztus elején kaptak adományt Ulászlótól, ami arra utal, hogy legalább egyikük szintén Budán volt ekkor. Vö. Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. X–XII. Okmánytár. Pest, 1853–1857. X. 89–92.

60 Dlugosz 653.

Ezért követelte magának Nándorfehérvárt, amely, bár 1427 óta a magyar király fennhatósága alatt állt, korábban Szerbiához tartozott.⁶¹ Ulászló az ajánlatot nyilvánvalóan visszautasította, és Murád ekkor dönthetett úgy, hogy lefogatja a lengyel követet, és a magyarországi bizonytalanságot kihasználva megtámadja Nándorfehérvárt. A névtelen levélíró által említett két újabb követet, véleményem szerint, akkor küldhették az oszmán udvarba, amikor Budára is eljutott a híre annak, hogy valóban megkezdődött az ostrom. A két újabb követ már némi joggal hivatkozhatott arra, hogy Ulászló tényleg „birtokba vette” Magyarországot – immár valóban arra szólítva fel a szultánt, hogy hagyjon fel az ostrommal.

Bár látszólag nem tartozik szorosan a tárgyhoz, mégis érdemes e helyütt röviden megemlékezni Brankovics György szerb despotáról, mert nem lehet kizárni, hogy az ő személye kulcsszerepet játszott az események alakulásában. Az Albert király halálát követő hónapokban a despota aktív szereplője volt a magyar politikai életnek. Kottaner Jánosné emlékiratából régóta tudjuk, hogy a fia, Lázár neve is felmerült a magyar trón lehetséges betöltői között.⁶² Az információt más korabeli forrás is megerősíti,⁶³ és bár az ötlet abszurdnak tűnhet, a kortársak számára távolról sem volt az. Szendrő elestével a kvázi független despotátus *de iure* megszűnt ugyan, de egész területét nem foglalták el a törökök – szerb kézen maradt például Novo Brdo az ezüsbányaival. Óriási magyarországi uradalmak voltak továbbá György despota kezén, és egyáltalán nem lehetett mindegy, milyen politikát folytat a továbbiakban. Ne feledjük, hogy a despota egyik leánya, Mara ekkor már Murád szultán felesége, két kisebbik fia pedig Szendrő eleste óta oszmán vazallus volt. Magyarország és Szerbia egymásra utaltsága az oszmán fenyegetés szempontjából sokkal nyilvánvalóbb volt, mint a magyar–lengyel perszónálunió, ezért véleményem szerint hiba volna a tervre egyszerűen mint a „Cillei–Brankovics liga” eleve kudarcra ítélt próbálkozására tekinteni.

Bárki is állt a terv mögött, az megbukott, egyebek mellett Erzsébet királyné ellenállásán, aki nem volt hajlandó ortodox fejedelemhez feleségül menni. Nem tudjuk, hogy Brankovics pontosan mikor hagyta el Budát, és azt sem, hogy miért. A dologban nyilván szerepet játszott a Cilleiek és a Tallóciak személyes ellentéte, ami Matkó bán fogságra vetése után a „lengyel párt” szemében nyilván sötét árnyékot vetett Ulrik gróf apósára, Brankovics Györgyre is. Ami bizonyos, hogy a despota valamikor a tavasz folyamán Zágrábon és Zenggen keresztül Raguzába, majd onnan Zétába távozott.⁶⁴ Biztosak lehetünk benne, hogy ennek híre hamarosan a szultánhoz is eljutott. A despota Magyarországról való távozása adhatta meg a végső lökést Murádnak, hogy megpróbálkozzon Nándorfehérvár ostromával.

61 Szabó Pál helyesen látja, hogy Murád voltaképpen a tatai szerződés érvénytelenítését követelte, de – szerintem helytelenül, Długosz elbeszélését követve – ragaszkodik ahhoz, hogy ez az ostrom után történt.

62 A korona elrablása i. m. (41. jz.) 12.

63 „Item, ich hör von guten leuten, daz dy ungrisch herren gar zwiträchtig sein under in, und gen yczund damit umb, daz se den jungen dispoten der chünigin wolten zu gemechel geben, aber ich hör sy woll sein mit nichte nicht” – DF 239 744. Vö. még *Spremić, M.*: i. m. (1. jz.) 234.

64 Uo. 238. sk.

Egyáltalán nem jelentéktelen információ ebből a szempontból, hogy 1456-ban II. Mehmed is pontosan tisztában volt a Hunyadi–Szilágyi atyafiság és Brankovics György közötti konfliktussal, amikor Nándorfehérvár ostromáról döntött.⁶⁵

Długosz elbeszéléséből tudjuk, hogy az ostromló törökök nyílvevesszőkre erősített, „bolgár nyelven” írott ígérekkel próbálták rávenni a védőket a vár feladására. Tekintettel arra, hogy e leveleket később elküldték Ulászlónak Budára, a krónikás elbeszélésének nyugodtan hitelt adhatunk.⁶⁶ Tudjuk azonban egy másik kortárs elbeszéléséből, hogy a nándorfehérvári vár helyőrsége legnagyobbreszt külföldi zsoldosokból állt, szerbeket pedig egyáltalán nem engedtek be a várba, annyira féltek attól, hogy török támadás esetén együttműködnének az ellenséggel.⁶⁷ Nos könnyű belátni, hogy „bolgár nyelven” írt üzeneteket céltalan lett volna a várba lődözni, ahol nem voltak szerbek. Annál inkább a szerbek lakta városba, amelynek lakóit éppen arra hivatkozva szólíthatták fel megadásra, hogy a despota szakított a magyarokkal, elmenekült az országukból, és így a magyar királlyal kötött szerződés is érvényét veszítette.

Bár a levelek tartalmát sajnos nem ismerjük, azt pontosan tudjuk, hogy a despota távozását Ulászló környezetében hogyan értelmezték. A Brankovics György birtokait hűtlenség miatt eladományozó királyi oklevelek indoklása szerint a despotát azzal gyanúsították, hogy együttműködött a szultánnal Magyarország pusztításában, mégpedig annak alapján, hogy az országba érkező király elől „ésszerű ok nélkül” (*nulla rationabili causa*) idegen földre távozott, ezzel „inkább a lázadásnak, mint az engedelmességnek és hűségnek bizonyítékát szolgáltatva” (*rebellionis potius, quam obediencie et fidelitatis observande de se iudicium prebuit*).⁶⁸ A budai udvarban eszerint – joggal – tartottak a despota távozásának veszélyes következményeitől, és kizárt, hogy a szultán ne próbálta volna meg kihasználni a számára kedvező fordulatot. Mivel nem tudunk róla, hogy a despota bármit tett volna, amivel a törököket segítette, és az első adandó alkalommal visszatért Ulászló hűségére, az 1440. júliusi oklevelek homályos vádjai mögött minden bizonnyal a Nándorfehérvárba juttatott oszmán üzenetek tartalmának hatását kell látnunk. Ezek valóságtartalmáról egyébként valószínűleg Budán sem voltak teljesen meggyőződve, mert Ulászló minden jel szerint kezdettől fogva számolt Brankovics visszapártolásával.⁶⁹

65 *Konstantin Mihailović*: Memoirs of a Janissary. Translated by Benjamin Stolz, historical commentary and notes by Svat Soucek. Department of Slavic Languages and Literatures, University of Michigan, Ann Arbor, 1975. 107.

66 Długosz 652.

67 *Le Voyage d’Outremer de Bertrand de la Broquière*, premier écuyer tranchant et conseiller de Philippe le Bon, duc de Bourgogne. Publié et annoté par Ch. Schefer. Ernest Leroux, Paris, 1892. 216. – Jefferson (i. m. [14. jz.] 238.) ezen a helyen félreérti a burgundi lovag szövegét: nem arról van ugyanis szó, hogy a magyarok félnek szembeszállni a törökökkel, hanem attól félnek, hogy a szerbek adott esetben cserben hagyják őket.

68 A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Magyar Történelmi Társulat, Pest–Bp., 1871–1931. IX. 17. Vö. még DF 211 271., DL 88 165.

69 „si et dum pretactus Georgius despotus Rascie errorem suum recognoscens ad debitam obedienciam et fidelitatem nobis ac sacre corone et regno nostris observandam conversus capiti et bonis

Az elmondottak fényében hogyan követhették egymást az események 1440 tavaszán és nyarán? Jóllehet forrásaink csekély száma nem tesz lehetővé támadhatatlan rekonstrukciót, azért érdemes megpróbálkozni a feladattal. A lengyel–oszmán követváltás általam feltételezett menetével számolva, Murád valamikor április folyamán dönthetett arról, hogy északra indul – hogy pontosan milyen stratégiai céllal, ekkor talán még nyitott kérdés lehetett, amelynek eldöntését az események alakulásától tették függővé. Ebből következően a csapatok legkorábban május elejére gyűlhetek össze. Időközben nyilván megérkezett a szultánhoz Brankovics despota Magyarországáról való távozásának híre, amit, valamikor május végén, amikor a szultán és serege valószínűleg már Szerbiában tartózkodott, követett az V. László székesfehérvári koronázásáról tudósító információ. Tekintettel arra, hogy Ulászló ekkor már jó ideje magyar földön tartózkodott, ezt a szultán környezetében a magyar polgárháború biztos jeleként értelmezhetnék – éppen ezért meglehet, hogy ez volt az a pont, amikor Murád végleg elszánta magát az ostrom mellett.

Bármi is történt pontosan, a két, már többször idézett kortárs forrás (Ulászló 1440. június 17-i oklevele, illetve a június 25/26-i levél) által az ostrom idejének meghatározására használt kifejezések („hiis diebus” és „novissime”), mindazzal együtt, amit a korabeli oszmán hadviselés sajátosságairól tudunk, elég nagy bizonyossággal kizárják az ostrom áprilisi kezdetét – a legvalószínűbben május utolsó napjaiban, vagy még inkább június elején érkezhettek az oszmánok Nándorfehérvár alá. Ebből viszont, mivel tudjuk, hogy június 25/26-án már ismert volt Budán az ostrom vége, egy mindössze két és fél, legfeljebb háromhetes ostromidő adódik. Ez pontosan megfelel az 1456. évi ostrom időtartamának, ami nagyban növeli a hipotézis valószínűségét. Ha viszont leszámolunk nemcsak a hat, de a három hónapos ostrom fikciójával is, ennek további szükségszerű következményei vannak.

Mindenekelőtt semmi okunk hitelt adni a Thuróczy János krónikájában elbeszél akna- és ellenaknaásásnak. A történet jól ismert: mivel az ostrom nehezen haladt, a szultán akna segítségével akart közelebb jutni a falakhoz. Az aknát fél magyar mérföld (!) távolságról indították volna, és több ezer ember dolgozott rajta. Hogy Thuróczy valóban igen nagyra képzelte az oszmánok aknáját, bizonyítja, hogy szerint 17 ezer ostromló lelte halálát a védők által berobbantott alagútban.⁷⁰ Tekintve, hogy az aknaásás átlagos sebessége még a 17. században is csupán napi ötven yard, vagyis valamivel kevesebb, mint ötven méter volt,⁷¹ elképzelhetetlen, hogy a lényegesen korlátozottabb emberi és műszaki erőforrásokkal rendelkező Murád csapatai a rendelkezésükre álló idő alatt mintegy négy kilométer hosszú alagutat tudtak volna ásni. Az meg végképp kizárt, hogy, mint Szabó Pál feltételezi, a védők, a maguk nyilvánvalóan szerény munkaerejével jóval a falakon túl haladtak volna egy saját alagúttal, hogy aztán a találkozás után berobbanthassák azt.⁷² A lényegesen jobban

suis a nostra maiestate graciám optinere valuerit” – A Héderváry család oklevéltára. I–II. Közlik Radvánszky Béla–Závodszy Levente. MTA, Bp., 1909–1922. I. 200.

⁷⁰ Iohannes de Thurocz i. m. (6. jz.) 241–243.

⁷¹ Murphey, R.: i. m. (8. jz.) 117.

⁷² Szabó P.: i. m. (1 jz.) 158–159.

dokumentált 1456. évi ostrom alatt sem tudunk aknák ásásáról, minden bizonnyal azért, mert nem is történt ilyesmi. Nem tudjuk, Thuróczy honnan vette az aknaásás ötletét – lehet, éppen Konstantinápoly ostromából, vagy más, általa ismert ostrom példáját használta fel, de ennek nincs is különösebb jelentősége.

Thuróczyval szemben igenis elfogadhatjuk viszont az ostrom tényleges lefolyását illetően sokkal jobban informált Długosz elbeszélését, akinek ezen a ponton semmi oka nem volt utólag módosítani az eseményeken.⁷³ Márpedig ő csak a tüzérségi előkészítésről, a várak feltöltéséről és a rákövetkező rohamról – földön és a folyó felől – szól. Tekintettel a korabeli ostromtüzérség korlátozott hatékonyságára,⁷⁴ nyilvánvaló, hogy a rendelkezésre álló oszmán tüzerőt – ekkoriban még minden bizonnyal túlnyomórészt hagyományos mechanikus faltörő eszközöket – egy falszakaszra koncentrálták, és azon a szakaszon próbálták feltölteni az árkot, hogy ily módon közelebb férközhessenek a falakhoz.⁷⁵ Ellentétben az aknaásással, ez a munka, amint 1456-ban is, elvégezhető volt néhány hét alatt, de korántsem garantálta a győzelmet. A falak lerombolása, amit keresztény forrásaink szokás szerint teljesnek mondanak,⁷⁶ legfeljebb egy-egy résre korlátozódott, ahol már lehetett rohammal próbálkozni. Míg azonban 1456-ban a rohamozó janicsárok legalább átmenetileg bejutottak a városba, tizenhat évvel korábban a várakba szórt gyúlékony anyagok révén lángra lobbanott töltés füstje miatt a roham már a falaknál elakadt.

Nagy hiba volna ugyanakkor eltúlozni a török veszteségeket is. Konstantin Mihailović, aki Długosznál és Thuróczynál is összehasonlíthatatlanul jobban ismerte az oszmán hadviselést, 1456-ban egyetlen rohamról tudósít, amelynek során mintegy négyszáz janicsár sebesült meg, és „néhány, de nem túl sok” halt meg.⁷⁷ Ekkor komolyabb harcokra került sor a falakon belül, tehát feltételezhető, hogy a veszteségek súlyosabbak voltak, mint tizenhat évvel korábban. Figyelembe véve azonban, hogy a rohamozó erők javát kitevő janicsárok létszáma a 15. század közepén még aligha volt háromezernél nagyobb,⁷⁸ egy ötszáz fős veszteség így is komolynak tekinthető. Annyira mindenképpen elegendő volt, hogy egy olyan vár ostromától, amelynek elfoglalása egyelőre nem volt stratégiai cél, elvegye a szultán kedvét. Ahogyan később a fia, úgy Murád sem akarta újabb kockázatos rohamokkal apasztani a rendelkezésére álló gyalogos erőket, amelyek kiegészítése ekkor még nem ment olyan gyorsan, mint később, a hatalmasra duzzadt birodalomban.

„A török szultán nagy költségekkel fog a városok és várak támadásához és elfoglalásához, *hogy ne kelljen hosszú ideig ott maradnia a hadsereggel.*” Az imént említett Konstantin Mihailović foglalta össze ekképpen a 15. század közepi oszmán ostromtaktika lényegét. A folytatásban ő is a tüzérségi előkészítésről szól, majd *egyetlen* rohamról. Ez úgy kezdődik, hogy az éjszaka leple alatt a janicsárok

⁷³ Długosz 652.

⁷⁴ Ágoston Gábor: Párhuzamok és eltérések az Oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a XV–XVII. században. In *Uő: Európa és az oszmán hódítás* i. m. (1. jz.) 223.

⁷⁵ A várak elfoglalásának és feltöltésének jelentőségére ld. *Murphey, R.*: i. m. (8. jz.) 118–119.

⁷⁶ „magnum partem murorum bombardis demolitur” – Długosz 652.

⁷⁷ *Memoirs of a Janissary* i. m. (65. jz.) 107.

⁷⁸ *Fodor, P.*: i. m. (7. jz.) 208.

megközelítik a támadásra előkészített falszakaszt, majd pirkadatkor, miután az összes ágyút elsütötték, a falnak támasztott létráról megrohamozzák a falat – kihasználva a pillanatot, amíg a védők az ágyúgolyók elől visszahúzódtak. „Ekkor mindkét oldalon bátor harc kezdődik. [...] A csata egy vagy legfeljebb két óráig tart, és ha a keresztények ezalatt a pogányok fölé kerekednek, akkor a pogányok lassanként erejüket veszítik és elernyednek, míg a keresztények erőre kapnak. És így a roham eltart délig, de tovább nem tarthat, mert a muníció elfogy, valakik elesnek, mások megsebesülnek, megint mások kimerülnek. A szultán pedig, látva, hogy nem tudja elfoglalni, megparancsolja, hogy vonuljanak vissza a városból, az ágyúkat és más felszerelést vonják hátra a falaktól, és rakják a szekerekre. Majd, miután összeszedték a sebesülteket, ezeket előreküldi, maga pedig az éj beálltaig helyben marad, és csak az éjszaka leple alatt távozik az egész sereggel [...]”.⁷⁹ Az oszmán szolgálatban álló szerb katona sokat idézett, de kevés figyelemre méltatott elbeszélése – amelyet egyébként minden jel szerint éppen az 1456. évi ostrom ihletett – tökéletesen illusztrálja a korabeli oszmán hadviselés korlátait. Aligha járunk el helyesen, ha vele szemben olyan krónikások tudósításainak adunk hitelt, akik soha életükben nem láttak oszmán sereget akcióban. Annál is inkább, mert az 1440. június 25/26-i levél beszámolója az ostromról tökéletesen megfelel Konsztantin Mihailović leírásának.⁸⁰

Ha, mint bizonyítani próbáltam, az ostrom nemhogy fél évig, de három hónapig sem tartott, hanem legfeljebb annyi ideig, mint a tizenhat esztendővel későbbi híres párja, szükségszerűen felmerül a kérdés, mi tartható fenn a „hosszú” ostromot állítólag kísérő folyamatos portyázások feltételezett hatalmas pusztításaiból. Egyáltalán, portyáztak-e oszmán csapatok 1440 tavaszán és nyarán magyar területen, s ha igen, merre? A mérvadó véleményt a néhai kiváló Szakály Ferenc fogalmazta meg, aki szerint „az 1440-es hadjárat betetőzte a Délvidék pusztulását”. Idézve a török krónikások jól ismert beszámolóját a foglyok hatalmas számáról, így folytatja: „Keve és Krassó megyék annyira elnéptelenedtek, hogy az ottani nemesi univerzitások beszüntették működésüket, a Duna-révi Keve város lakói pedig királyi engedéllyel a Csepel-szigetre húzódtak.” Mindez a „táborból (ti. a Nándorfehérvár körüli ostrom-táborból) kibocsátott török portyázók” műve lett volna.⁸¹

A képet némiképp árnyalja, hogy bár Krassó megye utolsó oklevele valóban 1439 februárjában kelt,⁸² Kevének mindösszesen három ismert oklevele közül az utolsó 1452-ből való.⁸³ Azt, hogy a Duna menti Keve lakosai 1440-ben hagyták el otthonukat, nem állítja Ulászló jól ismert 1440. októberi oklevele; ebben csak annyi áll, hogy ekkor már, a törököktől „többször egymást követően” (*sepius post sese*) elszenvedett károkozások után, eredeti lakóhelyüket elhagyva, „hitveseikkel és gyer-

79 *Memoirs of a Janissary* i. m. (65. jz.) 185–187.

80 *Codex epistolaris* 419.

81 *Szakály F.*: i. m. (16. jz.) 31–32. Ugyanígy *Elekes L.*: i. m. (20. jz.) 134. („Ekkor történt, hogy a portyázók – török források szerint – annyi foglyot ejtettek a Száván túl, hogy »egy szép leányt egy csizmáért adtak el.«”)

82 DL 55 167.

83 DL 55 513.

mekeikkel együtt idegen fedél alatt laknak” (*cum uxoribus et prolibus sub tectis latitant alienis*) – erre tekintettel kapnak a királytól új helyet a letelepedésre.⁸⁴ A Nándorfehérvár ostromával párhuzamosan végrehajtott oszmán betörések legfontosabb forrása éppen Ulászló már idézett június 17-i oklevele, amelyben újabb várható török támadásokra utalt.⁸⁵ Állítását alátámasztani látszik V. László 1453. évi oklevelének egy passzusa, mely szerint apja, Albert halála (1439. október) után a törökök „magyar királyságunk teljes déli részeit a Tisza folyóig, továbbá a másik oldalon szlavón országunk belső részeiig” (*totas inferiores ipsius regni nostri Hungarie partes usque ad fluvium Thicie et item ex altera parte usque ad interiora regni nostri Sclavonie*) elpusztították, és a pusztításoknak csak az erdélyi vajdává, temesi ispánná és nándorfehérvári kapitánnyá kinevezett Hunyadi János és Újlaki Miklós helytállása vetett véget.⁸⁶ A két szélső időpont (Albert halála és a két új vajda kinevezése) minden kétséget kizáróan az 1440. évre mutat, még sincs okunk elfogadni az oklevél állítását. Ha elfogadjuk is, hogy Nándorfehérváron a „munkamegosztás” miatt nem tűnt fel a két idősebb Tallóci fivér, egy Szlavónia elleni komolyabb török támadás esetében aligha lehet feltenni folyamatos távollétüket a tartományból – jöllehet 1440-ben éppen ezt bizonyítják a források. Legyen elég itt 1442 tavaszára emlékeztetni, amikor Tallóci Frank Szrebernik felmentésével foglalkozott, miközben Matkó Szlavónia védelmét szervezte.⁸⁷ Véleményem szerint az 1453. évi királyi oklevél vonatkozó passzusa nem több egyfajta „állapotfelmérésnél”, mégpedig a két mágnás, Hunyadi és Újlaki szempontjából megfogalmazva, amely a kezdeti reménytelen helyzethez képest teljesítményük nagyságát volt hivatott érzékeltetni.

A portyázó oszmán csapatok által 1440-ben okozott rettenetes pusztítás legfőbb konkrét bizonyítékának általában a kortárs és szemtanú Âşikpaşazâde elbeszélését szokás tekinteni,⁸⁸ akinek információit aztán több más későbbi oszmán krónikás is átvette, köztük a Szakály által is idézett Neşri.⁸⁹ Âşikpaşazâde részt vett több korabeli oszmán katonai vállalkozásban is, így híradása a rabok hatalmas számáról („egy [rab]nőt egy pár csizmaért”) hihetőnek is tűnik. Krónikáját azonban élete végén, jó idővel az elbeszélte események után írta, és amint Długoszé, az ő elbeszélése sem mentes a manipulatív megfontolásoktól.⁹⁰ A mi szempontunkból a legfontosabb észrevétel mindenképpen az, hogy Âşikpaşazâde megfordítja Nándorfehérvár és Szendrő ostromának sorrendjét: szerinte Murád Nándorfehérvár

84 DF 274 892. – Kiadása: *Magdics István*: Diplomatarium Ráczeviense / Ráckevei okmánytár. Számmer Ny., Székesfehérvár, 1888. 23.

85 *Kalić-Mijušković, J.*: i. m. (1. jz.) 114.

86 *Teleki J.*: i. m. (59. jz.) 349–350. Ugyanígy DF 261 686. Nyilvánvalóan ezt az információt vette át Bonfini is: „Murád pedig, aki a fejevári ostrom alkalmával rengeteg pénzt és embert veszített [...], ahol csak lehetett, támadta az országot; hol a Tiszánál pusztított a Duna túlsó oldaláig [...], hol meg azt dúlta, rabolta, ami a Dráva és a Száva között fekszik.” A magyar történelem tizedei i. m. (43. jz.) 389.

87 *Pálosfalvi T.*: Cilleiek és Tallóciak i. m. (53. jz.) 61–62.

88 Idézi *Szabó P.*: i. m. (1. jz.) 125–126.

89 *Thury József*: Török történetírók. I. MTA, Bp., 1893. 55.

90 *Halil Inalcik*: How to read Ashik Pasha-zade's History. In: *Uő*: Essays in Ottoman History. EREN, Istanbul, 1998. 139–156.

sikertelen ostroma után vonult Szendrő elfoglalására. Abból a megfigyelésből kiindulva, hogy a krónikás által megadott év (842/1438. június 24. – 1439. június 13.) viszont, önmagának is ellentmondva, a nagy 1438. évi oszmán támadásra talál, és ezt több más információja is alátámasztja, Jefferson meggyőzően bizonyította, hogy az Âşıkpaşazâde zavaros időrendje alapján 1440-re helyezett török portyák valójában azonosak az 1438. évi eseményekkel.⁹¹ Ezzel viszont elesik az egyetlen bizonyíték, amely a Nándorfehérvár 1440. évi „hosszú” ostromával párhuzamosan végrehajtott nagy oszmán betöréseket alátámasztaná. Az időrend helyreállítása ugyanakkor még jobban kiemeli az 1438. évi hatalmas oszmán támadás jelentőségét. Minden jel arra utal, hogy az akkor okozott pusztítás lélektani határt is jelentett a magyar–oszmán konfliktus történetében, amit, a maga helyére téve, V. László idézett 1453. évi adománylevelének említett passzusa is megerősít.

Tegyük hozzá mindehhez, hogy amennyiben, mint bizonyítani próbáltam, az 1440. évi ostrom nem tartott néhány hétnél tovább, nincs is okunk feltételezni, hogy Murád a rendelkezésére álló csapatok jelentős részét portyázni küldte volna, tovább gyengítve ezzel a sikeres ostrom esélyét. 1456-ból sincs adatunk portyázásra az ostrommal egy időben, és a párhuzamos műveletek 1521-ben is a vár tágabban vett környékének hódoltatására korlátozódtak. Az oszmán–magyar háborúk történetében ezek szerint világosan elkülöníthetők egymástól a kifejezetten zsákmányszerzés és pusztítás céljával indított nagy betörések és a szisztematikus várostromok. Kisebb várak – például éppen 1442-ben Szrebernik – ostromát kísérheték persze párhuzamos akciók más frontszakaszokon,⁹² de olyan stratégiai jelentőségű várak, mint Szendrő vagy Nándorfehérvár, összpontosított figyelmet igényeltek – és még így sem volt garantált az ostromlók sikere.

Két kérdésre illenék még választ találni: az egyik, hogy mi lett az 1440. június 25/26-i levélben említett *magnus exercitus* sorsa, és honnan eredhet a hathavi ostrom Dukasznál – Długoszról talán függetlenül – megőrződött történeti hagyománya. Végleges válasz természetesen egyik kérdésre sincs, csak többé-kevésbé merész hipotézisek. Ami az elsőt illeti, az elmondottak fényében leszögezhető, hogy 1440 második felében komolyabb oszmán támadás nem érte Magyarországot. Ebben talán szerepet játszott Ulászló július 17-i koronázása, továbbá Erzsébetnek és híveinek gyors visszaszorulása, ami arról győzhette meg a szultánt, hogy a polgárháborús helyzet ellenére egyelőre céltalan volna tovább folytatni az offenzívát. Az is meglehet persze, hogy mint annyiszor az oszmán–magyar háborúk történetében, egyszerűen rémhírek futottak be Budára, amelyek később alaptalannak bizonyultak.

Ami a másik kérdést illeti, Thuróczy vonatkozó történetét II. Mehmed szultán kérdéséről, aki apja sikertelen „héthavi” próbálkozásán gúnyolódva azzal látott volna az ostromhoz 1456-ban, hogy ő a várat tizenöt nap alatt beveszi, nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk.⁹³ Elég világos, hogy a magyar krónikás saját korábbi

91 Jefferson, J.: i. m. (14. jz.) 164.: 140. jz.

92 Pálosfalvi Tamás: Az 1442. márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcaihoz. Történelmi Szemle 43. (2001) 43–54.

93 Iohannes de Thurocz i. m. (6. jz.) 269.

szövegét fejlesztette tovább, és egyébként sem valószínű, hogy tudta volna, mi hangzott el a szultán környezetében. Más a helyzet Dukasz szövegével, aki – hacsak nem egyszerű tévedésről van szó – tényleg hat hónapnyi ostromról ír. Sokat segítene, ha tudnánk, pontosan mikor keletkezett a kérdéses szöveghely. Én a magam részéről ugyanakkor nem tartom kizártnak, hogy az éppen az 1456. évi ostromhoz kapcsolható. Konstantinápoly dicsőséges elfoglalása után II. Mehmed presztízsén elég komoly csorbát ejtett Nándorfehérvár sikertelen ostroma, és a szultán csalódottsága nemcsak a hírből tájékozódó keresztény történetírók nyilvánvalóan elfogult elbeszélésén érezhető, hanem a szemtanú és rendkívül tárgyilagos Konstantin Mihajlović beszámolóján is.⁹⁴ Nem merném kizárni ezért, hogy valamiképpen Mehmed propagandája találta ki és terjesztette el a teljes hadműveleti időszakra kiterjedő 1440. évi ostrom fikcióját, apja sikertelenségéhez képest így viszonylagossá téve saját fájdalmas kudarcát.

Mindezt persze gyakorlatilag lehetetlen bizonyítani. Azt viszont, a források és a korabeli oszmán hadviselés ismeretében, valamint a józan észre támaszkodva bizonyosan állíthatjuk, hogy 1440-ben semmilyen oszmán sereg nem ostromolta hat hónapon keresztül Nándorfehérvárt. A tényleges ostrom, amely aligha tartott tovább, mint tizenhat évvel későbbi párja, az oszmánok számára váratlanul kialakuló kedvező külpolitikai helyzet eredménye volt, de saját árnyékát – vagyis a hadviselést szükségszerűen korlátozó tényezőket – Murád szultán és hadserege a páratlanul kedvezőnek tűnő feltételek ellenére sem léphette át. Mindez, ahogy mondani szokás, semmit nem von le a védők érdemeiből, akiknek továbbra is ott a helyük a nemzeti panteon alakjai között. Mint minden új rekonstrukció, az általam előadott is új kérdéseket vet fel ugyanakkor, és ezzel el is érte legfőbb célját. Jelesül annak bizonyítását, hogy a rendelkezésre álló forrásanyag viszonylag korlátozott mennyisége és a jelentős számú feldolgozás ellenére az oszmán–magyar háborúk e korai szakasza távolról sem tekinthető még lerágott csontnak.

TAMÁS PÁLOSFALVI

HOW LONG DID THE SIEGE OF BELGRADE LAST IN 1440?

REFLECTIONS ON AN „EXTREMELY OBSCURE” EVENT

With a supposed duration of six months, the 1440 siege of the castle of Belgrade has long been regarded as the longest military event in the history of Ottoman–Hungarian warfare. The present paper argues, however, that it probably lasted for some weeks only. It demonstrates that the main source of the traditional view, the narrative of the contemporary Polish chronicler Jan Długosz, cannot be used for determining either the beginning or the duration of the siege. Upon the analysis of the other surviving evidence, the paper concludes that the siege probably started late in May or early June, and was certainly over before the end of June.

Pálosfalvi Tamás (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

94 *Memoirs of a Janissary* i. m. (65. jz.) 107–109.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT

Egy avított jezsuita antijudaista

Bangha Béla SJ a zsidókérdés
útvesztőiben

Bangha Béla jezsuita páter és „sajtóapostol” halálakor egy érdekes nekrológ jelent meg a kolozsvári cionista zsidó újság, az *Új Kelet* hasábjain. Jámbor Ferenc, a lap szerkesztője így emlékezett meg Bangháról: „Hogy most Bangha páter meghalt, a magyarországi zsidótörvény és fajelmélet egyik legkíméletlenebb ostromozója szállt sírba. Nem, ez nem sajtóhiba. Valóban: a fajelmélet legkíméletlenebb ostromozója szállt sírba vele.”¹

Mindez kimondottan idegenül hathat Bangha közkeletű megítélésének ismeretében, s dacára annak, hogy a nekrológban voltaképpen nem volt semmi novum, a korabeli olvasó is meghökkenhetett rajta (lásd: „Nem, ez nem sajtóhiba”). Bangha Béla zsidósággal kapcsolatos állásfoglalását megannyi helyen elítélte a történeti szakirodalom, s miközben nem célozom felmenteni a jezsuita pátert a közkeletű „antiszemita” minősítés alól, úgy vélem, hogy korábban ismeretlen vagy nem helyén kezelt források alapján számos, a páter és a zsidóság viszonyát érintő kérdést érdemes revízió alá venni.

A páter tevékenységével kapcsolatosan elhangzott történeti kritikát így lehet összefoglalni: Bangha Béla a nyilas program – vagy a német fajelmélet – alapján álló szónok volt, „pogrompap”, aki zsidóellenes zavargásokat robbantott ki beszédeivel, aki egy zsidómentes Magyarországról álmodozott, „megelőzve” ezzel még a holokauszt kivitelezőit is.² Bár a kritikák megfogalmazóinál (ellentétben az apológia képviselőivel) nem feltételezek semmifajta elfogultságot, a fentiekkel szemben azt állítom, hogy Bangha Béla nem követte sem a nyilas, sem a náci fajelméletet a zsidósággal kapcsolatban, hogy beszédeivel nem okozott pogromokat, hogy nem álmodozott zsidómentes Magyarországról, s hogy a

1 *Jámbor Ferenc*: Bangha páter halálára. *Új Kelet* 1940. május 10. 3.

2 *Gergely Jenő*: Politikai katolicizmus Magyarországon, 1890–1950. Kossuth, Bp., 1977. 48–49. (nyilas pap); *Gárdonyi Máté*: Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképeben. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit. Balassi, Bp., 2005. 193–204., itt 199–200. (német fajelmélet alapján áll); *Ungváry Krisztián*: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944. Jelenkor–OSZK, Pécs–Bp., 2012. 243–244. (pogrompap); *Randolph L. Braham*: Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt. *Múlt és Jövő* (2000) 3–4. sz. 43–60., itt 43–44. (zsidómentes Magyarország kívánalma). Noha érdekes érveket fogalmaznak meg, a következő tanulmányok alapvető – és valószínűleg téves – megállapítása, hogy Bangha mai kritikáit mind egyházellenes elfogultság jellemzi: *Orvos Levente*: Bangha Béla (1880–1940). Az egyik legnagyobb magyar apostol életét beárnyékoló vádak. *Miles Christi* (2006) 1. sz. 38–55.; *Uő*: Prohászka Ottokár és Bangha Béla egyházképe. *Távlatok* (2008) 4. sz. 36–42.

hazai antiszemita közszellem radikalizálódásának idején munkássága alapvetően fékező, nem pedig gerjesztő erőt képezett – kivéve az antiszemita gazdasági intézkedések terét. Ezen tételeket lefektetve saját objektív kritikámat is megfogalmazom tanulmányom végén a páter zsidóságot érintő állásfoglalásaival kapcsolatban, kinek munkásságát a fentiek mellett is összességében negatívan szemlélem.

Korábbi tanulmányomban megállapítottam, hogy noha nem kell – és nem is lehet – felmenteni Bangha Bélát a vehemens zsidóellenesség vádjá alól, világnézete sokkal közelebb állt a klasszikus konzervatív nézetekhez, mint a totalitárius koreszmékhez, s írásaiban következetesen nyilas- és náciellenes érvekkel élt.³ Ennél azonban bonyolultabb tisztán látni Bangha és a „zsidókérdés” témájában, mely utóbbi szót – hasonlóan a „faj” vagy „faji tulajdonságok” kifejezésekkel – a továbbiakban idézőjel nélkül használom az érthetőség kedvéért (ám a legkevésebbé sem a helyeslésem kifejezése végett). Bangha ugyanis – mint korábbi tanulmányomban is kiemelttem – ellenezte a fajelméletet, ám nem tagadott olyan, mára tudománytalanná vált nézeteket, mint az emberi fajok közötti különbségek vagy az etnokarakterológia. Az Ószövetség szent mivoltát szintúgy megvédte és hirdette, a zsidó vallást azonban meghaladott tévedésnek minősítette. A pogromok ellen következetesen felszólalt, ám a zsidóknak a keresztényszocialista társadalmi igazság eszméire alapozott kifosztását nem ellenezte. Írásaiban ezek mellett rendre alpári antiszemita szófordulatokkal szórakoztatta olvasóit, melyek létét itt rögzíteni kívánom, ám a továbbiakban idézésüktől eltekintek – legyen elég annyi, hogy Bangha cikkeinek gyakori eleme volt a vulgáris zsidóellenes nyelvezet.

Hogy ezen ellentmondások között az utókor történészei nehezen tudnak eligazodni, voltaképpen érthető is. Bangha kutatói ugyanis a források hiányának és bőségének sajátos egyvelegével küszködnek: míg Bangha elérhető életműve több mint tízezer nyomtatott oldalra rúg, addig annak kiadója szelektíven válogatta meg a kötetekben publikált írásokat, kihagyva – vagy éppen súlyosan megváltoztatva – számos fontos, zsidótárgyú írást.⁴ Eközben pedig Bangha számos fajelmélet-ellenes megszólalását eddig nem ismerte a szakirodalom. (Lásd különösen a következőkben tárgyalt 1921-es polémiáját a fajvédőkkel!) Alábbi eszmefuttatásom törzsét Bangha eddig ismert és ismeretlen zsidókérdés-témájú cikkei képezik: előbbieik között korábbi, összegyűjtött műveiben is megjelent cikke – *A hazafias zsidók* (1920) – és későbbi írásai – mint *A fajelmélet értéke* (1932), *Hitler iskolája* (1934), *Erkölcsei vagy faji eltérés* (1937), *A zsidóvíta elvi alapjai* (1938) és *A zsidókérdés körül* (1939) –, utóbbiak között pedig egy 1921-es cikke, mely *Antiszemizmus és ószövetség* címmel jelent meg a *Magyar Kultúrában*, s

3 Veszprémy László Bernát: Keresztesharc a nyilaskereszt ellen. Bangha Béla nyilasellenes publicisztikája, 1936–1940. Aetas (2016) 2. sz. 121–132.

4 Uo. 122–123. Bangha műveinek kiadását ld.: Bangha Béla összegyűjtött munkái. Szerk. Bíró Bertalan. I–XXX. Szent István Társulat, Bp., 1940–1942. (= BBÖM).

amelyet összegyűjtött munkáiban erősen átírtak.⁵ Szintúgy fontosnak tartom egyes, ez idáig nem ismert vagy kevésbé feldolgozott sajtóforrások használatát is Bangha kötetlenebb megszólalásainak és zsidókérdés-tárgyú nyilatkozatainak bemutatására.

Zsidókérdés és fajelmélet

Fentebb felsorolt tárgyalási rendünk szerint kezdjük Bangha Béla zsidókérdéssel és fajelmélettel kapcsolatos álláspontjának bemutatásával: Bangha felfogásában a zsidókérdés a zsidóság idegen mivoltából fakadt, mely alatt egyszerre értett idegen fajiságot és idegen szellemiséget.⁶ Írásaiban sosem idézett egyetértően náci fajelméleti munkákat,⁷ ám azt sem tagadta, hogy a zsidóság faj lenne.⁸ S noha ezen a ponton a korábbi történeti szakmunkák vajmi kevésbé mennek túl, érdemes megvizsgálni két kézenfekvő kérdést. Először is: támogatta-e Bangha fenti tételei alapján a zsidótörvényeket vagy a zsidóság faji alapú diszkriminációját? És másodszor: milyen jelentőséget tulajdonított az általa evidenciaként kezelt zsidó faji jellegnek katolikus hitéleti szempontból?

Abból, hogy valaki fajnak tartotta a zsidóságot, még nem következik, hogy a zsidótörvényekkel is egyetértett volna. Bangha azonban nem helyezkedett ilyen egyértelműen elutasító vagy támogató álláspontra. Az első zsidótörvényről így írt: „Kevesen vannak, akik őszintén meg vannak elégedve vele. Mi sem fogadtuk minden fenntartás nélkül [...]. Mert a zsidók részleges félreállításával nem intéztük el legégetőbb nemzeti és kulturális kérdéseinket [...]. Az esetleg zsidómentes parla-

5 Az előbbi cikkek szinte mind szerepelnek Bangha Béla összegyűjtött műveiben (ld. az előző jegyzetet). A cikkek megjelenési helyéért ld.: A hazafias zsidók (1920). In: BBÖM XXVII. 291–292.; A fajelmélet értéke (1932). In: BBÖM XI. 363–365.; Hitler iskolája (1934). In: BBÖM XXIV. 475–480.; Erkölcsi vagy faji eltérés (1937). In: BBÖM XVII. 511–514.; A zsidóvíta elvi alapjai (1938. december 31.). In: BBÖM XXVII. 514–519.; A zsidókérdés körül (1939). In: BBÖM XVIII. 556–560. Az utóbbi cikkért: *B[angha] B[éla]: Antiszemizmus és őszövétség*. Magyar Kultúra 8. (1921) 1–8. sz. 232–236. A cikket magam is téves címmel idéztem korábbi tanulmányomban: *Vészprémny L. B.*: i. m. (3. jz.) 122.: 12. jz.

6 *Bangha B.*: A zsidókérdés körül i. m. (5. jz.) 556–560. (A zsidóság „állam az államban”, mely „nem osztozik lelki kultúrában és keresztény erkölcsi azonosulásban”); *Uő*: Erkölcsi vagy faji értékelés i. m. (5. jz.) 511. („A zsidókérdés faji és etikai kérdés”).

7 Egy történész munkában azt olvashatjuk, hogy Bangha 1940-ben is „német fajelmélet kézikönyveket” idézett. Ld.: *Gárdonyi M.*: i. m. (2. jz.) 199–200. A hivatkozott részben azonban Bangha két náciellenes német író-közgazdász (Werner Sombart és Hans Rost) munkáit idézte – noha való igaz, hogy a zsidóság vélt negatív gazdasági mérlegére. Ld.: *Bangha Béla: Egyház, állam, zsidóság* (1940). In: *Uő: A katolikus egyház krisztusi eredete* (1923). BBÖM III. 297–329. Az eltérő datálás oka, hogy Bangha az utolsó fejezetet a jelzett évben csatolta munkájának újbóli kiadásához. Ezt leírja Bíró Bertalan kommentárja a kötet 369. oldalán.

8 *Bangha B.*: Antiszemizmus és őszövétség i. m. (5. jz.) 232–233. („A zsidóság valami alapon mindenesetre külön faj, nemcsak felekezet; erre eléggé perdöntő bizonyíték az a közhellyé vált argumentum, hogy a hitet magát nem lehet az orron és a lábakon észrevenni, már pedig a zsidót a legtöbb esetben messziről meg lehet különböztetni minden mástól.”)

ment [...] sajtó, a zsidómentes gazdasági vérkeringés sem ér semmit sem magyar és keresztény szempontokból, ha a mi szellemi életünkben kereszténynek anyakönyvezett [...] rokonfajta destruktív erők továbbra is tevékenykedhetnek! Miért kímélik ezeket az árjaarculatú, de végzetesen rothasztó erőket?”⁹

Itt tehát azzal érvel, hogy még a zsidómentes közéletben is valamifajta kereszténytelenséget vél felfedezni, s ugyanerről írt *A mai katolikus sajtóprobléma* című 1940-es írásában, mely címével ellentétben gazdaságról, sajtóról és közéletéről egyaránt szólt. Ebben a cikkében az „örségváltással” pozícióba került új keresztény közszereplőket vette tollvégre: „Keresztények, mert annak születtek, s mert nem zsidók, de egész életfelfogásuk merőben keresztényellenes [...]. Hogy aztán az ilyen alapon álló írók erkölcsi téren nem sokban különböznek a legszélsőbb baloldali zsidó íróktól, természetes [...]. Nem nagy kereszténység az, ha egyik-másik lapnak a szerkesztője történetesen nem született ugyan zsidónak, csak úgy tanulta el a zsidóktól az erkölcsi szabadosságot [...]. Katolikus sajtóakcióra s felvilágosításra ma éppoly szükség van, mint a zsidóuralmi korszakban volt.”¹⁰ Ugyanerre utalt egy másik írásában, mely szerint az „örségváltók” „vígan folytatj[ák] azt, amit a zsidók csináltak a gazdasági élet tejfelének cinikus leszedésével, miközben a magyar dolgozó milliók égbekiáltó nincstelenségben tengődnek”.¹¹

Soraiból már itt is következtetni lehet fajiságról és morálról alkotott elképzelésére – amit később részletesen megismerhetünk, s amely szerint a származás nem elég az erkölcsi minőség garantálására –, illetve a zsidótörvények általa lefektetett tágabb kontextusára – a gazdasági nyomor kérdésére –, ám Bangha többet is írt a zsidótörvényekről. Mikor arról beszélt, hogy nem teljesen elégedett a kérdés rendezésével, nem tagadta, hogy szerinte létezik a zsidókérdés, melyet törvényileg rendezni kell: „A zsidókérdést egyszer már rendezni kellett, mégpedig komolyan és teljesen” – írta 1939-ben.¹² Mi volt vele szemben tehát a kritikája? Elsősorban az, hogy a törvény nem tett különbséget a kikeresztelkedett zsidókkal: a velük szembeni diszkriminációt „kereszténytelen dolognak”, „véteknek és igazságtalanságnak”, „elnagyolt, sebző és igaztalan pontoknak” nevezte, melyekkel szemben a panaszokat „tökéletesen megértette”.¹³ „Fájdalmas igazságtalanság”, hogy „az ártatlanok is szenvednek az elkövetett bűnökért” – vélte *A zsidókérdés körül* című cikkében.¹⁴ A „merev és túlzó” zsidótörvény „tapintat nélkül való alkalmazása sok esetben ártatlanokat is sújt és igazságtalanul porig aláz” – tette hozzá 1940-ben.¹⁵

Fenti sorait kritikával kell kezelni nyilvánvaló önellentmondásai miatt. A panaszok „tökéletes megértése”, a „büntetés” és a „tapintatos alkalmazás” kifejezések mind kérdéseket vetnek fel, ám először is nézzük, mit tudott ajánlani Bangha

9 *Uő*: Korképek (1939). In: BBÖM XVIII. 502–503.

10 *Uő*: *A mai katolikus sajtóprobléma*. Katolikus Hölgyek Országos Sajtóegyesülete, [Bp., 1940]. 3., 8.

11 *Uő*: Korképek (1938). In: BBÖM XVIII. 509.

12 *Uő*: *A zsidókérdés körül* i. m. (5. jz.) 556.

13 *Uő*: Korképek (1938) i. m. (11. jz.) 501–502., 505., 510–511.

14 *Uő*: *A zsidókérdés körül* i. m. (5. jz.) 558–560.

15 *Uő*: Korképek (1940). In: BBÖM XVIII. 524–525.

a zsidó származású keresztényeknek, akik diszkriminációt szenvedtek? Cikkei szerint nem sokat: „Többet az Egyház nem tehet”, mint hogy tiszteli bennük a keresztényeket – tártá szét kezeit a páter 1938-ban.¹⁶ Hozzátette: reméli, hogy pontosítják majd a törvényt, ám azon túl, hogy a kikeresztelkedett zsidók ne legyenek baloldaliak, több javaslattal nem élt helyzetük enyhítésére.¹⁷ A zsidóság panaszait jogegyenlőségének hivatalos elvesztésével szemben azonban vajmi kevéssé fogadta megértően a páter: a tiltakozás szerinte „sajnálatos, sőt szánalmas” volt, hozzátéve, hogy a szerinte keresztényellenes zsidóknak „mégsem igen van joguk ma túlságosan érzékenykedni a számonkérés miatt”.¹⁸ Összességében nem gondolta, hogy az ő dolga lenne szót emelni a zsidók érdekében: 1937-ben tette egyértelművé, hogy „nem feladatunk a zsidóság megnyugtatólása, ez az államhatárolom dolga”.¹⁹ Ezek mellett azonban a katolizált zsidók panaszait is túlzónak tartotta: egy 1939-es írásában felrótta nekik, hogy „volt hitsorsosaiknak nehezebb előmenetelével” foglalkoznak, őszintétlen kereszténységet feltételezve a lamentáció hátterében.²⁰ A zsidótörvényekkel kapcsolatban – állítása szerint – azért sem tiltakozott hangosabban, mert nem foglalkozott politikai ügyekkel.²¹ Ez az érve azonban nem állja meg helyét, ha összevetjük 1938-as írásával: „Hát miért ne üzhethének [a papok] politikát, ha éppen akarnak? Vajon minden házmester és minden kocsmáros [...] foglalkozhatik politikával, csak az egyik legműveltebb és erkölcsileg legmagasabban álló testület nem? Miért nem? [...] A német pénzen fizetett újmagyar újságíróknak szabad? Csak Krisztus papjainak nem szabad megmondaniok, mit tartanak a Krisztusország szempontjából a közéletben is kívánatosnak?”²² Bangha láthatóan hajlandó volt politizálni, amennyiben szíve vagy meggyőződése úgy tartotta helyesnek – s ha nem emelt szót, akkor okkal kelthette azt a benyomást, hogy „a közéletben Krisztusország szempontjából” a zsidótörvényeket „kívánatosnak tartotta”.

Apostoli szerep és gazdasági antiszemitizmus

Fenti állásfoglalásai további kérdéseket vetnek fel. Mielőtt még rátérnénk a fajiság Bangha általi értelmezésére, nem tudjuk megkerülni Banghának az állami szerepvállalásról, a gazdaságról, de még a társadalmi igazságról, a progresszióról és az apostolkodásról alkotott nézeteinek megvizsgálását sem: amennyiben elítélte az ártatlanok szenvedését, akkor miért tekintette a zsidótörvényeket „büntetésnek”, miféle „tapintatos alkalmazást” tudott volna elképzelni, és miért kezdte ímmel-ámmal megfogalmazott kritikáit is azzal, hogy ő a zsidóság gazdasági viaszszorí-

16 *Uő*: Korképek (1938) i. m. (11. jz.) 510–511.

17 *Uő*: A zsidókérdés körül i. m. (5. jz.) 556.; *Uő*: Korképek (1938) i. m. (11. jz.) 501–502.

18 *Uő*: A zsidókérdés körül i. m. (5. jz.) 559.; *Uő*: Korképek (1938) i. m. (11. jz.) 505.

19 *Uő*: Korképek (1937). In: BBÖM XVIII. 483.

20 *Uő*: Korképek (1939) i. m. (9. jz.) 513–514.

21 *Uő*: Korképek (1937) i. m. (19. jz.) 489.; *Uő*: A zsidóvita elvi alapjai i. m. (5. jz.) 514., 519.

22 *Uő*: Korképek (1938) i. m. (11. jz.) 496.

tását, a „keresztény[ellenes] numerus clausus” letörését továbbra is kíváncsún tartja?²³ Mint írta: „Feltétlen jogunk van törvényben is kifejezésre juttatni, hogy a pusztán nagyobb üzleti tehetség még nem lehet jogalap szinte korlátlan térfoglalásra ama tömegek megrövidítésével, amelyek az anyagi küzdelemben részben épp azért maradnak le, mert életük berendezésében nemcsak anyagi szempontokra helyezik a súlyt.”²⁴

Bangha szellemiségének vizsgálatakor nem szabad megfeledkeznünk Loyolai Szent Ignác és Szent Ágoston hatásáról, illetve a jezsuita rend hagyományos társadalmi missziójáról és antiszemitizmusáról: ezek mind befolyással lehettek gondolkodására, nem szegényítve ezzel a páter önálló mondanivalóját, hanem hagyományos, mély és bejáratott keretekbe helyezve azt.²⁵ Ezek közül kiemelkedik a loyolai missziós parancs: a katolikus egyház antiszemitizmushoz való hozzáállásának vizsgálatánál fontos szempontként hívja fel a figyelmet Jacques Kornberg torontói holokauszt-kutató, mikor azzal érvel, hogy az egyházat a világi, politikai motivációknál jobban befolyásolta a lelkek megváltásának feladata.²⁶ Bangha páter felfogásában a lelkek halászata minden felett állt. Saját munkásságának megértéséhez – és értékeléséhez – voltaképpen igen egyértelmű útmutatót adott ki a páter 1927-ben *Az apostolkodás rövid kézikönyve. Gyakorlati bevezetés a világi apostolkodás főbb feladataiba* címmel. Ez az isteni elhívást és profán praktikumot kombináló brosúra mindjárt azzal kezd, hogy „Miért van apostolkodásra szükség?”, majd így felel rá: „Apostolkodásra szükség van, mert a legfontosabb dolog a világon a lelkek megmentése.”²⁷ Átfogó missziós tervei végigkísérik Bangha életútját; papnövendékként is erről álmodozott, ahogy az 1920–1930-as években is efféle megjegyzéseket találunk naplójában: „Az idő rohan, közeledünk a véghez, ahol senki sem dolgozhat tovább, s mi lesz azokkal, akiket talán éppen én menthetnék meg? Hajt és fojtogat [...] a gondolat, hogy minél többeket mentsenek meg az örök haláltól!”²⁸ Aggodalmát hasonlóan szemléltetik a sorok, melyekkel nővérét – és egyben tulajdon apai dédanyámat –,

23 Uo. 510–512.

24 Uő: A zsidókérdés körül i. m. (5. jz.) 556–560.

25 Loyolai Szent Ignác és Szent Ágoston hatásáról Bangha gondolkodására ld.: *Molnár Antal–Szabó Ferenc SJ*: Bangha Béla SJ emlékezete. JTMR–Távlatok, Bp., 2010. 26–60., 227–319. és *Bangha Béla*: Szent Imre és a magyar államiság (1930). In: BBÖM XXII. 368–373. A jezsuita missziós lelkületéről ld.: *Martin A. Lynn*: The Jesuit Mind. The Mentality of an Elite in Early Modern France. Cornell University Press, Ithaca (N.Y.), 1988. 26–28. A társadalmi igazság és az antiszemitizmus jezsuita hagyományaira ld.: *Sharon M. Chubbuck*: Socially Just Teaching and the Complementarity of Ignatian Pedagogy and Critical Pedagogy. Christian Higher Education (2007) 3. sz. 239–265. és *John W. Padberg–Martin D. O’Keefe–John L. McCarthy*: For Matters of Greater Moment: the First Thirty Jesuit General Councils. Institute of Jesuit Sources, St. Louis (Mo.), 1994. 204–205.

26 *Jacques Kornberg*: The Pope’s Dilemma: Pius XII Faces Atrocities and Genocide in the Second World War. Toronto University Press, Toronto, 2015. 267–274.

27 *Bangha Béla*: Az apostolkodás rövid kézikönyve. Gyakorlati bevezetés a világi apostolkodás főbb feladataiba. Mária Kongregáció, Bp., 1927. 5.

28 *Molnár A.–Szabó F.*: i. m. (25. jz.) 263–264.

Bangha Klotildot intette annak bér mátkozásakor: „Az emberek úgy hullanak a pokolba, mint a közeli erdő falevelei.”²⁹

Bangha egy 1928-as gazdasági tárgyú esszéjét azzal kezdte, hogy „nem vagyok közgazdász és nem vagyok politikus”,³⁰ így hát felmerül, hogy lélekmentő apostoli munkájához hogyan kapcsolódik a gazdasággal és a nyomor enyhítésével való foglalkozás, avagy a „szociális apostolkodás”?³¹ Bangha erre is választ ad: „A gazdasági tevékenység látszólag legtávolabb áll a katolikus apostolkodástól, mint teljesen szellemi, sőt természetfeletti munkától; mégis épen apostoli szempontból szükség van rá is [...]. Kétféle értelemben van apostoli szempontból gazdasági irányú munkára szükség: a) az egyes katolikusok s katolikus családok gazdasági megszilárdítása, b) a katolikus intézmények fenntartása s fejlesztése céljából”. Inkább az előbbire koncentrálna Bangha kifejti, hogy a tisztességes keresztény családi élet megéléséhez kell „bizonyos közepes anyagi jólét”,³² ám korszakának gazdasági liberalizmusa – kapitalizmusa – „milliókat taszított le rabszolgai, sőt állati sorba”,³³ ami miatt már nem lehet „erkölcsös családi életet” élni.³⁴

A kapitalizmus vélt családbomlasztó és erkölcsrontó hatásainak ellensúlyozására Bangha egy „helyes”, „keresztényi gazdasági berendezést” akart látni, melyben „nem az ember van a tőkéért, hanem a tőke van az emberért. A helyes gazdasági berendezésnek nem lehet az alapja, hogy minél több jogot és biztonságot adjunk a tőkének, hanem hogy jogot és biztonságot adjunk [...] valamennyi becsületes és szorgalmas ember[nek].”³⁵ A „biztonság” adását azonban sosem definiálta pontosan: nem akarta szegénnyé tenni a gazdagokat, de a szegénységet fel akarta számolni³⁶ – elsősorban az általános, egész világra kiterjedő (!) alapjövedelem bevezetésével³⁷ –, s noha hevesen tagadta, hogy progresszív lenne³⁸ – önmagát „hi-

29 *Bangha Béla*: Annak, aki most megy bér mátkozni (1897). In: BBÖM XXII. 352–359. A szöveg eredetért ld. Bíró kommentárjait a kötet 508. oldalán. Bangha egy hasonló, témában írt esszéjért ld.: *Bangha Béla*: Lélekmentés (1934). In: BBÖM XIX. 42–55.

30 *Uő*: Szociális fölényt! (1928). In: BBÖM XXII. 256–259., itt 256.

31 A társadalmi igazság általános katolikus és különösen korabeli magyar jezsuita értelmezésére ld. a következő kiváló tanulmányt: *Rigó Balázs*: A szociális igazságosság Varga László SJ munkásságában. In: *Történelem és politika régen és ma. Tanulmányok*. Szerk. Strausz Péter–Zachar Péter. Heraldika, Bp., 2013. 20–57., különösen 23–30.

32 *Bangha B.*: Az apostolkodás rövid kézikönyve i. m. (27. jz.) 60.

33 *Uő*: Szociális kereszténység (1932). In: BBÖM XXII. 236–248., itt 236.

34 *Uő*: A szociális pápa (1934). In: BBÖM XII. 159–164., itt 160.

35 *Uo.* 161.

36 *Bangha B.*: Szociális kereszténység i. m. (33. jz.) 244.

37 *Uő*: A szociális pápa i. m. (34. jz.) 161–163.

38 *Uő*: A katolikus egyház krisztusi eredete (1912). In: BBÖM III. 202–203. Ebben a „Haladás vagy visszasüllyedés?” című részben leírja, hogy nem hisz a haladásban, s hogy szerinte a középkorban a technikai vívmányok hiányának dacára is boldogabb volt az emberiség. Az „újkor árnyoldait” a „nyomor” és az „erkölcsi élet nihilizmusa” kifejezésekkel írja le.

perkonzervatívként” definiálva³⁹ –, a klasszikus politikatörténet kifejezéseivel élve mondhatjuk, hogy gazdasági nézetei erősen haladóak, progresszívek voltak.⁴⁰

Mindez azért különösen fontos Bangha Béla zsidótörvényekhez való hozzáállásának megértésénél, mert – ahogy Ungváry Krisztián monográfiájában már kiválóan demonstrálta – a korszak Magyarországon társadalmi igazságért kiáltani csak a kapitalizmusban sikeres és vagyonos zsidóság kárára lehetett.⁴¹ Bangha ezt így foglalta össze a keresztény–zsidó gazdasági konfliktusról szólva: „A kereszténység nem csak [...] jámborság és tömjénfüst [...] hanem az élet minden megnyilatkozását igazsággal és szeretettel irányítani hivatott erő is! Ha tehát az élet valamelyik területén emberek tízezreinek, millióinak kárára igazságtalan helyzeteltolódás érvényesül, mások meg nem érdemelt és aránytalan javára, a keresztény tanítás nemcsak hogy nem tiltja meg az illetékeseknek, ellenkezőleg: kötelezi őket a mutatkozó *igazságtalanság megszüntetésére* és az egyensúly helyreállítására.”⁴² A páter pedig eme társadalmi igazság eléréséhez a klasszikus katolikus karitás gondolata helyett a szociális újraosztást és az aktív állami beavatkozást látta megfelelőnek, persze kizárólag „a társadalmi igazságosság, méltányosság és szeretet” céljából.⁴³ Az állam általa preferált szerepéről több írásában is beszél: „Az állam felelős [...] a kétségbeejtő nyomorban [...] szaladgáló emberek[ért]”, s az állam „létfogosultságának” alapja, hogy azok „sorsát átvállalja”.⁴⁴ Mindennek oka, hogy „az isteni törvények az emberi társadalom földi jólétét” is akarják,⁴⁵ és bizony „az állam is köteles az evangéliumot, Isten szavát tiszteletben tartani; ha nem teszi, súlyos lelkiismereti összeütközéseket teremt ezer meg ezer polgára életében”.⁴⁶ Bangha így egy Szent Ágostonra alapozott államot akart, melyben megvan „a *civitas Dei*, a romlatlan és romolhatatlan légkör, az örök gondolatokba és isteni igazságokba ágyazott, *hitre s keresztény erkölcsre épített nemzet[i] élet*”,⁴⁷ avagy tömörebben így kiáltott fel: „*Actio catholica socialis*, jöjjön el a te országod!”⁴⁸

Bangha kétségkívül nem volt híve a szörnyállam divatos koreszméjének. Felvette a kérdést: „Isten nélkül mik mások az államok, mint latorszövetkezetek?” Máshol a „totális államot” „olasz téveszmének” hívta.⁴⁹ Ám eközben nem riadt

39 Bangha Béla: A fejlődés és az Egyház (1909). In: BBÖM XII. 248–257., itt 248.

40 Ehhez ld. Iain McLean: The Concise Oxford Dictionary of Politics. 3. kiad. Oxford University Press, Oxford, 2009. 1002. A „progressive movements” bejegyzés szerint a kifejezés a „társadalmi reformra” való szociális és politikai törekvés.

41 Ungváry K.: i. m. (2. jz.) 5–12., 20–85.

42 Bangha Béla: Keresztény kereskedelem és zsidóság (1936). In: BBÖM XVIII. 536–538., itt 536. (az én kiemelésem – V. L. B.).

43 Uő: Az apostolkodás rövid kézikönyve i. m. (27. jz.) 49–50.

44 Uő: Szociális fölényt! i. m. (30. jz.) 257.

45 Uő: Állam-isten és liberalizmus (1928, kézirat). In: BBÖM XXII. 98–99., itt 93.

46 Uő: Mindenkinék joga van a boldogsághoz (1917). In: BBÖM X. 231.

47 Uő: Szent Imre és a magyar államiság i. m. (25. jz.) 373.

48 Uő: Szociális kereszténység i. m. (33. jz.) 245.

49 Uő: Szent Imre és a magyar államiság i. m. (25. jz.) 371.; Uő: Hitler iskolája i. m. (5. jz.) 480. Hasonló értelemben ld. még: Uő: Az egyház és a mai diktatúrák (1933). In: BBÖM XXIV. 474–

vissza az állami újraosztást követelő megnyilatkozásoktól sem. „A parancsuralom [...] kitűnő a kormányzatban, a pénzügyi manipulációkban [...] [és a] munkaalkalmak teremtésében.”⁵⁰ Vagy máshol: a gazdaságban „rettenthetetlen diktátori erély” kell.⁵¹ Majd ismét: Hitlert és Mussolinit egyedül a gazdaságban való erős állami szerepvállalásban kell „majmolni”⁵² (pozitív kitétel!), illetve „Németországban a liberális kapitalizmus felszámol[ód]ni volt kénytelen [...] [ez] nagy érdeme a hitleri mozgalomnak”,⁵³ ahogy az ottani „zsidó túlkapások” gazdasági letörése is „szociálisan [...] értékes” volt.⁵⁴

Mindez illeszkedik *Szabadság* című, 1918-ban megjelent korai írásába, melyben kifejtette, hogy csak egyetlen fajta szabadságot nem hajlandó tolerálni, mégpedig a gazdasági és vagyonszabadságot.⁵⁵ Noha maga azt hirdette, hogy a magántulajdon koncepcióját nem támadja,⁵⁶ erre az állításra rációznak 1920-as antikapitalista *magnum opus*ának, a *Magyarország újjáépítése és a kereszténységnek sorai*, ahol a „milliomos” magánvagyonok, a bankok és a tőzsdék államosítását követelte.⁵⁷ A könyv választott előszava („A szocializmust csak úgy győzhetjük

475. Itt érdemes megemlíteni, hogy ellentétben Gárdonyi Máté fent idézett tanulmányának feltételezésével, Bangha nem „fajelméleti” kitételekkel való kiegészítés miatt adta ki újra *A katolikus egyház krisztusi eredete* című munkáját 1940-ben. A kiegészítés „a katolikusellenesség történeti okait” a „pogány államhatalmi eszmében” azonosítja, kifejtve, hogy Krisztus a kereszténységet „szuverén »országoknak« alapította meg [...]”. Egy ilyen minden földi társulástól független testületnek még a fogalma is egyenes ellentétben áll az államhatalom [...] pogány eszméjével.” Ezen szövegrészek náciellenes élet nem lehet nem észrevenni. Az idézetekért ld.: *Bangha B.: A katolikus egyház krisztusi eredete i. m. (7. jz.) „Egyház, állam, zsidóság” c. kiegészítés (1940), 281.*

50 *Uő*: Jézus Krisztus nemzeti szocialista megvilágításban (1939). In: BBÖM XI. 376.

51 *Uő*: Korképek (1937) i. m. (19. jz.) 482.

52 *Uő*: Korképek (1936). In: BBÖM XVIII. 468. Itt érdemes megemlítenem, hogy korábbi tételre – miszerint Bangha nem tartotta követendőnek az olasz fasiszta példát – rációzott egy általam korábban nem ismert írása. Ld. jelen tanulmány 80. jegyzetét a „latin szellemről”. Bangha hozzáállása így a fasiszta olasz példához minimum ellentmondásos.

53 *Bangha B.*: Korképek (1937) i. m. (19. jz.) 488.

54 *Uő*: Hitler iskolája i. m. (5. jz.) 480. Vitathatónak tartom Gárdonyi Máté futó megjegyzését (*Gárdonyi M.*: i. m. [2. jz.] 199.), miszerint Bangha „csodálta” Hitlert. A páter, felismerve a náci sajtó sikerének hatalmas szerepét a Führer győzelmében, inkább hasonlóan erős propagandát akart katolikus körökben is látni. Ld.: *Bangha Béla: Két ember beszélt (1937)*. In: BBÖM XXIV. 486.; *Uő*: Hitler misztériuma (1933). In: BBÖM XVII. 458–460. Bangha máshol a szabadkőművesek és a liberális sajtó szervezettségét is méltatta, és a katolicizmus számára másolandónak ítélte azt – mindez pedig vajmi kevésbé jelenti, hogy „csodálta” volna a két irányzatot. Ld.: *Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Bp., 2003. 256–257.; 420–422. jz.; *Klestenitz Tibor: Sajtó, felekezet, politika. A Központi Sajtóvállalat első évei. Múltunk (2009) 3. sz. 174.* Bangha a sajtót inkább veszélyes – és ezért birtokolandó – fegyvernek ítélte meg: „Mi még mindig nem ébredtünk rá a sajtó, és mindenekelőtt a sajtó szörnyű hatalmára”. Ld. Bangha vezércikkét: *Nemzeti Újság* 1920. november 28. 1.

55 *Bangha Béla: Szabadság (1918)*. In: BBÖM XVII. 187–188.

56 *Uő*: A szociális pápa i. m. (34. jz.) 161.

57 *Bangha Béla: Magyarország újjáépítése és a kereszténység*. Szent István Társulat, Bp., 1920. 20., 35–38., 85–88., 102–105. Ezeket vö. az egyház magántulajdonra vonatkozó tanításával, melyhez alapvető hivatkozási pontként ld. a *Rerum novarum* (1891) enciklika 6. pontját: „Az embernek természetadta joga, hogy magántulajdonban, sajátjaként birtokoljon dolgokat”, ill. a *Quad-*

le, ha tartalmának kisebb, igaz részét saját üzemünkben megvalósítjuk”) és a Tanácsköztársaság abban való értékelése („Sok szempontból szerencse még, hogy jött a bolsevizmus. Valóságos Isten áldása, hogy ez a csaknem halálos halántékon ültetés ért minket; máskülönben valószínűleg tovább rothadtunk volna a penészben, siklottunk volna tovább lefelé a lejtőn [...]. Kellett ez a lecke.”) kellőképp illusztrálják a páter gazdaságfelfogását.⁵⁸ Bangha máshol így írt a társadalmi kérdés megoldásának szofisztikált módszeréről: „Van itt autó, drága ruha, fényűző cikk, pazar berendezések [...]. Nem szabad megriadnunk igényeink fokozásától és vagyonuknak megfelelésétől sem.”⁵⁹ Az általa szerkesztett *Magyar Kultúra* hasonló sorokat fogalmazott meg, elsősorban a zsidó vagyonnal szemben.⁶⁰

Ugyanis Bangha szociális progressziója – mely jelzőt egyedül gazdasági téren volt hajlandó felvállalni⁶¹ – a gyakorlatban erősen zsidóellenes éllel köszönt vissza. Hogy miért a zsidóságot kell kifosztani, arra sok szót nem vesztegetett: mint korábban idéztük, szerinte a siker „nem jögalap” a kiemelkedő vagyonosságra,⁶² főleg hogy a „zsidóság átlagát joggal vádoltnak” tekintette,⁶³ nyíltan nekik szegezve, hogy „üzletileg szemfülesebbek” a keresztényeknél.⁶⁴ Bangha ezért a zsidóság gazdasági túlsúlyának gátlása mellett következetesen kiállt még a zsidótörvények idején is,⁶⁵ nézeteit a zsidósággal folytatott gazdasági harcról azonban már 1936-ban részletesen kifejtette. *Keresztény kereskedelem és zsidóság* című cikkében arról írt, hogy eleve nem hisz a szabad versenyben, s noha máshol megjegyezte,

ragesimo anno (1931) enciklika 49. pontját: „Mind a javak magántulajdonának, mind a tulajdon átörökítésének természetjogi intézménye szükségképpen érintetlenül és sértetlenül fenn kell maradjon, azt az állam nem szüntetheti meg”. Bangha könyvének tételes magántulajdon-elvű cáfolatához ld.: *Matlekovits Sándor*: A liberális, a szociális és a keresztyén nemzeti gondolat. In: Magyar liberalizmus. Szerk. Tökécski László. Századvég, Bp., 1993. 455–468.

58 *Bangha B.*: Magyarország újjáépítése és a kereszténység i. m. (57. jz.) 38., 88.

59 *Uő*: Amire nincs pénz (1927). In: BBÖM XXII. 248–252., itt 250–251.

60 Példának okáért: *Krüger Aladár*: A magyar földbirtokreform. Magyar Kultúra 1921/1–18. 70. (mely a magántulajdonba való „mély belenyúlást” méltatja); *Gálffy László SJ*: Kapitalizmus és katolicizmus. Magyar Kultúra 1928/1–12. 536. (Prohászka idézi: „Valljuk a magántulajdon szentségét, de nem minden magántulajdonét.”); *Gróf Széchenyi György*: Kapitalizmus, szolidarizmus. Magyar Kultúra 1929/1–12. 289. (a „pogány magántulajdon” „vízszintes irányú megkövetését” kívánja). Kevés folyóirat engedte meg magának a két háború között, hogy Marx Károly igazáról értekezzen, de Bangha lapjának hasábjain Varga László jezsuita atya ezt kétszer is megtette, mikor is azt írta, hogy Marx tételeinek „az élet adott igazolást”, s hogy „igaza volt Marxnak, amikor nagyszerű lélektani elemzéssel előre bemutatta, miért és hogyan kerül zsákutcába a liberális bölcsesség”. Ld. Varga László SJ két megjegyzését: Magyar Kultúra (1929) 330. és (1937) 365. Igaz, valami egészen hasonlót Bangha is papírra vetett 1934-ben: „Nem mintha a szocializmusban nem lenne igaz mag, vagy mintha a kereszténység maga bármiképp is közelebb állana a tőkéhez, mint a munkáshoz. Ennek éppen az ellenkezője az igaz.” Ld.: *Bangha Béla*: Ausztria sorsdöntő napjai (1934). In: BBÖM XVIII. 553.

61 *Uő*: Szociális fölényt! i. m. (30. jz.) 258–259.

62 *Uő*: A zsidókérdés körül i. m. (5. jz.) 556–560.

63 *Uő*: A hazafias zsidók i. m. (5. jz.) 294.

64 *Uő*: Korképek (1939) i. m. (9. jz.) 514.

65 *Uő*: A zsidóvita elvi alapjai i. m. (5. jz.) 517.

hogy nem hisz a „fajvédelem” eszméjében,⁶⁶ itt még azt is hozzátette, hogy „nemzetgazdasági szempontból [...] egyenesen kívánatos, hogy az iparban és kereskedelemben az a népi réteg helyezkedjék el és erősödjék meg, amelynek véréből kerülnek ki egyrészt a termelő munkások, másrészt a fogyasztók, s így *nem valószínű, hogy merő haszonlesésből kívánnák [egyesek a zsidóság gazdasági pozícióit]*”.⁶⁷ Az általam kiemelt részben természetesen egy nagy adag szemforgatás is volt – elvégre mi másért akarnák elvenni a zsidóság vagyonát, mint haszonlesésből?! –, ám ha a zsidó vagyonról volt szó, Bangha nagyon is képes volt a cinizmusra és a kettős mércére. Egy 1915-ös írásában nyíltan gúnyolódott azon a feltételezésen, hogy zsidótól „rabolni nem szabad”,⁶⁸ a zsidótörvényekkel kapcsolatban kifejtette, hogy a jogsértés néha lehet a jogegyenlősítés eszköze is,⁶⁹ következő cikkében pedig – melyben Baltazár Dezső református püspököt támadta, aki 1917-ben a katolikus egyház földjeinek felosztását vetette fel – olyan látványos példáját adja a kettős moralitásnak, hogy érdemes hosszabban is idézni:

„Az már mégis fura gesztus, hogy egy [...] »püspök« nyíltan védelmébe veszi a rablást [...]. Fogja magát s [...] nyilatkozik arról, hogy a katolikusoktól el kell venni a vagyont, az egyházi birtokot. Nem úgy mondja, hogy »el kell venni«, hanem így: »Be kell vonni«, ami azonban egyre megy is: ez is, az is lopás. De Balthazár »püspök« úr úgy gondolja, hogy a katolikus egyházzal szemben a lopás is, rablás is meg van engedve. Úgymond [...] »A kényszer is egy hatalmas tényező. Az állam kénytelen túltenni magát bizonyos tartózkodásokon«. Hogyne, hogyne, a rablógyilkos is túlteszi magát »bizonyos tartózkodásokon«. Annak sincs több érzéke a tulajdonság szentsége és az Isten VII. parancsolata iránt [...]. Hogyha már valamit [...] akkor elsősorban a csaknem teljesen elzsidósodott [...] banktőkét kellene »bevonni!«”⁷⁰

A fenti eszmefuttatás – melynek alapja körülbelül az, hogy ’ne lopj, de ha már lopsz, akkor lopj a zsidótól’ – nem emelkedik ki Bangha társadalmi témájú írásai közül, hiszen már idézett, 1936-os hosszabb esszéjében is arról értekezett, hogy „a zsidó kereskedő nem fog éhen halni akkor sem, ha nem vásárolnak nála keresztények. Legfeljebb elmegy földmunkásnak vagy más hasonló természetű termelő munkásnak.”⁷¹ Mindez különösen fájó, hiszen más helyzetekben képes volt együttérzést tanúsítani a szegényekkel és megraboltakkal szemben, mint ahogy az egyházi vagyon esetében már közel sem bánt ilyen liberálisan a magántulajdon fogalmával.⁷²

66 *Uő*: Hitler iskolája i. m. (5. jz.) 475.

67 *Uő*: Keresztény kereskedelem és zsidóság i. m. (42. jz.) 537. (az én kiemelésem – V. L. B.).

68 *Uő*: A zsidó dékán (1915). In: BBÖM XVII. 82.

69 *Uő*: Korképek (1939) i. m. (9. jz.) 512–513.

70 *Uő*: Balthazár „püspök” a rablás mellett (1917). In: BBÖM XXV. 352–353.

71 *Uő*: Keresztény kereskedelem és zsidóság i. m. (42. jz.) 537.

72 Utóbbihoz ld. a teljesség igénye nélkül: *Bangha B.*: Állam-isten és liberalizmus i. m. (45. jz.) 95.; *Uő*: A katolikus egyház krisztusi eredete i. m. (7. jz.) „Egyház, állam, zsidóság” c. rész (1940), 283–284.

Faji gondolat

Tisztázva Bangha zsidótörvényekhez való hozzáállását – és összekötve azt társadalmi igazságról alkotott nézeteivel –, megválaszolandó marad számunkra még több kérdés: milyen jelentőséget tulajdonított Bangha a zsidóság – általa deklarált – faji mivoltának, illetve valóban zsidómentes Magyarországtól álmódózó progrompap lett volna? Továbbra is eltekintve a mára idegenül ható kifejezések folyamatos idézőjelbe helyezésétől, Bangha Béla fajisághoz való hozzáállását a már fent definiált alapokon túl – ti. szerinte *létezik* fajiság, ám az nem lehet keresztények diszkriminációjának alapja – két tétellel jellemezhetjük: a zsidóság fajilag rokona a magyarságnak, illetve minden faj rendelkezik saját faji tulajdonságokkal, melyet a keresztény embernek meg kell haladnia – igaz ez a fajilag rokon magyarokra és zsidókra, illetve minden egyéb népfajra.

Előbbi tétele korábban ismeretlen volt a szakirodalom előtt, s ennek oka az a már korábban publikált tanulmányomban kifejtett tény, hogy Bangha életművét annak első feldolgozói (Bíró Bertalan és Nyisztor Zoltán) saját – szélsőjobboldali – ízlésük szerint meghamisították.⁷³ Ennek különösen egyértelmű jele, hogy Bangha 1921-es, zsidó–magyar fajrokonságról szóló eszmefuttatását (*Antiszemizmus és ószövetség*) Bíró teljesen átírva, ám a változtatásokra való utalások nélkül közölte Bangha összegyűjtött munkáiban. A cikk, melyet *Az ószövetség és a fajvédők* címmel közölt újra, méltató jelzőket aggat Kiss Sándor evangélikus fajvédőre – akivel az eredeti írásban Bangha polemizál –, s a páter szájába adja a következő, általa soha le nem írt sorokat: „Keresztény erkölcsi szempontból az antiszemizmust, amíg nem lépi át az igazságosságnak és a bűnösökkel szemben is kötelező szeretetnek korlátait, nemcsak hibáztatni nem lehet, de helyeselni is kell.” A vélt zsidó–magyar fajrokonságról szóló tételeket a cikk ezen verziója teljesen kihagyja.⁷⁴ Bangha eredeti írásában így fejt ki sajátos elméletét (miután tisztázza, hogy a zsidóságot maga is fajnak tartja):

„Ha a zsidóság erkölcsi és szellemi alacsonyabb rendűségét merőben faji alapon akarjuk megmagyarázni, akkor azonnal bajba kerülünk, mert – hogy egyebet ne említsünk – [Hugo von] Kutschera báró hatalmas tanulmányai alapján[1] elég valószínű, hogy bizony a mi zsidaink, legalább azok, akik német nevűek, vagy

⁷³ *Veszprémy L. B.*: i. m. (3. jz.) 122.

⁷⁴ *Bangha B.*: Antiszemizmus és ószövetség i. m. (5. jz.). Vö. *Uő.*: *Az ószövetség és a fajvédők* (1921). In: BBÖM XVIII. 256–259. Persze felmerülhetne, hogy Bíró egy kefelevonattal dolgozott, ám az illető más cikkek esetében kommentárban jelezte, ennél a cikknél pedig nem tett ilyet, hivatkozása egyértelműen a megjelent írásra mutat. Ld. Bíró magyarázatait a kötet 580. oldalán. Bangha összegyűjtött munkáinak súlyos szerkesztettségét mutatja, hogy korábbi tanulmányomban – Bíróban naivan megbízva – magam is Bangha írásaiként azonosítottam számos cikket, melyek szerzősége kétséges. Korábbi tételeimet meg nem bontva, jelenleg vitathatónak tartom a következő – mindössze pár szavas – sorok Bangha általi jegyzését: *Veszprémy L. B.*: i. m. (3. jz.) 124–130. oldalakon a 23., 26., 34., 35., 50., 52., 60., 61., 75., 77., 82. lapalji jegyzetek. Szintúgy kérdésesnek tartom, hogy a következő Bíró által Banghának tulajdonított cikk Bangha tollából származik-e: Nem vagyunk antiszemiták! In: BBÖM XXV. 378–379.

akik Orosz-Lengyelországból szakadtak át hozzánk, nemcsak nem szemita eredetűek, hanem egyenesen kazárok, tehát a finn–tatár néptörzs sarjai, s így – sajna – a mi édes, közeli rokonaink a vérség és eredet tekintetében. Ezek ugyanis nem az igazi zsidók utódai, nem szefárdok vagy spanyolok, aminők Palesztinában, Hollandiában, Spanyol- és Franciaországban vannak, hanem askenázik, a zsidó vallást és erkölcsöket úgy ezer évvel ezelőtt felvett Ural-altájiak! Eredetükben tehát voltaképpen közel állnak hozzánk.”⁷⁵

Bangha itt az askenázi zsidóság kazár származásának népszerű teorémáját eleveníti fel, melyet a modern tudomány alaptalannak tart.⁷⁶ Mindenesetre érdekes, hogy más – például egyidejű zsidó⁷⁷ – szerzőkhöz hasonlóan ő is a faji antiszemitizmus érveit kísérelte meg támadni ezzel, azt is egyértelművé téve, hogy soraival elsősorban az antiszemitákat akarta elérni és meggyőzni (lásd: „sajnos”). Amennyiben persze a zsidóságot továbbra is fajnak – a magyarsággal rokon fajnak – tartja, és elfogadja, hogy vannak „speciálisan zsidó bűnök és hibák”, felmerül a kérdés, hogy a magyarságban és más nemzetekben is látott-e faji hibákat Bangha. A válasz, talán ismét meglepő módon, igen: ugyanezen cikkében kifejti, hogy a magyarságnak azért is van szüksége a kereszténységre, hogy az korrigálja a magyar faj eredendő faji hátrányait, nevezetesen a „pogány ösztönöket”, „a magyar tunyaságot, úrhatnamságot, hetykeséget, elbizakodottságot, széthúzást és fegyelmezetlenséget, az érzéki szenvedélyek dédelgetését és a gyakori vallástalanságot”.⁷⁸ A magyar nép, „e félbarbár nép” oly sikeres megtérését, hogy az aztán királyszeneket adott a világnak, a páter 1930-ban egyfajta „új pünkösdként” írta le.⁷⁹ Hasonló – korrigálandó – faji jegyeket felfedezve az olaszoknál, a németeknél és a kínaiaknál,⁸⁰ Bangha a következőképp jellemezte a kereszténység és az etnokarakterológia közötti kapcsolatot (felhozva egy általa ismert, zsidó származású ciszter-

75 *Bangha B.*: Antiszemizmus és öszövétség i. m. (5. jz.) 232. Bangha 1-es számmal jelölt hivatkozása a következő: „Die Chasaren. Das Neue Reich, 3. Juli 1921. 40. skk.” Érdekes megjegyezni, hogy a hitleri fajelméletre válaszul 1932-ben már azzal érvelt, hogy a német zsidók árja származásúak. *Bangha B.*: A fajelmélet értéke i. m. (5. jz.) 363–364. Ebből azt a következtetést is le lehetne vonni, hogy Banghát nem érdekelte a zsidók genetikai származása, hanem saját céljaiból használt ilyen érveket.

76 Ld. például a következő tanulmányt, mely elsősorban Köszter Artúr későbbi téziseit vitatja genetikai vizsgálatokkal: *Almut Nebel–Dvora Filon–Marina Faerman–Himla Soodyall–Ariella Oppenheim*: Y Chromosome Evidence for a Founder Effect in Ashkenazi Jews. *European Journal of Human Genetics* 13. (2005) 388–391. Ezen cikk szerint csupán az askenázi zsidóság kb. 12%-ában feltételezhetőek kelet-európai (nem zsidó) felmenők.

77 Vérrokonság a fajmagyarok és a hazai zsidóság között. Egyenlőség 1921. július 23. 10. és *Krecsmár Endre*: Hova vezet a fajelmélet? Egyenlőség 1921. június 18. 4.

78 *Bangha B.*: Antiszemizmus és öszövétség i. m. (5. jz.)

79 *Uő*: Szent Imre és a magyar államiság i. m. (25. jz.) 368.

80 *Uő*: Latin szellem a mai Magyarországon (1927). In: BBÖM XVIII. 316–231., itt 319. („Az olasz nép lelke szintén [mint a magyar] forró, s ha rosszul vezetik, hajlamos a felforgatásra, a karbonizmusra s anarkiára.”); *Uő*: Hitler iskolája i. m. (5. jz.) 475. (A német „gőgös, férfiasára nézve annyira féltékeny, pártéletének vaskalodájába látszólag mindörökre bezárkózott nép.”); *Uő*: Nyugati és keleti pogányság (1937). In: BBÖM XVII. 495–502. („Körülöttünk nyüzsgő kis hitetlenek”, „ferdeszemű filozófusok” „primitív, gőgös tévedései.”)

ci atya példáját, és kifejtve, hogy ha az ember nem is hisz a kikeresztelkedés – mint tett – őszinteségében, a megkeresztelés szentségében akkor is hinnie kell): „A keresztény gondolat és etika egyik csodálatos igazolása, hogy még fajidomító hatása is kétségbevonhatatlan [...] átszellemesítette, átnemesítette, átarisztokratizálta az egykor barbár, nomád, alacsonyabb rendű népeket is [...]. A keresztény civilizáció nem a germán, latin vagy szláv fajok munkájának eredménye, hanem [...] a kereszténység lélekalakító, csodálatos erej[éé, mely] nem áll meg ennél vagy annál a fajnál, s etikai hatásait nem lehet a merő faji materializmus alapján tagadásba venni.”⁸¹

Fenti tételét még számos helyen, különböző formákban megismételte,⁸² s talán külön érdekesség, hogy az általa a zsidóságban felismert negatív faji jegyeket egyaránt megtalálta a mohamedánokban is,⁸³ egy alkalommal még külön kiemelve azt is, hogy az ókori zsidóságot nem találta rossz faji tulajdonságokkal rendelkező népek.⁸⁴ Azonban a szerinte még kellemetlen faji jellegvonásokat is csupán a keresztényi élet szempontjából elemezte, mint „leküzdendő zsidó faji tulajdonságot” (s még itt is hozzátette, hogy „készararva kerülöm a »faji« szót”, mert az „köny-

81 *Uő*: *Erkölcsei vagy faji értékelés* i. m. (5. jz.) 512–514.

82 *Uő*: *Katolicizmus és zsidóság* (1933). In: BBÖM III. 337–368., itt 363. „Az igazi kereszténységben igenis van szeretet mindenki iránt, főleg az őszintén és komolyan megtérők iránt is [...]. Nem keresztény viselkedés az, ha valaki az őszinte megtérőt, akár pogányságból, akár zsidóságból, akár valamely protestáns szektából jön, bizalmatlanul fogadja, s ellőki magától még talán akkor is, amikor az illető már évek során át bebizonyította áttérésének igazi őszinteségét. Amint nem keresztény dolog az sem, ha valaki mást pusztán a vallása miatt üldöz vagy lenéz.”; *Uő*: *A zsidókérdés körül* i. m. (5. jz.) 556–560. (A katolikus zsidók „fajuk vagy népcsoportjuk nagy részének nem kívánatos tulajdonságaiból becsületes igyekezettel iparkodnak kinevelni magukat”); *Uő*: *A hazafias zsidók* i. m. (5. jz.) 293–294. („A kereszténység úgyis, mint vallás, úgyis, mint kultúra, minden embernek szól: a botokudot, a sátoroscigányt s az emberevő vadat is iparkodik magához emelni, magához erkölcsösíteni. Tehát e szempontból sem utasíthatunk el magunktól senkit azért, mert véletlenül zsidónak született. Ez a »születési hiba« lehet baj, lehet kellemetlenség, de semmi esetre sem bűn.”); *Uő*: [Levél] Schwartz Margitnak a „hazafias zsidóságról”. In: BBÖM XXVII. 66–69. („Mi a hite miatt senkit sem bántunk; de még a faja miatt sem [...]. Ön bizonyítva azok közé tartozik, akik hisznek, bár még nem látnak.”); *Uő*: [Levél egy] „zsidó asszony[hoz]”. Magyar Kultúra 1936/15–16. 50. („Ön szereti Asszonyom a Magyar Kultúrát, de szeretné azt is, ha élesebben szembefordulnánk a faji antiszemizmussal a keresztény szeretet nevében. Igaza van, a keresztény szeretet nem állhat meg faji határoknál s e gondolatnak mi folyóiratunkban szívesen és gyakran adunk kifejezést”).

83 *Bangha B.*: *A katolikus egyház krisztusi eredete* i. m. (7. jz.) „Egyház, állam, zsidóság” c. rész (1940), 297. („A zsidó mindenekelőtt szemita faj s ez a szó egymagában is igen sokat megmagyaráz. Minden népek vagy népcsaládnak megvannak jó oldalai mellett a maga hibái”. Van bennük egy „terjeszkedési vágy”, mely „ugyanaz az erősen szemita ösztön [...] amely egykor Mohamed híveinek tett fegyvert a kezébe, hogy a próféta uralmát Nyugat felé terjesszék”). *Bangha* egy iszlámmal kapcsolatos rövid eszmefuttatásáért ld.: *Bangha Béla*: *Az új ázsiai veszedelem* (1936). In: BBÖM XXII. 415–416.

84 *Uő*: *Erkölcsei vagy faji értékelés* i. m. (5. jz.) 511. „A zsidóság az ókorban nem volt alacsonyrendű, hanem ellenkezőleg sok tekintetben kimagasló faj – példa rá az irodalma, s ha a pogány népek mégis fölébe kerekedtek, ennek nem utolsó oka éppen az volt, hogy ezek a pogány népek időközben keresztények lettek.”

nyen félreértésekre s merész általánosításokra vezethet”).⁸⁵ Máshol ezt a kitétele helyezi népkarakterológiai eszmefuttatása elé: „Természetes, hogy e vonások csak nagy általánosságban állapíthatók meg s a kivételes alakulások száma is jelentékeny. Senkinek sem juthat eszébe az alább felsorolandó jellegvonásokat minden zsidóra vonatkoztatni. De azért általános érvényüket az adatok nem veszítik el. Vannak szőke zsidók is, de azért mégis szabály marad, hogy a zsidók túlnyomó részben feketék. Így van a pszichéjükkel is.”⁸⁶ Ezek után oldalakon át sorolta fel a zsidók vélt vagy valós faji tulajdonságait – voltaképpen nemigen térve el a korabeli cionista vagy filoszemita irodalom általános tételeitől sem –, köztük számos pozitív és negatív jellemvonást megemlítve.

Eszmefuttatásából mindössze egyetlen logikus pont hiányzik: amennyiben kísérleti jelleggel elfogadjuk Bangha tételét, hogy a népek valóban rendelkeznek bizonyos (jó vagy rossz) faji vonásokkal, akkor nem csak a zsidóság rossz, leküzdendő jellegéről kellett volna értekeznie, hanem a kereszténységhez saját pozitív génuszukkal, úgymond népi zsenijükkel hozzájáruló kitérők nagy lehetőségeiről is. Ez a gondolat azonban – hogy így zárjuk kísérleti eszmefuttatásunkat –, mely oly hangsúlyosan megjelent Loyolai Szent Ignácnál,⁸⁷ szinte teljességgel hiányzott Bangha írásaiból.⁸⁸

„Téves vallások” és evangelizáció

Az olvasó nem tudja lerázni az érzést, hogy mint annyi más esetben, ezúttal is aktuálpolitikai megfontolások álltak Bangha hallgatása mögött, noha igaz, hogy a páter 1921 október-novemberi sajtócsörtéjét az ébredő magyarokkal – éppen az antiszemitizmus katolikus sajtóban való megjelenésének visszavágása és a faji antiszemitizmus kritizálása témájában – heves ellenreakciók kísérték, melyek során Banghát a rendőrségnek kellett védenie.⁸⁹ A pátert az ébredők – szembeállítva őt a konzekvensen fajvédő Prohászkaival – „zsidó árulónak” bélyegezték, és fizikai elpusztítását is kilatásba helyezték,⁹⁰ ám Bangha így is kiállt a zsidók téríthetősége mellett. A páter későbbi szavaival: „E tétel leíróját egyszer már majd agyonverték az ébredés túlzói; mégis ma sem tud eltérni attól a meggyőződéstől, hogy bár roppant ritkán, de akadnak belső asszimilációra hajlandó zsidók is s ezeket a keresztény gondolattól elvadítani nem

85 *Uő*: A zsidóság térfoglalása Magyarországon (1923). In: BBÖM XXVII. 441–447., itt 442.

86 *Uő*: A katolikus egyház krisztusi eredete i. m. (7. jz.) „Egyház, állam, zsidóság” c. rész (1940), 297.

87 *James W. Reites SJ*: St. Ignatius of Loyola and the Jews. Studies in the Spirituality of Jesuits (1981) 4. sz. 17.

88 Egy írásában (*Bangha B.*: Erkölcsi vagy faji értékelés i. m. [5. jz.] 512–513.) utal a kitértek kiváló teljesítményére, ám itt sem domborítja ki a – saját eszmefuttatásából elméletben logikusan következő – tételt, hogy ennek a „zsidó génuszhoz”, „néplélekhez” vagy „népkarakterhez” lenne köze.

89 Az ügyet leírja *Klestenitz T.*: i. m. (54. jz.) 194–195. Ld. még: Rendőrök őrzik Bangha pátert. Bécsi Magyar Újság 1921. október 8. 6.; Hírek. Múlt és Jövő 1921. november 4. 20.

90 Mi történt a Központi Sajtóvállalatnál? Hazánk 1921. október 9. 1–2.; Ki a vezér?... Hé!... [!]. Hazánk 1921. november 6. 2–4.

szabad.”⁹¹ A tény, hogy mindez már-már pozitív epizódnak számít a két háború közötti közéletben, talán csak a korszak antiszemitizmusának mértékét mutatja.

Fenti elveit követve Bangha 1933–1934 között olyan sikeres előadásokat tartott a kikeresztelkedésre nyitott budapesti zsidó hallgatóság előtt,⁹² hogy a zsidó újságok – és nem utolsósorban (illetve ironikus módon) a kikeresztelkedő zsidókat látni nem akaró fajvédő lapok is – támadást intéztek a páter ellen.⁹³ Bangha ezen előadásain tisztázta, hogy a zsidó hitet „téves vallásnak” tekinti, mely „ellentétben áll a kereszténységgel”, hozzátéve, hogy „akik jóhiszeműen vannak téves vallásokban”, azok nem kárhozhatnak el, nem úgy, mint a kereszténység tudatos elutasítói: a megkeresztelkedés kötelez, ám az önhibán kívüli hitetlenség nem kárhozati ok.⁹⁴ Szavai mai szemmel nem hatnak sem szeretetteljesnek, sem túl hatásosnak – bár illeszkednek a II. Vatikáni Zsinat reformjai előtti katolikus tanításba⁹⁵ –, s erre talán elég idézni, hogy a vallásos zsidókra továbbra is „pogányként és vámosként” utalt. Am a kor antiszemitizmusának mértékét is illusztrálja, hogy már néhány langymeleg kitételre – a tévedők (de nem a *tévedés*!) iránti „felebaráti szeretetet”, a keresztény–zsidó „közös alap”⁹⁶ – pozitívan reagált a zsidó sajtó egy része, dacára annak, hogy a kitérést eközben hevesen és érthető módon elutasították.

91 *Bangha Béla*: A zsidóság térfoglalása Magyarországon (1923). In: BBÖM XXVII. 442.

92 Az V. kerületi Sas utca 24. alatt volt megtalálható a katolikus zsidók gyülekezete, melynek állítólag 700 tagja volt Fischer Árpád orvos vezetése alatt. A közösség kiadta a *Magyar Sion* című folyóiratot is, melyet Székely Nándor szerkesztett, s amely „A Magyarországi Konvertiták és Krisztus-hívő zsidóság lapjaként” hirdette magát. Ehhez ld.: Bangha Béla szaporább és tervszerű zsidótérítést követel. *Egyenlőség* 1928. április 2. 9. Bangha korábbi sikereire utalhatnak a következő kiszólások: „A Dohány utcai templom építőinek unokái közül számosan és már régen a lipótvárosi bazilikában dicsérik istent és épülnek Bangha páter szent beszédein.” A mai naptár. Új Kelet 1925. november 9. 4.; „Talán mondani sem kell, hogy mindez [a sok kitérés] Bangha páter műve.” *Hárs Péter*: Megjegyzés a kitérésekről. *Egyenlőség* 1937. március 10. 10.

93 *Méhely Lajos*: Lassan páter a keresztittel! Bangha Bélának útravalóul. Held, Bp., 1934. 4. (Bangha miért „szeretné Budapest valamennyi zsidáját megkeresztelni?”); *Schönfeld József*: Faulhaber, Bangha, Kóbor Tamás. Zsidó Szemle 1934. április 12. 1–2. („Bangha páter [...] felolvasásában kelt a zsidóság védelmére. Ő is elveti a faji gyűlöletet és megállapítja, hogy az antiszemitizmus vallási okokra vezethető vissza. A zsidóság nem akarja magáévá tenni a keresztény világnézetet. Innen az ellenszenv, a gyűlölet. Nos, ebben a kérdésben mi már Hitleréket valljuk az igazi mestereknek. Ők tudják, mi az antiszemitizmus. Hiába lesz keresztény a zsidó. Továbbra is, mint zsidót gyűlölik. Ez az egyetlen erkölcsös vonás az egész hitlerizmusban. Nem ad prémiumot a hitehagyóknak. De emlékszünk rá – nem régen volt –: nálunk sem sokat segített a kitérés. A Bangha páter sajtója is ezt az álláspontot foglalta el. Köszönjük Bangha páter jóindulatát, részvétét és invitálását. Minket nem kell invitálni, mert tőlünk indult ki a tan [...]”) Korábban még megosztottb eszközhöz nyúlt az *Egyenlőség*, mely „beköpte” Banghának a lapjánál dolgozó zsidó származású újságírókat: Tudja-e Bangha páter, kik dolgoznak a lapjába? *Egyenlőség* 1927. március 19. 14. és A renegát. *Egyenlőség* 1927. április 2. 1. Ha azt remélte, hogy a szóban forgó író – Székely Nándor – ezért ki fogják rúgni, a lap tévedett. Székely haláláig a *Magyar Kultúra* munkatársa maradt.

94 *Bangha B.*: Katolicizmus és zsidóság i. m. (82. jz.) 295., 366–367.

95 Ezt kifejti és releváns dokumentumokkal összeveti: *Molnár A.–Szabó F.*: i. m. (25. jz.) 49.

96 *Bangha B.*: Az apostolkodás rövid kézikönyve i. m. (27. jz.) 20., ld. még uo. 58–59.; *Uő*: Katolicizmus és zsidóság i. m. (82. jz.) 339–341., 365.

Sándor Pál zsidó parlamenti képviselő cikkében például összevetette Ravasz László kitérési felhívását a páterével: míg a református püspök „rideg” és ezért hatástalan volt, „addig Bangha, aki melegen, tüntető elismeréssel, majdnem magasztalva a mi tradíciókat és hitünket, a katolicizmus keblére óhajtja emelni az eltévedt nyáját, nem akarja őket, mint magyarokat a cionizmus karjaiba kergetni,⁹⁷ és szívesen látja őket, mint jó hazafiakat, *kitért állapotban* hazánkban [...]. Ravasz püspök úr áttérési szózata a zsidóságnál értéktelenül elpuffog [...]. De *veszélyes* és sajnos, nagyon is hatásos Bangha páter szívhez szóló, szeretettől csurgó, megkapó meginvitálása. *Ez az a hang, melytől félni lehet ingó hittestvéreinket.* Ez az az út, amelyet, ha egy évezred előtt már alkalmaztak volna, veszélyeztette volna még a hithű zsidóság egy részét is.”⁹⁸ Kiss Arnold neológ főrabbi hasonlóan értékelte „Bangha Béla sok részletében elragadó mélységű beszédét, a benne megnyilvánuló igaz keresztény lelkület szépségeit”,⁹⁹ ahogy Fischer Fülöp sárospataki ortodox rabbi is azt írta, hogy „összinte köszönettel kell honorálnunk az ékeesszóló páternek” „legnemesebb indokok vezérelte” kijelentéseit a gyűlölet ellen.¹⁰⁰ Lövy Ferenc rabbi hasonlóan úgy fogalmazott az *Új Kelet* hasábjain, hogy Bangha „megengedem, saját szempontjából jószívvel” és „szeretettel [akarja] kivetni hálóját [...] a zsidó lelkekre”,¹⁰¹ és az *Egyenlőség* is kifejezte, hogy Banghát „vallásos és vallását rajongva szerető férfiúnak ismerjük”.¹⁰² Mindez már igen más hangnem volt, mint amit a zsidó sajtó korábban használt a páterrel szemben („utálatos, becstelen, aljas”, „torkunkat akarja késsel kettévágni”).¹⁰³ Ezekhez Bangha olyan kijelentései is hozzájárultak, melyekben rámutatott a keresztény–zsidó közös alapokra, vagy amelyekben elítélte a hitlerizmust

97 Ravasz ugyanebben a beszédében a cionista mozgalom követésére – az ő felfogásában a külön zsidó nemzeti identitás megvallására – hívta fel a magyar zsidókat. Bangha cionizmushoz való hozzáállása külön tanulmányt érdemelne, ám annyi itt is elmondható, hogy maga nem hitt a mozgalomban – talán nem is teljesen értette azt –, bár a *Magyar Kultúrában* keresztény cionista hangoknak is teret adott. Ellenállása részben klasszikus antiszemitizmusból, részben a katolizált vagy csak vallásos zsidók megtéréséből fakadt, de talán a legfontosabb az az érve volt, hogy amíg a zsidók megtagadják Krisztust, addig szerinte teológiai okokból is szétszóratásban kell élniük. Ezekhez sorrendben ld.: *Bangha Béla: Cionista önkritika.* Magyar Kultúra 1934/1. 404–405. és *Uő: Takarodó?* (1920). In: BBÖM XXVIII. 245–246.; *Székelty Nándor: A cionizmus.* Magyar Kultúra 1927/1–12. 193–201. és *A zionista kongresszus.* Magyar Kultúra 1921/1–18. 293.; *Bangha Béla: Krisztus és a modern társadalom.* Hitvédelmi előadások a művelt katolikus közönség számára. IX–XIII. sz. Mária-kongregáció, Bp., 1911. 169–170. Érdekes azonban, hogy egy külföldi zsidó lap – nyilván sajtóhírekből – úgy tudta, hogy Bangha „a cionista mozgalom szólamait veszi át”, hogy „megtévessze” a zsidókat kitérés-ügyben. Ld.: *Catholics Work to Convert Jews.* The Sentinel (Chicago) 1928. május 4. 3.

98 Sándor Pál: Nem térünk ki! Egyenlőség 1934. június 1. 1.

99 Idézi: Kiss Arnold: Echod. Megjegyzések Bangha Béla előadásához. Egyenlőség 1933. május 6. 22–23.

100 Fischer Fülöp: Vért és paizs. Válasz a főtisztelendő p. Bangha Béla dr. és mások által az „érdeklődő művelt zsidó közönség” számára tartott előadásokból. Schwarz Lipót ny., Kunszentmiklós, 1933. 49.

101 Lövy Ferenc: Kikeresztelkedni vagy bekeresztelkedni. Új Kelet 1933. április 28. 6.

102 Tudja-e Bangha páter, kik dolgoznak a lapjába? i. m. (93. jz.)

103 Tíz millió. Egyenlőség 1918. március 16. 1.

– s amelyeket aztán átvehetett a zsidó sajtó is.¹⁰⁴ Hasonlóan értékesek lehetnek azon megnyilvánulásai, melyekben néhány klasszikus antiszemita tételt – mint a krisztusgyűlölet vádját vagy *Cion bölcseinek jegyzőkönyvét* – cáfolta meg.¹⁰⁵

Mindez kétségkívül más fényt vet a korábban végig mérgesnek ítélt viszonyra Bangha és a magyar zsidóság között, ám nem szabad elfelejteni, hogy mind a két fél önös érdekekből szépíthette a viszonyt: Bangha zsidókat akart téríteni (mint mondta, „legjobban szeretné, ha Budapestnek mind a 250 000 zsidóját megkeresztelhetné”),¹⁰⁶ a zsidó sajtóorgánumok – csoporttól és irányzattól függetlenül – pedig az antiszemitizmus legitimációját próbálták aláásni Bangha autoritásának citálásával. Az 1930-as évek megenyhülő hangnem azonban nem jelent semmi-fajta liberális elmozdulást Bangha részéről: csupán a korszellem és a közbeszéd mozdult el új, fajiságot hangsúlyozó irányba a zsidókérdésben, mely veszélyeztetette Bangha térítési szándékát. Az *Egyenlőség* – noha egy korábbi cikkében – erre utalt, amikor azt írta, hogy „Bangha páter ma liberálisnak, legalábbis közömbösnek tűnhetik fel” klasszikus antijudaizmusával,¹⁰⁷ egy másik lap pedig 1933-ban úgy jellemezte Bangha előadását – egyben demonstrálva járatlanságát az 1920-as évek közéletében is –, hogy azalatt „elfelejtettük, hogy a két páter – a mai Bangha és az 1920-iki – egy és ugyanaz a személy”.¹⁰⁸ A leghelyesebben azonban az *Új Kelet* nekrológja fogalmazott: „A fajelmélet legkíméletlenebb ostorozója szállt sírba vele. Persze idegenül hangzik ez a megállapítás azok számára, akik csak a régi Bangha páttert ismerték [...]. Hogyan – gondolhatná valaki, aki e régi idők ízét érzi még mindig a szájában – Bangha páter, a tüzes szájú jezsuita atya, akinek antiszemita indulatai úgy robbantak, mint a dinamit [...] aki nem egy antiszemita, hanem

104 A hitlerizmus – Magyarországon. *Egyenlőség* 1933. május 6. 13. („A katolicizmus részéről Bangha Béla [...] siet[ett], hogy nyíltan megvonj[a] a határvonalat a keresztény gondolat és a hitlerizmus között.”); Mi keresztények vagyunk az igazi zsidók – mondotta Bangha páter. *Új Kelet* 1933. április 22. 7.

105 *Bangha B.: A katolikus egyház krisztusi eredete i. m. (7. jz.) „Egyház, állam, zsidóság” c. rész, 296.; Sós Endre: Cion bölcsei a horogkereszt árnyékában. Egy antiszemita hamisítvány rémgénye. Viktória, Bp., 1937. 47.*

106 Idézi: *Kiss A.: i. m. (99. jz.)*. Máshol Bangha páter Jézus Krisztust idézte arról, hogy „úgy szeretne volna Jeruzsálem fiait magához gyűjteni, miként a tyúk a csibéit a szárnya alá gyűjti”. *Bangha B.: Katolicizmus és zsidóság i. m. (82. jz.) 368.*

107 Az új antiszemita helyébe a régiek jönnek. *Egyenlőség* 1921. október 8. 9.

108 Idézi: *Nyisztor Zoltán: Hisztéria a zsidókérdés körül. Magyar Kultúra* 1933/1–12. 475. Bangha az 1920-as években is következetesen a faji antiszemitizmus ellen szólalt fel, a későbbiekben voltaképpen igen keveset változtatva üzenetén (ld. már említett 1921-es cikkét). Az 1930-as évekhez hasonló zsidó reakciók már ekkor is születtek: „Bangha főtisztelendő úr [...] eszköznek tekint az antiszemitizmust a zsidók kitérésére. Bizonyos pontig üldözi a zsidókat – amíg ki nem térnek. Erre a célra jó neki az antiszemitizmus, mint ijesztő, megfélemlítő eszköz, mellyel szemben azonban a zsidó bizonyos révet találhat, ha hitét megtagadja [...]. [Ám jött a fajelmélet], és ezen a ponton következtetett be Bangha lelki válsága. Hiába volna az antiszemita hadjárat? A zsidók nem térnek már ki! [...] Újra ki kell nyitni a kapukat, lehetőséget kell adni a hitéhez hűtlenné lenni akaró zsidónak, hogy biztonságosan keresztelkedhessék ki és gyarapíthassa Bangha táborát [...]. Bangha megfordulása tehát a vallási antiszemitizmus megszólalása a faji antiszemitizmus ellen.” *Palágyi Lajos: Térítésről van szó. Egyenlőség* 1921. október 15. 13.

az antiszemita volt Magyarországon, öregkorára pálfordulást követett volna el? És talán a zsidók védelmével akarta volna jóvá tenni korábban kelt zsidóellenes egyházi szónoklatait és iratait? Nem, nem ez történt. *Egy lépést sem tett hátrafelé, csak az idő futott ki a lábai alól és olyan mezsgyén hagyta Bangha pátert a maga szenvedélyes és mégis primitív antiszemitizmusával, amely az előre futott antiszemitizmusnak távlatából ma szinte filoszemitizmusnak tűnik.*¹⁰⁹

Jámbor Ferenc szerint „olyan optikai csalódás ez”, mint Hindenburgot Hitlerhez képest szinte demokratának tüntetni fel. „Átértékelődtek a fogalmak, és a totális reakcióhoz mérve, progresszívnek látszanak az öreg konzervatívok és az emberi szabadságjogok felkent lovagjainak tűnnek az egykori reakciók.” Mint írta, „szinte kísértésbe jön az ember, hogy azt a Bangha pátert, aki egész szenvedélyes életét a liberalizmus elleni harcnak szentelte, azt a Bangha pátert, aki semmit sem gyűlölt jobban, mint a szabadgondolatot, élete utolsó szakaszáért, amikor egykor korholó és brutálisan támadó szavát annyiszor emelte fel az üldözött zsidók érdekében, liberálisnak nevezze. Holott nem az volt, hanem annak éppen az ellenkezője. Katolikus, illetőleg annál valamivel több: [...] jezsuita szerzetes volt.” Majd így folytatja Bangha a zsidókérdés útvesztőiben való bolyongásának leírását: „Vak buzgalommal térítette Bangha páter a zsidókat, és mentől kevésbé akartak megtérni az anyaszentegyház kebelébe, annál szenvedélyesebben támadta őket [...]. Persze, hogy meg volt lepve, amikor az új világ fajelméletének prófétái felkeltek az ő zsidói ellen. Mi lesz a Krisztushívő zsidókból e fajelméletes világban? Mit ér az egész jezsuita térítési program egy olyan világban ahol a vallás semmi és csak a faj és a vér mítosza dönti el az ember helyét a társadalomban? Nem, nem azt akarta Bangha páter, hogy a zsidókat zsidótörvényekre való hivatkozással dobják ki állásaikból. Csak azt akarta, hogy térítsék meg őket. Olyan képzeletbeli világban élte le élete utolsó éveit, amely az ő sajátos, de nem időszerű antiszemitizmusával volt tele. Amikor pedig meghalt, a régi antiszemitizmus halt meg vele együtt, az a régi antiszemitizmus, amit a mi újhoz szokott szemünk már hajlandó lenne csaknem filoszemitizmusnak tekintetni.”¹¹⁰

Ez a nekrológ talán kellően demonstrálja, hogyan is lehet kontextusában elhelyezni Bangha elsőre talán „filoszemitának” tűnő nyilatkozatait: egyértelmű, hogy negatív véleménye volt az általa csak homályosan definiált zsidó pszichéről, fajról vagy néplélekről, és antiszemita mítoszokban is hitt, ám saját, mindent felülíró missziós küldetésének akadályát látta a divatos véreszmében is. Az mindenesetre biztos, hogy Bangha a zsidótörvények idején inkább jelentett hátráltató, mint fermentáló erőt a faji antiszemitizmus hívei vagy éppen a zsidó közelet számára (még ha a vagyonvédelem exponensei számára nem is).¹¹¹ Ezt tisztázván már csak egy kérdést kell szemügyre vennünk: mennyire igaz, hogy Bangha pogrompap volt, aki zsidómentes Magyarországot célzó terveivel megelőzte a holokauszt felelőseit?

109 Jámbor F.: i. m. (1. jz.) (az utolsó mondatban az én kiemelésem – V. L. B.).

110 Uo.

111 A már korábban idézett cikkek mellett egyértelművé teszi ezt: *Vészprémy L. B.*: i. m. (3. jz.) 123. és Hungarians Announce Plans for New Decrees. The Sentinel (Chicago) 1939. február 2. 38.

Bangha és az erőszak

Az utóbbira könnyebb felelnünk: a páter 1930-as cikkében kifejtette, hogy „el tudjuk képzelni, hogy a valláserkölcös alapon álló zsidóság nyugodtan és folytonos súrlódás nélkül élhet mellettünk”,¹¹² ahogy már 1920-ban is leírta, hogy a zsidók kitelepítését „képtelenségnek” tartja.¹¹³ Természetesen „kegyesnek” csak ironizálva nevezhető felfogásában tehát – amennyiben a zsidóság azonosul a magyarsággal – a zsidóság „maradhatott volna”. Hogy e kritérium alatt mit is értett, azt szokásos módon nem definiálta: a korabeli zsidó közélet – élén az *Egyenlőséggel* – erősen hazafias volt (egyres utólagos ítéletek szerint túlságosan is), ám Bangha mégis azt akarta, hogy legyenek nemzetiebbek a zsidók, és ne viselkedjenek úgy, mint az *Egyenlőség*.¹¹⁴ A negatív „zsidó jelleg” minősítést felszólításra sem volt hajlandó definiálni,¹¹⁵ és ez is rámutat a Banghával kapcsolatos megannyi ellentmondásra: bár mindenben igyekezett elkerülni a modern világ eszmeiségét s megmaradni hagyományos, katolikus alapokon, a szociális uszítást és a faji jellemvonásokat olyan maguktól értetődő dolognak tartotta, hogy antiszemita tételeit definiálni sem volt hajlandó, és még apostolkodási kézikönyvében is ilyen egyszerűen és skrupulusoktól mentesen intézte el a vagyonbiztonság elleni támadás témáját: „A szociáldemokráciával szemben [...] nagyon hatásos a »vezér urak« önző üzeneteinek, a zsidó dúsgazdagokkal való titkos összejátszásának felderítése.”¹¹⁶

A pogromok okozásának vádját az adott korszak rosszindulata és a források felderítésének utólagos nehézsége szülhette. Noha már akkor is egyértelmű lehetett, hogy Bangha nem uszított lincselésekre és nem vett részt pogromokban, még katolikus körökből is támadták azzal, hogy „nem emelte föl szavát s [...] nem tiltakozott a [terror] ellen”,¹¹⁷ hogy az olyan, főleg szélsőbaloldali nyilatkozásokról ne is beszéljünk, melyek szerint „Bangha [...] a fosztogatás és gyilkosság evangéliumát prédikál[t]a [...] Magyarországon [...]. Kezei nem tiszták, a lelke nincs a helyén, és elméje a zsidó faj kipusztítását célozza.”¹¹⁸ Ezekkel szemben áll Bangha kivételesen korai (1918. decemberi!) nyilatkozata a pogromok ügyében, melyet több liberális orgánus is közölt, köztük éppen maga az *Egyenlőség*: „Nem tudom elhinni, hogy valaki ilyen aljas és gonosz tervekkel foglalkozzék Budapesten, mikor az ország száz sebből vérzik, és minden becsületes embernek dolgozni, alkotni, nem pedig rombolni kell! Ha mégis volnának elvetemült gonosztevők, akik pogromszerű zavargásokra, fosztogatásokra vállalkoznak, ezek előtt *épp oly kevéssé lesz szent a keresztény élet és vagyon, mint a zsidóké.*”¹¹⁹

112 *Bangha Béla*: Jó taktikus-e a zsidóság? (1930). In: BBÖM XVII. 469.

113 *Uő*: Magyarország újjáépítése és a kereszténység i. m. (57. jz.) 85.

114 *Uő*: A hazafias zsidók i. m. (5. jz.) 295.

115 *Uő*: Sajtóképek 1936-ból. In: BBÖM XXV. 429.

116 *Uő*: Az apostolkodás rövid kézikönyve i. m. (27. jz.) 56.

117 Czákó Ambró piarista tanár. *Egyenlőség* 1921. június 25. 16.

118 Hungarian Jews Protest Against Bangha Bela's Arrival. *The Sentinel* (Chicago) 1921. december 9. 4.

119 A pogrom ellen. Bangha páter nyilatkozata. *Egyenlőség* 1918. december 14. 5.

Bangha nyilatkozatához hozzátette, hogy a pogromok hívei „ugyanolyan ellenségei a kereszténységnek, mint a zsidóságnak”, s ha megtudja, hogy pogrom készül, maga megy oda és „küzd ellene kétségbeesetten”, mert egy „zsidómészárlás” „tíz évre diszkreditálna bennünket”. Hogy Bangha nem szaladt személyesen pogromok meggátolására, az kétségtelen, noha 1921-ben közölt egy cikket a fehérterror ellen (egy legitimistaellenes akció apropóján), melyben így beszélt: „A terror [...] fegyverét [...] rég ki kellett volna csavarni minden kézről”, mert az „kétségbeejtő”, „végzetes út”, amiről „kérve-kéri”, hogy térjenek le.¹²⁰ Egy később önálló életre kelt forrás azonban több kárt okozott Bangha utólagos megítélésének: Chernák Béla rendőrkapitány 1918. május 19-ei jelentése egy kiskunfélegyházi pogrommal kapcsolatban megemlítette Bangha Béla egy korábbi előadását mint a zavargást kiváltó tényezőt, ám éppen saját jelentése cáfol rá a páter felelősségére.¹²¹ A szóban forgó év február 24–26-i pogrom – mely egyaránt sújtott helyi keresztény polgárokat és zsidó kereskedőket, de még a rendőrség és a katolikus leánygimnázium is támadást szenvedett el! – előtt a lakosság huzamosabb időn át nem kapott húst és zsírt, illetve különböző kereskedők árurejtegetéssel felingerelték a helyieket. „A múlt héten nem kaptunk sem húst, sem zsírt”, illetve „a zsidóknak meg az uraknak jut hús is, meg zsír is” – idézte a lakosság panaszait a jelentés. Ezekhez Chernák hozzátette, hogy véleménye szerint Bangha két héttel korábbi, katolikus asszonyok előtt, zárt helyen tartott beszéde is hozzájárulhatott a pogromhoz, ám a tény, hogy a zavargás és Bangha idős, vidéki asszonyok előtt tartott hitbuzgalmi beszéde között két teljes hét eltelt, s hogy a zavargásban katolikus intézményeket is támadás ért, talán kellőképpen mutat rá, hogy a páter beszédének vajmi kevés köze lehetett a fosztogatáshoz – hacsak nem feltételezzük, hogy a páter olyan tehetséges uszító volt, hogy a lakosság rossz hangulatát két héten át konzerválni, majd a távolból a megfelelő pillanatban kiengedni volt képes, s hogy beszédében a katolikus gimnázium ellen is uszított.¹²²

A páter megítéléséhez sokat segít a korabeli zsidó sajtó elemzése, mely feljegyezte fajelmélet-ellenes megnyilatkozásait az 1920-as és '30-as évekből is, és azt – vallásos ellenvetéseik mellett¹²³ – helyén értékelte. Keveset lehetne hozzátenni például az *Új Kelet* azon névtelen publicistájának megjegyzéséhez, mely így summázta Bangha felemás érveit: „Bangha logikai cigánykereke [...] [hogy] oldal-

120 *Bangha Béla: Golyók és nyilak* (1921). In: BBÖM XVIII. 254.

121 A jelentést részlegesen idézi: *Ungváry K.*: i. m. (2. jz.) 243–244.

122 A teljes jelentésért ld.: Chernák Béla rendőrkapitány jelentése a vármegye alispánjának a február 24–26-i tömegmegmozdulásokról. 1918. május 19. In: *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna–Tisza közti történetéhez*. Szerk. Romsics Ignác. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 1976. 132–137., különösen 135–136.

123 *Lövy F.*: i. m. (101. jz.) („A zsidó-keresztény hitviták [...] eredményre sohasem vezettek [...]. Az emberiség nagyobb fele még mindig bálványimádó pogány: miért nem térítik azokat? [...] Hát rosszabb-e, butább-e a zsidóság a vadaknál, hogy pont a zsidóságot kell felvilágosítani?”); *Kiss A.*: i. m. (99. jz.) („A magam hitében ezer okkal hinni tudok. Ha nem tudnék: éppen a hit természetfölötti erejénél fogva új hit, más hit igazairól nem győzhet meg senki.”); *Uő.*: *Hitvita Bangha páterrel. Egyenlőség* 1934. április 28. 1–2. („Ilyen teológiai pereskedésekből, régi idők tapasztalata szerint, *vesztesképpen csak maga a hitnek szent eszménye kerülhet ki.*”); *Fischer F.*: i. m. (100. jz.) 62. („A közös, egymást támogató várépítkezés” a cél.)

számra mocskolja a zsidókat. Éspedig antiszemita népgyűlések tónusában, tehát a legközönségesebb és a legdurvább módon. Végtelen bűnlistát olvas a fejünkre. Hogy azután más összefüggésben kisüsse, hogy a keresztényi gondolkozással összeférhetetlen lenne, ha az állam a zsidókat elnyomná. De nem gondolja-e, hogy az efféle papi szájából jövő vádaskodás okvetlenül gyűlöletnek, megvetésnek kiváltásához és ennek révén könnyen a zsidók elnyomásához vezethet? Tehát a kereszténység szelleme ellen súlyosan vétő cselekedetekhez?”¹²⁴

Palágyi Lajos pedig még tömörebben – és jóval korábban – így írt azt *Egyenlőség* hasábjain: „Csak az a baj, hogy Bangha későn fogja látni saját akciója kudarcát.”¹²⁵ Bangha életművének mérlegre helyezésében azonban éppen maga Bangha a legautentikusabb forrás, hiszen saját apostoli útmutatójában objektív szempontokat adott meg egy „világi apostol” munkásságának értékeléséhez. Ha megvizsgáljuk saját téziseit az apostol feladatairól, illetve lesújtó véleményét a hangosan, ám csak „politikailag” keresztények kettős moráljáról, látni fogjuk, hogy Bangha saját elveivel is konfliktusban állt. Könyvében a „Mik az eredményes apostolkodás feltételei?” című kérdésre így felel: „*A tiszta szándék és természetfölötti érzület*”, majd az előbbi úgy részletezi, hogy ha nincs meg „a végtelen türelem és soha meg nem fogyó áldozatos szeretet, amelyre az apostolkodásban folyamatosan szükség van s amely nélkül sem megszerettetni nem tudjuk magunkat az emberekkel, sem hatni rájuk huzamosan nem tudunk”, akkor „elkerülhetetlen a súrlódás, a féltékenység, a gáncsoskodás, ami[vel] pedig [...] esetleg csak zavart okozunk s ártunk, ahelyett, hogy használnánk”.¹²⁶ *Kétféle morál?* című 1927-es írásában pedig így beszélt: „Nincs kétféle morál [...]. Morál csak egy van: az erkölcs végső forrásának, az örök és szubsztinens Szentségnek parancsoló akarata, [a]z Isten törvénye [...]. Aki a balkezével lop, miért ne lopna a jobbal is?” – érvelt igen helyesen a páter, hozzátéve, hogy főleg az a rossz, mikor „keresztény cégér alatt követik el a kettős morál vétkeit”.¹²⁷

Ám ezen méltatandó elveihez kétségkívül nem tartotta magát. Soraiból hiányzott a „türelmes szeretet” megannyi, neki ilyen-olyan okokból nem tetsző emberrel szemben, és a kétféle morál munkásságának fő jellemzője volt. Ne feledjük el: ugyanarról az emberről beszélünk, aki egyszerre haragudott meg katolikus papokat ábrázoló karikatúrákon, és sütött el vásott vicceket rabbikról és a patkányméregről,¹²⁸ aki egyszerre hirdette, hogy „a mi oldalunkon, a krisztusi eszmék képviselőiben nem lehet [...] a siker kedvéért bajt okozni s jogokat tiporni”,¹²⁹ s közben kimondta, hogy a jogelvétel – a zsidók esetében – valójában jogos, míg a

124 Bécsi disputa a zsidókérdésről. Új Kelet 1934. április 12. 1–2.

125 Palágyi L.: i. m. (108. jz.)

126 Bangha B.: Az apostolkodás rövid kézikönyve i. m. (27. jz.) 6–7.

127 Uő: Kétféle morál? (1927). In: BBÖM XVIII. 342–344.

128 Bangha meglátta, hogy egy zsidó üzlet „Szent Imre gallérokat” árul, és elmélázott, hogy mi lenne, ha ő meg rabbikról nevezne el patkányirtó szereket. A szóban forgó karikatúrát az egyébként keresztény *Budapesti Hírlap* közölte. Ld.: Bangha Béla: Korképek (1935) és Uő: Korképek (1934). In: BBÖM XVIII. 441., 419.

129 Uő: Két ember beszélt i. m. (54. jz.) 487.

zsidók jogainak megóvása jogsértés a többség számára!¹³⁰ Szomorú tény, hogy aki az egyház esetében látta, hogy az állam túlzó szerepe sértheti a kisebbségek – mint az egykor üldözött jezsuiták – jog- és vagyónbiztonságát, s aki annyi ponton képes volt meglátni a modern rendőrállam és parancsuralom árnyoldalait, az a zsidóság esetében saját morális kitételeit feladta.¹³¹ A kavalkádot fokozza, hogy a nácizmus és a nyilasok támadásakor néha még a zsidók erőszakos kifosztására tett radikális terveket is felhozta érvként, kiemelve, hogy egyes keresztény politikusok „blasz-fém szemfogatással imádsággá kerekítik nemzetimádó nemzetpusztításukat”.¹³²

*

Konklúzióként elmondható, hogy Bangha a korábbi ítéletekkel ellentétben nem volt a náci fajelmélet híve, nem okozott pogromkitöréseket, még csak kiűzni sem akarta a zsidókat Magyarországról, és munkásságával elsősorban a náciellenes katolicizmust és a fajelmélet zsidó kritikáit inspirálta.¹³³ Ezekkel természetesen nem emelkedett ki a korszak liberális vagy konzervatív közéleti szereplői közül – ám tekintve, hogy korábban pogrompapként utalt rá még a mértékadó szakirodalom is, konklúzióm így is sokat tehet a páter megítélésével kapcsolatos tisztánlátásért, avagy Molnár Antal és Szabó Ferenc SJ szavait idézve, „egy új Bangha-kép felé” való haladásért.¹³⁴ Ellentétben az apológia egyes képviselőivel, nem feltételezem, hogy Bangha korábbi történeti megítélőit rosszindulat vagy egyházellenes elfogultság jellemezte. A páter működése igen ellentmondásos volt, melynek árnyoldala sajnos erősen dominált: a pátert minden nemes indítatása ellenére heveny cinizmus jellemezte, s még akkor sem tudta megállni, hogy a szenvedő zsidóságon gúnyolódjon, ha amúgy éppen „bajba jutott emberekként” utalt rájuk.¹³⁵ Ezek mellett betekintést nyerhettünk a páter munkásságának olyan egyéb aspektusaiba is, melyek éppen az általa vallott

130 *Uő*: Korképek (1939) i. m. (9. jz.) 512–513.

131 *Uő*: Állam-isten és liberalizmus i. m. (45. jz.) („Nem ez a morál, az államistenítés vezetett-e végeredményben arra a minden kultúrát megcsúfoló négy esztendő véres öldöklésre, amelyet világháborúnak nevezünk?”)

132 *Uő*: Korképek (1934, 1936). In: BBÖM XVIII. 431. (idézet), 488.

133 Az ilyen fent idézett fajvédelem-ellenes vagy zsidó érdekeket képviselő cikkeket valamilyen mértékben árnyalja, hogy 1943-ban az *Egyedül Vagyunk* emlegette fel Bangha nevét, pár alkalommal pedig Meskó Zoltán és Maróthy (Meizler) Károly idézte őt a parlamentben. Ld.: *Surányi Gábor*: Miért hallgatnak Bangha páterről? *Egyedül Vagyunk* 1943. augusztus 27. 14.; Meskó Zoltán felszólalása. 1939. június 28. Képviselőházi napló, 1939. I. köt. 272.; Meskó Zoltán felszólalása. 1940. május 3. Képviselőházi napló, 1939. V. köt. 479.; Maróthy Károly felszólalása. 1940. június 5. Képviselőházi napló, 1939. VI. köt. 113. Igaz, ez a három hivatkozás jóval kevesebb, mint a nyilasoknak egyértelműen kútfőül szolgáló Prohászka Ottokár konstans hungarista citálása a nemzetgyűlésben. Bangha még az 1920-as évek elején azonban meglepő módon a magát demokratikusnak tekintő ellenzéki erők felszólalásaiban szerepelt méltató szavak kíséretében: Giesswein Sándor felszólalása. 1921. február 22. Nemzetgyűlési napló, 1920. VIII. köt. 74.; Bródy Ernő felszólalása. 1921. február 28. Nemzetgyűlési napló, 1920. VIII. köt. 264.; Sándor Pál felszólalása. 1928. június 19. Nemzetgyűlési napló, 1927. XIV. köt. 171.

134 *Molnár A.–Szabó F.*: i. m. (25. jz.) 15.

135 *Veszprémy L. B.*: i. m. (3. jz.) 128.

katolikus értékrenddel állhattak konfliktusban – s ily módon, a korábbi, téves fenntartásoktól is megszabadulva, objektív kritikát kaphattunk a páter közéleti működéséről.

Bangha Béla *A jezsuita rend és ellenségei* című munkájában aljas vádnak nevezte, hogy egy jezsuita „szemrebbenés nélkül [...] raboln[a], lopn[a]”, s hogy „a cél szentesíti az eszközt” elvét alkalmazná: „Abban az értelemben [...] hogy a jó cél akármilyen, még oly erkölcstelen eszközt is megengedetté tesz, ezt az elvet soha jezsuita nem tanította, sem nem helyeselte vagy gyakorolta.”¹³⁶ Ennek ellenére nem valószínű, hogy a fenti idézetek más benyomást kelthetnek az objektív szemlélőben, mint ezen állításoknak a páter esetében való igazolását. Bangha nem támogatta a fajelméletet, nem volt pogrompap és kiűzni sem akarta a zsidóságot, ám más téren – erőszakos, antiszemita újraosztási terveivel – kétségtávolú mérgezte a korabeli közéletet. Egyes konzervatív írásai a nácizmus, a fajelmélet és az – egyházellenes – totális állam esetében bizonyosan ma is megállják a helyüket. Más munkáira azonban igaz, amit maga írt *Az apostolkodás rövid kézikönyvében*: „A féltékenység, a gáncsoskodás” – és tegyük hozzá: az irigység – „a legistenibb munkához, a lélekmentéshez csakugyan nem illik”.¹³⁷ S csakugyan nem illett.

LÁSZLÓ BERNÁT VESZPRÉMY

AN OLD-FASHIONED JESUIT ANTI-JUDAIST

BÉLA BANGHA SJ IN THE LABYRINTH OF THE JEWISH QUESTION

The present study aims to explore from a new perspective the rather ambivalent relationship of Bangha Béla SJ to the Jews, partly on the basis of hitherto unused sources and partly by reassessing old ones. On the one hand, the author rejects those older views which regarded Bangha as a demagogue rooted in Nazi-type racism, a mere „pogrom-priest” who would have unleashed anti-Jewish violence by his speeches, or dreamt in his works about the final extermination of the Hungarian Jews. On the other hand, he definitely abstains from clearing father Bangha of the charge of anti-semitism, which is clearly manifested in his writings analysed in the paper. Yet Bangha’s anti-semitism is analysed here basically in the framework of his ideas on social progress, social justice and state redistribution. At the same time, a similar emphasis is put on the missionary calling of Bangha, and on the influence exerted upon his relationship with the Jews by his activities as a „rescuer of souls”.

Veszprémy László Bernát (Veritas Intézet)

136 *Bangha Béla: A jezsuita rend és ellenségei*. Magyar Kultúra, Bp., 1928. 85., 122.

137 *Uő: Az apostolkodás rövid kézikönyve* i. m. (27. jz.) 6–7.

KECSKÉS D. GUSZTÁV

Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága és a Kádár-kormány közti kapcsolat az 1956-os magyar menekültválság idején*

Az 1956-os forradalom szovjetek általi leverését követő magyar menekülthullám, illetve a befogadásukra szervezett nemzetközi segélyakció a magyar és az egyetemes migrációtörténetnek egyaránt kiemelkedő fejezete. Az európai viszonylatban is jelentős, mintegy 200 ezer fős menekülttömeg ellátása, a befogadó országokba szállítása és integrálása a nemzetközi menekültsegélyezés különleges sikere, amelyben az ENSZ-család intézményei meghatározó szerepet játszottak, különösen az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főbiztosának (United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR) Hivatala (Office of the UNHCR). E tanulmány – az 1956-os magyar menekültsegélyezés teljes nemzetközi hátterét bemutató kutatás részeként – azt vizsgálja, hogy e csodaszámba menő eseménysorozat idején hogyan alakult az ENSZ menekültügyi szervezete és a forradalom szovjetek általi leverése után berendezkedő Kádár-kormány közti kapcsolat.

Az ellentmondásos viszonyrendszer felidézése érdekében előbb bemutatjuk a két fél magatartását 1956 őszén befolyásoló előzményeket. Ezután felidézzük, hogyan alakult a magyar párt- és állami vezetés politikája tömegesen elmenekült állampolgárai irányában. Végül pedig nyomon követjük az UNHCR és a Kádár-kormány közeledését, átmeneti együttműködését és alkudozásait, amelyeknek legfőbb témáit a menekültek hazatérése és a családegyesítés jelentették.¹

Az 1956-os magyar menekültek nyugati befogadásának különleges sikerét számos tényező együttesen magyarázza. A II. világháború borzalmaira emlékező humanitárius érzület, ezzel összefüggésben a menekültek jogainak egyre pontosabb és határozottabb megfogalmazása éppúgy hozzájárult ehhez, mint a levert forradalommal mélyen együtt érző nyugati lakosság támogató hozzáállása. Az '56-

* A tanulmány a „Magyarország és az ENSZ, 1945–1990” című OTKA-pályázat (azonosító: 68767) keretében készült.

1 Főként a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (= MNL OL) őrzött külügyi és pártiratokra támaszkodunk, mivel az UNHCR Levéltárában (Archives of the UNHCR, Genf; = AUNHCR) a Kádár-kormánnyal való kapcsolatra vonatkozó dokumentációból nagyon kevés található meg. A tanulmány hivatkozik továbbá az ENSZ Levéltárából (United Nations – Archives and Records Management Section, New York; = UNARMS), a NATO Levéltárából (NATO Archives, Brüsszel; = NA), a francia Külügyminisztérium Levéltárából (Archives du Ministère des Affaires étrangères, La Courneuve; = AMAE) és az amerikai Nemzeti Levéltárból (National Archives and Records Administration, Washington; = NARA) származó dokumentumokra is.

os emigráció munkaerő-piaci szempontból különlegesen kedvező összetétele találkozott a „csodákat” produkáló nyugati gazdasági fellendüléssel. Ezek a kiindulási feltételek azonban a keleti és a nyugati blokk közötti hidegháborús rivalizálás nélkül bizonyosan nem vezettek volna csaknem 200 000 magyar menekült ennyire gyors és sikeres nyugati letelepedéséhez: a NATO-kormányok politikai akarata – a szovjetekkel vívott ideológiai és propagandacsata miatt – a közvélemény érzelmi azonosulásának hanyatlása után is erőteljesen támogatta a magyar menekültprobléma megoldását.² A pénzgyűjtési erőfeszítések nemzetközi jogi felhatalmazáson (az ENSZ Közgyűlés határozatain) alapuló koordinációja, a humanitárius szükségletek és tevékenységek szakszerű és megbízható dokumentálása, valamint a pénzgyűjtési felhívások támogatására professzionálisan megszervezett és lebonyolított médiakampány révén az ENSZ intézményrendszere, különösen a Menekültügyi Főbiztosság jelentősen hozzájárult a nyugati kormányzati akarat kiformálódásához és sikeres megvalósulásához.³

A kiindulópont: az UNHCR és a Kádár-kormány helyzete 1956 őszén

Az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főbiztosának Hivatala 1950. december 14-én, mindössze 3 évre alakult 34 fős stábbal a II. világháború utáni európai menekültprobléma felszámolására. Az 1956-os magyar menekültválság megoldásában való részvétel alapvetően befolyásolta az intézmény későbbi történetét, hozzájárulva globális szervezetté válásához.⁴ A menekültügyi főbiztos, illetve annak hivatala a menekültek védelmére és támogatására Genfben létrehozott ENSZ-ügynökség, amely segítséget nyújt a menekültek önkéntes hazatéréséhez, helyi integrá-

2 Az 1956-os magyar menekültek sikeres befogadásának nemzetközi tényezőiről részletesen ld.: *Kecskés D. Gusztáv*: Egy humanitárius csoda anatómiája – az 1956-os magyar menekültek nyugati befogadása. *Külügyi Szemle* 9. (2010) 4. sz. 158–168, valamint *Uő*: A NATO és az 1956-os magyar menekültek. *Világtörténet* 38. (2016) 3. sz. 357–372.

3 Erről részletesen ld.: *Kecskés D. Gusztáv*: Pénzgyűjtés és propaganda: Az ENSZ-intézmények információs tevékenysége az 1956-os magyar menekültválság megoldása érdekében. *Századok* 146. (2012) 109–145.

4 Néhány nemzetközi referencia az UNHCR történetéről: *Louise W. Holborn* (with the assistance of *Philip and Rita Chartrand*): *Refugees: A Problem of Our Time. The Work of the United Nations High Commissioner for Refugees, 1951–1972. I. The Scarecrow Press, Metuchen (N. J.), 1975.*; *Gil Loescher*: *The UNHCR and the World Politics. A Perilous Path.* Oxford University Press, Oxford–New York, 2001; *State of the World's Refugees 2000. Fifty years of humanitarian action.* Oxford University Press, Oxford, 2000.; *Peter Gatrell*: *Free World? The Campaign to Save the World's Refugees, 1956–1963.* Cambridge University Press, Cambridge, 2011. Az 1956-os magyar menekültválságnak az ENSZ Menekültügyi Főbiztosság történetére gyakorolt hatásáról: *Kecskés D. Gusztáv*: Egy globális humanitárius szervezet munkás kezdetei. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) és az 1956-os magyar menekültek. *Nemzet és Biztonság* (2016) 4. sz. 128–142.

ciójához vagy harmadik országban való letelepedéséhez. Statútuma szerint továbbá diplomáciai lépéseket tehet a humanitárius tevékenység gyakorlati előmozdítására, munkálkodhat a menekültek életfeltételeinek, így szálláskörülményeinek javítása érdekében, ellenőrizheti a hazatelepülés önkéntességét, ösztönözheti a menekültek nemzetközi utazási szabadságának biztosítását, jogi, munkaerő-piaci helyzetük közelítését a befogadó állam polgáraiéhoz egészen az állampolgárság megszerzéséig.⁵

A világszervezet fellépésének nemzetközi jogi megalapozását a magyar menekültek segélyezésére felhívó, 1956. novemberben meghozott ENSZ közgyűlési határozatok jelentették.⁶ E határozatokkal a nemzetközi közösség az ENSZ főtitkárát, annak New York-i Titkárságát, valamint – szintén a főtitkár alárendeltségében – az ENSZ menekültügyi főbiztosát bízta meg a magyar menekültek segélyezésének szervezésével. Ausztriában és Jugoszláviában az UNHCR képviselői elnökölték a nemzetközi segélyek felhasználását végző csoportokat.⁷

A menekültek ügye az 1940-es évek második felétől fontos elemét képezte az Egyesült Államok és a Szovjetunió által vezetett két „tábor” közti konfliktusnak és ideológiai propagandaküzdelemnek. A kérdés a II. világháború után a hontalan személyeknek (displaced person) a kiformalódó szovjet blokkba való hazatérése kapcsán élesedett ki, és a hidegháború kezdete után a kelet–nyugati ideológiai szembenállás egyik központi elemévé, jelképévé vált. Érintette az ember jogát lakóhelye megválasztásához, az elnyomás elől való elmeneküléshez és véleményének kifejtéséhez. A szovjet blokk képviselői viszont visszautasították, hogy ezeknek a menekülteknek bármi okuk is lenne arra, hogy ne térjenek vissza. Úgy nyilatkoztak, hogy akik nem akarnak visszatérni, háborús bűnösök és árulók.⁸ Így a szovjet tábor országai kezdettől fogva elutasítóan álltak az ENSZ genfi központú menekültügyi szervezetéhez. Amint a magyar diplomácia képviselőjének beszámolójából is kiderül, a Szovjetunió és Lengyelország az Egyesült Nemzetek Gazdasági és Szociális Tanácsának genfi ülészakán a holland Gerrit Jan van Heuven Goedhart főbiztos újráválasztása ellen szavaztak. Az érvelés a szokásos volt: „A szovjet küldött felszólalásában hangoztatta, hogy a menekültügyek főbiztosának eddigi tevékenysége azt bizonyítja, hogy menedéket nyújt a hazaárulóknak és a renegátoknak, a nyugatnémetországi [!] menekülttáborokban lévőket pedig olcsó munkaerőként adja el.”⁹ A szovjet tömb országai nem járul-

5 Report of the United Nations High Commissioner for Refugees, General Assembly, Official Records: Twelfth Session, Supplement nr. 11., A/3585/Rev.1, New York, 1957. p. 1.

6 Az ENSZ Közgyűlés 571. teljes ülése, 1956. november 9. Megjelent: A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia. Szerk. Békés Csaba–Kecskés D. Gusztáv. Magyar ENSZ Társaság, Bp., 2006. 120.

7 Loescher, G.: i. m. (4. jz.) 84.

8 Uo. 36–37.

9 MNL OL XIX-J-1-k, Nemzetközi Admin., 1945–1964, 58. doboz. Pehr Imre követtanácsos, a berni magyar követség ideiglenes ügyvivőjének jelentése Boldoczki János külügyminiszternek: „Az UNO Gazdasági és Szociális Tanácsának genfi ülészaka” (1953. szeptember 10.).

tak hozzá az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Alapjához,¹⁰ és nem vettek részt annak megbeszélésein sem.¹¹ Álláspontjuk a magyar menekültválság kibontakozása után sem változott.¹²

A magyar külügy hozzáállása a forradalom előtt jól illeszkedik szövetségeseinek az UNHCR-t elutasító magatartásához. 1953 szeptemberében említi először a Főbiztosságot magyar külügyi dokumentum. A magyar diplomatáknak az intézménnyel kapcsolatos ismeretei felszínességét jelzi, hogy az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsának üléséről készített rövid jelentés szerzője tévesen úgy tudta, hogy az 1951-ben menekültügyi főbiztosnak megválasztott, majd 1953-ban újraválasztott holland Gerrit Jan van Heuven Goedhart az amerikaiak embere.¹³ A szovjet blokk többi tagjához hasonlóan Budapest sem kívánt hozzájárulni a nemzetközi menekültsegélyezéshez. Az ENSZ-szervek erre vonatkozó felhívásait 1955 nyarán¹⁴ és 1956 tavaszán¹⁵ is válasz nélkül hagyták. Nagy János, a New York-i magyar ENSZ-misszió ideiglenes ügyvivője az ENSZ Menekült Alapról 1956. március 27-én tartott megbeszélés Budapestre küldött jegyzőkönyvéhez mindössze annyit fűzött hozzá: „az ülésen csupán néhány ország vett részt, és hogy a hozzájárulások összege az ügynökség által kívántakhoz képest nagyon alacsony”.¹⁶ Hasonló megkeresésre a magyar Külügyminisztérium illetékese 1957-ben is csak annyit válaszolt: „az ENSZ menekültügyi alapokhoz anyagilag hozzájárulni nem kívánunk.”¹⁷

10 Egyesült Nemzetek Menekültügyi Alapja (United Nations Refugee Fund, UNREF): az ENSZ Közgyűlése által 1954-ben elfogadott, az UNHCR által lebonyolított négyéves finanszírozási program, amelynek célja a menekültek számára végleges megoldások biztosítása volt. Ennek keretében a kormányok az UNREF Végrehajtó Bizottságán (Executive Committee) keresztül irányítást és ellenőrzést gyakoroltak az UNHCR tevékenysége felett a pénzalapok felhasználása tekintetében. Az 1955–1958 időszakra eső célösszeg 16 millió dollár volt.

11 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 1. egység. Nagy János washingtoni ideiglenes ügyvivő kísérő levele a Külügyminisztériumhoz, 209/1956 (1956. március 18.).

12 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 2. egység. Mód Péter New York-i magyar ENSZ-képviselő levele a Külügyminisztériumhoz, 0037/1956 (1957. január 25.).

13 MNL OL XIX-J-1-k, Nemzetközi Admin., 1945–1964, 58. doboz. Pehr Imre követtanácsos, a berni magyar követség ideiglenes ügyvivőjének jelentése Boldoczki János külügyminiszternek: „Az UNO Gazdasági és Szociális Tanácsának genfi ülészaka” (1953. szeptember 10.). Az amerikaiak valójában az első években ellenségesen tekintettek az UNHCR-re, mert az 1946 és 1952 között működő Nemzetközi Menekültügyi Szervezettel (IRO) ellentétben nem tudták teljes mértékben az irányításuk alatt tartani. Vezetőnek nem az ő jelöltjüket választották meg.

14 MNL OL XIX-J-1-k, Nemzetközi Admin., 1945–1964, 101. doboz. Szarka Károly washingtoni magyar követ kísérő levele a Külügyminisztériumhoz: „FI 455/1/03 sz. ENSZ jegyzék Menekültek megsegítését szolgáló pénzügyi alapra hozzájárulás” (1955. június 14.). [V. A. Hamdani, Chairman, Negotiating Committee for Extra-Budgetary Funds levele a magyar külügyminiszterhez, 1955. június 8.]. Nem találunk utalást a válaszádra.

15 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 1. egység. Nagy János washingtoni ideiglenes ügyvivő kísérő levele a Külügyminisztériumhoz, 209/1956 (1956. március 18.).

16 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 1. egység. Nagy János washingtoni ideiglenes ügyvivő kísérő levele a Külügyminisztériumhoz, 209/1/1956 (1956. április 13.).

17 MNL OL XIX-J-1-k, Nemzetközi Admin., 1945–1964, 38. doboz. Mód Péter New York-i magyar ENSZ-képviselő kísérőlevele a Külügyminisztériumhoz, 1/221/1957 (1957. szeptember 26.); az

A Kádár-kormány 1956. őszi külpolitikai helyzetének megértéséhez fontos figyelembe venni, hogy az 1955–1956-ban Magyarországnak a Nyugattal fenntartott kapcsolatait is átható enyhülési folyamatot az 1956. november 4-én kibontakozó szovjet represszió, illetve a szovjetek támogatásával hatalomra jutott Kádár-rendszerrel szemben a NATO-államok által azonnal bevezetett diplomáciai bojkott¹⁸ több évre visszavetette. A külügyi érintkezést a protokolláris minimumra szorították. A budapesti nyugati követségek tartózkodtak minden olyan gesztustól, ami a Kádár-kormány hivatalos elismerését jelenthette volna. Ezért maradtak távol a NATO-országok képviselői a köztársasági elnök szokásos újévi köszöntéséről 1957. január elején Budapesten. Így történhetett, hogy Jean Paul-Boncour francia követ, aki már 1956 júniusa óta Magyarországon tartózkodott, csak 1957 novemberében fogott kezét először Kádárral. Bár Washingtonban, Londonban és Párizsban is felvetődött a Magyarországgal fenntartott diplomáciai kapcsolatok megszakításának ötlete 1956. november és december folyamán, végül elvetették ezt a lehetőséget, mivel úgy ítélték meg, hogy a nyugati követségek, ha Budapesten maradnak, képesek továbbra is közelről figyelni a magyarországi fejleményeket. Feltételezték továbbá, hogy pusztán jelenlétük fékezi a szovjeteket és a Kádár-kormányt a megtorlás kiterjesztésében, és bizonyos szolidaritást fejezhetnek ki így módon a magyar lakossággal. Az amerikai, brit és a francia delegáció az ENSZ Közgyűlésén határozottan fellépett a magyarországi szovjet politika ellen, ami újabb feszültségforrást jelentett a kétoldalú hivatalos kapcsolatokban. Sőt miután a kádári kormányzat több ízben visszautasította, hogy az ENSZ főtitkára a magyarországi helyzet közvetlen megfigyelése céljából Budapestre jöjjön, az említett nyugati országok külügyi vezetése úgy döntött, megkérdőjelezi a magyar ENSZ-delegáció képviselői jogait.¹⁹ A távolságtartó, sőt ellenséges nyugati diplomáciai magatartásra a magyar hatóságok rendkívül barátságtalan lépésekkel válaszoltak: minden eszközzel igyekeztek akadályozni a NATO-országok követségeinek normális működését. A diplomáciai missziók elszigetelése érdekében a velük kapcsolatot tartó magyarokat, valamint a magyar alkalmazottakat a rendőrség rendszerezen zaklatta. A nyugati diplomaták több ízben nem kapták meg a szolgálati utazásaikhoz szükséges vízumot.

ENSZ költségvetésén kívüli alapokkal foglalkozó bizottság elnökétől kapott levél; valamint: Kolozs Márta főosztályvezető válasza a Külügyminisztérium nevében: „az ENSZ menekültügyi alapokhoz anyagilag hozzájárulni nem kívánunk” (1957. október 9.).

18 AMAE Services des Pactes, carton 210, nr. 50.444. Télégramme d’Alexandre Parodi, représentant permanent de la France auprès du Conseil de l’Atlantique Nord (1956. november 9.).

19 AMAE Nations Unies et Organisations Internationales, carton 243, nr. 5470–5472. Télégramme du ministère des Affaires étrangères à la mission permanente de la France auprès de l’Organisation des Nations Unies (1956. december 11.).

A magyar kormányzat és az 1956-os menekültek

A NATO illetékes szervei már a magyar forradalmat követő menekültáradat megindulása előtt jelzést kaptak a tagállamoktól: a szovjet blokk országai nagyszabású kampányba kezdtek Nyugatra került egykori állampolgáraik visszatérítése érdekében.²⁰ A CIA 1957. márciusi részletes összefoglaló jelentése a szovjet blokk céljai között említi a lakosság Nyugat felé áramlásának megfordítását, a visszatérők szaktudásának hasznosítását, az emigráns csoportok lejáratását, továbbá a „Szabad Világ” meggyőzését, hogy érdemes elfogadni a kommunizmust. Noha a szovjet blokkba hazatérők számát az amerikai hírszerzés nem tartotta magasnak, mintegy 6000-re becsülte, az ügynek propagandajelentőséget tulajdonított. A repatriálók visszafogadását a szovjet blokk országokban bevezetett amnesztiarendeletek alapozták meg.²¹ A brit NATO-delegáció 1955. augusztusi jelentése szerint a kampányt gondosan előkészítették, abban a külképviseletek és a kommunista irányítás alatt álló egyesületek egyaránt részt vesznek, kihasználva a hangzó és írott sajtó lehetőségeit.²²

A szovjet blokk kormányainak ezen törekvéséhez illeszkedett, hogy 1956. április 4-én a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa büntetlen hazatérési lehetőséget hirdetett mindazok számára, akik a II. világháború után illegálisan Nyugatra távoztak, és 1957. április 4-ig visszatérnek szülőhazájukba. Ezt követően Magyarországon is felélénkült az úgynevezett „hazacsalogatási kampány”, amelynek révén a magyar kormány az emigráció gyengítését igyekezett elérni.²³ 1956 nyarától az emigránsok Magyarországra utazásával kapcsolatos merev szabályok is oldódnak. Július 10-én a Külügyminisztérium kezdeményezte a Belügyminisztériumnál, hogy a követségek saját hatáskörükben beutazó vízumot adhassanak olyan magyar származású embereknek, akik már elnyerték új országuk állampolgárságát, ha a követség ismeri és pozitívan értékeli a munkájukat.²⁴

A magyar forradalom szovjetek általi brutális leverése és a berendezkedő Kádár-rendszer terrorintézkedései nyomán – amint ez jól ismert – valóságos exodus

20 Például 1955. novemberben Norvégia képviselője jelezte az Információs és Kulturális Kapcsolatok Bizottságában, hogy az oslói csehszlovák követség csehszlovák menekültekre próbált nyomást gyakorolni hazatérésük érdekében. NA Committee on Information and Cultural Relations, Summary record of a meeting held at Palais de Chaillot, Paris, on 25th November, 1955 at 5 p.m. AC/52-R/43 (1955. december 7.).

21 NARA CREST Provisional intelligence report: „The redefection-repatriation campaign of the soviet bloc, 1955–1957”, Central Intelligence Agency, Office of Research and Reports (1957. június 28.), CIA/RR PR–162.

22 NA Committee on Information and Cultural Relations, „Soviet and Satellite campaign”, note by the United Kingdom Delegation, AC/52-D/108 (1955. augusztus 1.).

23 *Baráth Magdolna*: Támogatni vagy bomlasztani? Adalékok a magyar hivatalos szervek emigrációs politikájának változásához. Betekintő (2011) 3. sz. (http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2011_3_barath.pdf, utolsó letöltés: 2017. július 3.) 4.

24 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 116. doboz. A Külügyminisztérium levele a Belügyminisztérium Ütlevél Osztályához (1956. július 10.).

kezdődött.²⁵ Ezzel összefüggésben a magyar kormány már 1956. november 19-én határozatot hozott arról, hogy intézkedéseket dolgoz ki a forradalom alatt és azt követően külföldre távozottak hazatérése érdekében.²⁶ Az Elnöki Tanács december 1-jén kiadta 27. számú törvényerejű rendeletét, amely amnesztiát hirdetett azoknak, akik 1956. november 29-ig hagyták el az ország területét, és 1957. március 31-ig önként hazatérnek.²⁷ Az erről szóló tájékoztatót 1957. januárban a New York-i magyar ENSZ-misszió hivatalos ENSZ-dokumentumként is köröztette.²⁸ Rövidesen megkezdődött azonban a Magyarországra való visszatérés lehetőségének fokozatos szűkítése.

1957. április 1-jén lépett hatályba az Elnöki Tanács az évi 24. számú törvényerejű rendelete, amelynek értelmében tiltott határátlépés büntette miatt nem lehet büntető eljárást indítani az ellen, aki az ország határát 1956. október 23. és 1957. január 31. között lépte át, és hazatérési szándékát 1957. március 31-ig valamelyik magyar külképviseleti hatóságnak vagy hazatelepítéssel megbízott hivatalos szervének bejelentette. A hazatérésük időpontjában 18. évüket be nem töltött kiskorúak szintén mentesítést kaptak. Azok az 1957. január 31-ig illegálisan külföldre távozott nagykorúak, akik 1957. április 1. után jelentették be hazatérési szándékukat, „egyéni elbírálás alapján” mentesülhettek a tiltott határátlépés miatti büntető eljárás alól.

25 Az elvándorlás számszerű adatairól lásd: KSH-jelentés az 1956-os disszidálásokról. Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai, 1956. október 23–1957. április 30. Regio – Kisebbségtudományi Szemle 2. (1991) 4. sz. 174–211. (klny. is az 1956-os Intézet kiadásában: Bp., 1992.) Egy osztrák belügyminisztériumi jelentés szerint 1957. április 6-ig 174 704 magyar menekült érkezett Ausztriába; a jugoszláv belügyminisztérium pedig úgy tudta, hogy 1957. május 26-ig 19 181 magyar menekült lépte át Jugoszlávia határát. Ld. még: *Szászi Ferenc*: Adatok a magyar kivándorlás történetéhez, 1945–1989. Történelmi Szemle 35. (1993) 313–338., valamint *Hablicsek László–Illés Sándor*: Az 1956-os kivándorlás népességi hatásai. Statisztikai Szemle 85. (2007) 2. sz. 157–172.

26 Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei, 1956. november 7.–1958. január 25. Szerk., jegyz., bev. Baráth Magdolna. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2009. 59–60. Idézi: *Baráth Magdolna*: Az emigrációs politika új útjai az 1956-os forradalom után. Kísérlet a magyar emigráció megismerésére és felbomlasztására az 1956-os forradalmat követően. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna–Molnár Antal. Magyar Országos Levéltár, Bp.–Győr, 2012. 608. További tanulmányok a Kádár-kormány az 1956-os emigráció felé tanúsított magatartásáról: *Baráth M.*: Támogatni vagy bomlasztani? i. m. (23. jz.); *Uő*: Célkeresztben az 56-os magyar emigráció. Századok 147. (2013) 1497–1511.; *Szabó Juliet*: „...s várja eltévedt fiait is.” Az MSZMP repatriálási és hazalátogatási politikája 1956 és 1963 között. Múltunk 52. (2007) 1. sz. 187–213.; *Uő*: Fellazítási politika a Kádár-rendszerben. Az MSZMP propagandatevékenysége 1958 és 1963 között. Múltunk 54. (2009) 2. sz. 180–221.; *Tiphaine Robert*: Mindennek ellenére. Az 1956-os magyar menekültek hazatelepülése. Múltunk 61. (2016) 3. sz. 91–122.

27 Magyar Közlöny 1956. dec. 1. 98. sz. Idézi *Baráth M.*: Az emigrációs politika új útjai... i. m. (26. jz.) 609.

28 UNARMS Letter from Péter Mód, Permanent Representative of the Hungarian People's Republic to the United Nations to Dag Hammarskjöld, Secretary General of the United Nations, and Memorandum on the question of Hungarian Citizens who left for abroad in connection with the events of 23 October 1956 (108/1957) (1957. január 15.), UN-S-445-0199-7.

rás alól.²⁹ A rendelethez fűzött végrehajtási utasításból kiderül, hogy a hazatérésre jelentkezőknek a hazatérési engedély megszerzése érdekében a külképviseleten kérdőívet kellett kitölteniük, amelyet két fénykép kíséretében a Belügyminisztérium útleveosztályára kellett küldeniük elbírálás végett.³⁰ A visszatérési jogi feltételeinek további szigorodását jelezte a belügyminiszter és a külügyminiszter 1957. július 31-i közös utasítása, amely szerint a külképviseletek vezetői a hazatérési szándékukat 1957. március 31-ig bejelentők számára mentesítést, illetve hazatérési engedélyt saját hatáskörükben csak 1957. augusztus 1-ig adhatnak ki.³¹

Amint a fentebb ismertetett jogszabályokból is kiolvasható, a magyar hatóságok egyszerre törekedtek arra, hogy a Nyugatra került menekültek minél többen visszatérjenek, ugyanakkor igyekeztek korlátozni és erőteljes ellenőrzés alatt tartani a folyamatot. A hazatérés szorgalmazása, illetve e szándék gyakori hangsúlyozása a nemzetközi fórumokon, mindenekelőtt az Egyesült Nemzetek Szervezetében hozzájárulhatott Magyarország külpolitikai elszigeteltségének oldásához. A Külügyminisztérium képviselői ennek megfelelően általában a jogi feltételek enyhébb megfogalmazását szorgalmazták.³² A Belügyminisztérium vezetői ezzel szemben gyakran a hazatérésre jelentkezők erőteljes szelektálásának fontosságát emelték ki, attól tartva, hogy a visszatelepülőkkel együtt a nyugati titkosszolgálatok ügynökei is nagyobb számban az országba jöhetnek. A dilemma eldöntésére, világos elvi irányvonal megfogalmazására mindkét megközelítés hívei 1957 őszén legfelső szintű (az MSZMP KB Politikai Bizottsága és a kormány) állásfoglalás meghozatalát javasolták. A BM késlekedése a hazatérési kérelmek elbírálása kapcsán növekvő nehézséget okozott a külképviseleteknek.

A kérdésre irányuló figyelmet mutatja, hogy a döntés megalapozása céljából a Külügyminisztérium Külföldi Magyarok Önálló Referatúrája 1957. októberben előterjesztést készített a minisztérium Kollégiuma számára. A dokumentum felhívja a külügyi vezetés figyelmét, hogy az emigráció kérdését – a magyar történelem adott

29 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 116. doboz. A Külügyminisztérium küldeménye a követségeknél: „A jogellenesen külföldre távozott személyek hazatéréséről intézkedő 1957. évi 24. számú tvr. Végrehajtása”, 001814 (1957. április).

30 Uo.

31 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 116. doboz. A Belügyminiszter és a Külügyminiszter közös utasítása: „Az 1957. évi 1. sz. közös utasítás kiegészítéséről és módosításáról”, tervezet, 001814/5 számú köpenyben (1957. július 31.).

32 A Külügyminisztérium a Belügyminisztériummal és a Honvédelmi Minisztériummal folytatott egyeztetések során mindig az enyhébb jogszabályok meghozatalát támogatta: például 1958 tavaszán az 1957. évi 24. számú törvényerejű rendelet módosítása kapcsán a BM azokat tekintette kiskorúaknak, akik hazatérésükig nem töltötték be 18. életévüket, a Külügyminisztérium viszont azt kívánta elérni, hogy mindazokat kiskorúak tekintsék, akik 1938. október 23. után születtek, vagyis a forradalom idején még 18. életévüket nem töltötték be. Továbbá a Külügyminisztérium azt javasolta, hogy Magyarország illegális elhagyása kapcsán 1957. január 31. helyett május 1-jét tekintsék olyan dátumnak, ameddig egyéni elbírálás alapján tiltott határátlépésért járó büntetés alóli amnesztia adható. MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 116. doboz. A Külföldi Magyarok Önálló Referatúrájának előterjesztése az MSZMP KB Politikai Bizottságához [Péter János külügyminiszter-helyettesnek küldött tervezet]: „Az 1957. 24. sz. tvr. módosítása”, 001814/6 (1958. március 17.).

ságaiból fakadóan – fontos nagy figyelemmel kezelni. Megfogalmazzák az ügy biztonságpolitikai és nemzetközi jelentőségét egyaránt: „Számos tény bizonyítja, hogy akiket nem nyerünk meg az ó-haza számára, vagy legalábbis nem semlegesítünk, azok az imperialista kémszervezetek járszalagjára kerülnek, propaganda gépezetüket szolgálják, számtalan esetben felhasználják őket ellenünk.” A feljegyzés szerzői legfelső szintű döntés meghozatalát igénylik arra vonatkozóan, hogy „milyen mértékben kívánjuk elvileg és anyagilag elősegíteni a szökevények hazatérését”. A hazatérési kérelmek elbírálásának gyorsítása érdekében a referatúra javasolta, hogy a Belügyminisztérium Hazahozatali Bizottságának munkáját vizsgálják felül.³³

A Külügyminisztérium Kollégiumának 1957. október 15-i ülésén valóban kifejezésre jutottak a magyar vezetésen belüli álláspontok. Kolozs Márta, a Nemzetközi Szervezetek Főosztály vezetője hangsúlyozta: „Mi harcolunk a külföldre távozottak hazahozásáért, de egyeseket nem engedünk haza. Ezzel egyszer visszavághatnak. A lehető legszűkebbre kell venni, akiket nem engedünk haza. [...] Ha ezt nem tartjuk be, a nemzetközi szervezeteknek támadási felületet adunk: követeljük, közben nem engedjük haza.” A Belügyminisztérium képviselőjében felszólaló szerint viszont: „Aki nem engedünk haza, azoknak a zöme bűnöző, kisebb része, aki az ellenforradalomban aktívan részt vett.” Első József, a Külföldi Magyarok Önálló Referatúrájának vezetője³⁴ közvetíteni próbált: „Az ENSZ osztály szorított bennünket, hogy az elutasítás közlését úgy oldjuk meg, hogy az ne ütközzön a nemzetközi szervezetekbe kiküldött képviselőink kijelentéseivel, miszerint elvileg minden magyar állampolgár hazajöhet. Ugyanakkor megértjük a BM álláspontját is, hogy a kérdésnek társadalomtisztító szerepe is van.”³⁵ Mivel elvi állásfoglalás az értekezletet követően sem született, ennek igénye újra felmerült a Külügyminisztérium 1958. júliusi követi értekezletén. Főként a nyugati országokban szolgálatot teljesítő magyar képviselővezetők szorgalmazták, aláhúzással, hogy szerintük nem szabad az emigrációval való foglalkozást csupán belügyi kérdésként kezelni. Az MSZMP KB Külügyi Osztályának a konferencián felszólaló vezetője, Szilágyi Dezső ezzel szemben – a belügy érveléséhez hasonlóan – úgy ítélte meg, hogy a hazatérésre jelentkezők között „sok a beszervezett elem, aki igyekszik minket félrevezetni. Ezért mindenkit egyénileg kell lekontrollálni, és azután dönteni, hogy hazajöhet vagy sem.”³⁶

A Politikai Bizottság 1958. július 29-i ülésén is megjelent a magyar emigrációval kapcsolatban a vezetésen belül kiformalódó két irányzat. Kádár János első titkár és államminiszter a nyitás és a pragmatizmus nevében az ’56-os menekültekről úgy vélekedett, hogy „vegyes tehát a társaság, de a zöm munkásember, paraszt

33 MNL OL XIX-J-1-o, KÜM Kollégiuma (1949–1972). A Külügyminisztérium Külföldi Magyarok Önálló Referatúrájának előterjesztése a KÜM Kollégiumához: „A magyar emigrációval kapcsolatos feladataink”, 00100/15 (1957. október 12.).

34 Első József Baráth Magdolna kutatásai szerint az állambiztonsági szervek hírszerző tisztje volt. Ld. *Baráth M.: Az emigrációs politika új útjai...* i. m. (26. jz.) 609.

35 MNL OL XIX-J-1-o, KÜM Kollégiuma (1949–1972). Jegyzőkönyv a Külügyminisztérium Kollégiumának 1957. október 15-én tartott üléséről, 00100/15 (1957. október 15.).

36 *Baráth M.: Az emigrációs politika új útjai...* i. m. (26. jz.) 609–610.

vagy értelmiségi, aki egyszerűen jobb egzisztenciát akart magának kint teremteni, vagy begyulladt, mert ott volt, amikor valaki elordította magát, hogy menjenek ki a szovjet csapatok és félt, hogy emiatt a rendőrség elviszi.” Azt is megvizsgálandónak tartotta, hogy a magyar állam, ha szerény mértékben is, de anyagilag támogassa a hazaköltözni vágyók bizonyos kategóriáit. A kint maradók legnagyobb részét sem tartotta ellenségesnek, és a velük való viszony rendezését javasolta semlegesítésük vagy megnyerésük érdekében. A szétszakított családok ügyét „nagyon súlyos és kényes kérdésnek” nevezte, ugyanakkor az otthon maradt családtagok kiengedését csak kivételes esetekben tartotta elképzelhetőnek. A keményvonalas álláspontot megjelenítő Biszku Béla belügyminiszter szerint viszont „ezek közül a kintlévők közül sokan, ha hazajönnének, nem kerülnék el a felelősségre vonást, mert sok köztük a fasiszta. Ezeket ott kint úgy is kezelik és fel is használják őket ilyen célokra. [...] Ezért is harcolunk, hogy ilyenek ne térhessenek vissza [...]”. A hazatérést pedig csak kivételes esetekben engedélyezte volna. A család-egyesítés kapcsán Kiss Károly hozzátette: „De tudjuk, vannak olyanok, akik ilyen és ilyen zsoldban vannak, és most ki akarják vinni a családot is. Ilyet nem engedélyezünk.” Vagyis a hazatérés és a család-egyesítés engedélyezését egyaránt egyéni elbírálás alapján, politikai szempontoknak alárendelve kívánták kezelni.³⁷

1963-ig további három alkalommal foglalkozott a Politikai Bizottság az emigráció felé irányuló propaganda kérdésével. Az 1959. február 3-i ülésen hozott határozat megerősítette az egyéni elbírálás elvét a hazatérési kérelmek ügyében. Előnyben kívánták részesíteni a szakmunkásokat, fizikai dolgozókat, műszaki értelmiségieket, orvosokat, „a politikai szempontból konstruktívan értékelhető közéleti személyeket” és a sokgyermekes családokat. A család-egyesítés tekintetében szintén újra leszögezték az egyéni elbírálás elvét, a politikai szempontok figyelembevételével: „a kérelmezők politikai és szociális helyzetétől függően adják meg a kiutazási engedélyt a támasz nélkül álló kiskorúaknak és idős szülőknek olyan esetekben, amikor sem az itthoni, sem a külföldi családtagok ellen kifogás nem merül fel.”³⁸ Az ülésről készült szó szerinti jegyzőkönyv szerint Gáspár Sándor, a Szakszervezetek Országos Tanácsának főtitkára felvette a kiskorú menekültek ügyét, mivel szerinte az ezzel a réteggel való foglalkozás a legfontosabb.³⁹

Az MSZMP KB Titkárság 1960. május 17-i ülése kiértékelte a Politikai Bizottság 1958-as és 1959-es, a magyar emigráció felé irányuló propagandatevékenységre vonatkozó határozatait. A jegyzőkönyvből kiolvasható a megerősödő politikai akarat a hazatérők számának további növelésére. Fock Jenő, az MSZMP KB gazdaságpoli-

37 MNL OL M-KS 288. f. 5/88. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottság 1958. július 29-én megtartott üléséről (1958. július 29.).

38 MNL OL M-KS 288. f. 5/116. ö. e. A Politikai Bizottság 1959. február 3-i határozata az emigráció felé irányuló agitációs és propaganda munkáról (1959. február 3.).

39 MNL OL M-KS 288. f. 5/116. ö. e. Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságához a magyar emigráció felé irányuló propaganda-tevékenység tárgyában, 7/SE/1959, 3. sz. melléklet: „Adatok a régebben kivándorolt és az ellenforradalom következtében külföldre került magyarok földrajzi megoszlásáról” (1959. február 3.).

titkára egyenesen így fogalmaz: „Azt hiszem, mi kívánatosnak tartjuk, hogy minél többen térjenek haza. [...] Mi minden segítséget megadunk, és kívánatosnak tartjuk, hogy hazatérjenek. 180 ezer emberből kb. 100 ezer az, akit kívánatosnak tartanánk, hogy hazajöjjenek.” Az útiköltséghez szükséges devizát azonban nem látja biztosíthatónak, ahogyan a maximális segítség megadását szintén támogató Kiss Károly sem. Az álláspontjukhoz kapcsolódó Kádár viszont lehetségesnek tartotta, hogy ettől a szemponttól „bizonyos elbírálás esetén” eltekintsenek.⁴⁰

A magyar hatóságok az 1960-as évek elején is nagy figyelemmel követték a nyugati magyar emigráció sorsának alakulását, különös tekintettel a hazatérések továbbbi ösztönzésére. A Politikai Bizottság elé terjesztendő jelentés szerzői 1961 áprilisában úgy vélekedtek, hogy a „hazatérések fő indoka továbbra is a honvágy, illetve a család és a régi környezet utáni vágyakozás, a nyelvtudás és az anyagiak hiánya, a kiábrándulás a kapitalista világból”. Jól látták azonban a visszaköltözések számának fokozatos apadását is: míg 1958-ban 4731 fő hazatérését regisztrálták, 1959-ben már csak 1632, 1960-ban pedig 1127 repatriáló személyről tudtak. Ennek okait reálisan értékelték: „A hazatérések csökkenésének oka [...] mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy – néhány országtól eltekintve – az ellenforradalom óta eltelt évek alatt a disszidensek jelentős része úgy ahogy megtalálta a számítását. A mérnökök, műszaki értelmiségiek, szakmunkások, orvosok stb. viszonylag gyorsan álláshoz jutottak. Jövedelmük az itthonit többnyire eléri vagy meghaladja. [...] A főbb nyugati országok kormányai egyébként jó ideig politikai és presztízskérdésnek tekintették, hogy a magyar disszidensek ügyét felkarolják.” Megnevezik azokat is, akiket az emigráción belül az igazi ellenségnek tartanak: „A szervezetekbe tömörült reakciós emigránsok száma 20-25 000 lehet. [...] A reakciós emigrációnak vannak [...] olyan rétegei is, melyek nemcsak kiélezett helyzetekben, hanem bármikor mozgósíthatók ellenünk. Ezek közé sorolhatók a szervezet vezetői – kb. 1500-2000 fő, az imperialista hírszervezőszervek szolgálatában álló disszidensek, akik közül név szerint is ismerünk 743 főt, az imperialista hadseregekben szolgáló disszidens fiatalok, akiknek száma meghaladja a 4000-et, a katonai jellegű emigráns szervezetek tagjai, mindenekelőtt a »Magyar Harcosok Bajtársi Közössége« és a »Hungarista Mozgalom« aktivistái, valamint a vatikáni hierarchiába tartozó és irányítása alatt az MNK ellen aktívan tevékenykedő 800 rk. pap és szerzetes. Ide sorolható továbbá a kb. 400 disszidens író és újságíró is, akiknek jó része iskolázott tollforgató, ellenséges munkát végző propagandista, akik számára az aktivitás egyúttal létkérdés is, mert csak akkor élhetnek meg írásból, ha valamilyen módon részeseivé válnak az ideológiai diverziónak.”⁴¹ Az emigránsok túlnyomó többségét azonban nem tekintették ellenségnek. A PB ülésére készült elő-

40 MNL OL M-KS 288. f. 7/78. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP KB Titkárság 1960. május 17-én megtartott üléséről (1960. május 17.).

41 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 116. doboz. Az MSZMP KB Politikai Bizottság elé terjesztendő jelentést előkészítő tanulmány: „Magyar emigráció a kapitalista országokban” (1961. április 25. [Surányi László véleményező megjegyzéseinek dátuma]).

terjesztés ekkor már azt vetítette előre, hogy a különösen veszélyesnek tartott 1956-os emigráció legnagyobb része a korábbi kivándoroltakhoz válik hasonlóvá.⁴²

Hogyan befolyásolta a hivatalos Magyarország és az ENSZ európai menekültügyekben illetékes szervezetének viszonyát a hazáját a leverett forradalom után elhagyó mintegy 200 ezer magyar?

Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága és a Kádár-kormány közti kapcsolat

A két fél közötti érintkezés intenzitása, a kapcsolat fenntartása iránti elkötelezettsége és a partneri viszony minősége alapján az UNHCR és a magyar kormányzat viszonyában három szakasz különíthető el: az 1956. novemberétől 1958. áprilisig tartó első időszakot az erősödő együttműködés és a kölcsönös érdekeltség jellemzi. A második periódusban, az 1960-as évtized elejéig a kapcsolatok szintjének stagnálása, majd hanyatlása figyelhető meg. Míg az 1962 első feléig tartó harmadik fázisban a feszültség növekedésének, a kapcsolatok leépülésének lehetünk tanúi.

Együttműködés és érdekeltség

A svájci származású August Rudolf Lindt menekültügyi főbiztossá választását 1956. december 20-án a szovjet blokk képviselői az ENSZ Közgyűlésén megszavazták: „A baráti országok szintén Lindtet támogatták. Abban az esetben, ha két jelölt lett volna, a baráti delegációk Lindtre szavaztak volna. Lindtet végül a Közgyűlés egyhangúlag választotta meg” – tudósította a magyar Külügyminisztériumot a New York-i magyar ENSZ-delegáció.⁴³

Lindtnek állandó törekvése volt, hogy ne tegyen semmi olyat, ami fokozhatja a hidegháborús szembenállást.⁴⁴ Minden nyilvános beszédében megismételte, hogy a menekültügyi főbiztos mandátuma nem politikai, hanem kizárólag humanitárius: „Nem vagyok egy hidegháborús harcos, hanem teljesen független”, hangsúlyozta egy interjúban.⁴⁵ Mandátumának nem politikai, hanem humanitárius és szociális jellegét Lindt már az ENSZ Közgyűléshez írt jelentésének elején hangsúlyozza, és tevékenységének alapjává teszi: „Alapszabályának megfelelően a Hivatal tevékenysége azon az elven alapszik, hogy munkájának teljesen politika-

42 MNL OL M–KS 288. f. 5/232. ö. e. Belügyminisztérium és a Külügyminisztérium előterjesztése az MSZMP KB Politikai Bizottságához: „Jelentés az emigráció életének főbb vonásairól és javaslatok az emigráció felé irányuló propaganda javítására” (1961. június 6.).

43 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 1. egység. Levél olvashatatlan aláírással a Külügyminisztériumhoz: „Menekültügyi főbiztos megválasztása”, 547/1956 (1956. december 20.).

44 AUNHCR Transcript of the Interview of August R. Lindt by Bryan Deschamp, 4 February 1998, Sound Recording, UNHCR Oral History Project, Fonds 36, Records of the Archives, 4.

45 Uo. 7.

mentesnek, humanitárius és szociális jellegűnek kell lennie.”⁴⁶ A humanitárius jelleg kidomborításával igyekezett oldani a feszültséget a szovjetekkel: míg azok az előző főbiztos idején mindig tartózkodtak a voksolástól, a szovjet delegátus megszavazta Lindtnek az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsához (ECOSOC) írt első jelentését. A szovjetek később ugyan visszatértek a tartózkodáshoz, de a Főbiztosság képviselőivel továbbra is kapcsolatban maradtak.⁴⁷

A Menekültügyi Főbiztosság – amint a magyar külügyi forrásokból is kitűnik – erőteljesen törekedett a Kádár János vezette magyar kormányzattal való együttműködésre és az általa felvetett problémák megoldására. Ezt jelezték Lindt tárgyalásai Mód Péter magyar ENSZ-képviselővel New Yorkban már 1957 februárjában. Bizalmasan közölte a magyar diplomatával, hogy lépéseket tett az Egyesült Államokban a hazatérés mellett döntő menekültek útiköltségének biztosítása érdekében. Továbbá felajánlotta segítségét, ha más, távolabbi országokban felmerül a hazatelepítés problémája.⁴⁸ A jó partneri viszony fenntartását szolgálták az UNHCR gyors és udvarias válaszai a berni magyar követség, majd a genfi magyar ENSZ-misszió leveleire⁴⁹ és a gyakori genfi konzultáció. 1957 augusztusában például Lindt sürgősen magához kérte a genfi magyar ENSZ-misszió képviselőjét, mert sikerült pénzt szereznie 55 Kanadából hazatérő magyar útiköltségére.⁵⁰

Az UNHCR delegáltjai jelen voltak a magyar hatóságok részvételével Ausztriában és Jugoszláviában működő repatriáló bizottságokban. A főbiztosság képviselői azt ellenőrizték, hogy a bizottság hivatalos magyar tagjai ne gyakoroljanak nyomást a menekülttáborok lakóira, s így a hazatérési döntés önkéntessége biztosítva legyen.⁵¹

Lindt és munkatársai fontos céljuknak tekintették, hogy a menekültek Magyarországon maradt családtagjai számára szóló kiutazási engedélyek megszerzésében közbenjárjanak. A családegyesítés kérdése, amely a későbbiek folyamán a Kádár-kormánnyal való viszony egyik fő feszültségforrásává vált, már 1957.

46 Report of the United Nations High Commissioner for Refugees, General Assembly, Official Records: Twelfth Session, Supplement No. 11 (A/3585/Rev.1), New York, 1957. 1.

47 Uo. 14.

48 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 2. egység. Mód Péter New York-i magyar ENSZ-képviselő jelentése a Külügyminisztériumnak: „Megbeszélés A. Lindt-tel a Menekültügyi Főbiztosság vezetőjével”, New York, 00200/5 (1957. február 19.).

49 Ld. pl.: MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 2. egység. Marjai József berni magyar követ kísérelve a Külügyminisztériumhoz, amelyben felterjeszti Lindt menekültügyi főbiztos 1957. február 6-i és James Morgan Read helyettes menekültügyi főbiztos 1957. február 13-i válaszelevelét, Bern, 00200/3 (1957. február 18.).

50 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Kapcsos Károly követségi titkár jelentése: „Kanadában lévő magyarok repatriálása”, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő, 003476/1 [340/6] (1957. augusztus 4.).

51 A Jugoszláviában működő repatriáló bizottságról ld. *A. Sajti Enikő*: Ötvenhatos menekültek Jugoszláviában. A magyar–jugoszláv hazatelepítési bizottságok tevékenysége 1956–1957-ben. Évkönyv (1956-os Intézet) 14. (2006–2007) 201–212. Az Ausztriában működő repatriáló bizottságról: *Cseresnyés Ferenc*: A nemzetközi menekültjog alkalmazása: Ausztria és az ’56-os menekültek. Múltunk 52. (2007) 1. sz. 177., 183–185.; *Murber Ibolya*: Az 1956-os magyar menekültek Ausztriában: menekültlét és integráció. Múltunk 61. (2016) 3. sz. 147–148.

szepemberben felmerült.⁵² Az UNHCR az együttműködés fennmaradása érdekében igyekezett a legnagyobb óvatossággal eljárni. Így amikor a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága és a magyar hatóságok között a menekült szülők gyermekeinek Magyarországról való kihozatala érdekében folytatott tárgyalások megfelleltek, a magyar menekültsegélyezést koordináló genfi bizottságban elhangzott javaslat ellenére nem próbáltak nyomást gyakorolni a budapesti kormányra.⁵³

A magyar külügyi iratok többször utalnak arra, hogy a magyar diplomácia érzekelte a Menekültügyi Főbiztosság képviselőinek törekvését az együttműködés erősítésére. „Lindt egész magatartásával igyekezett felénk korrektségét, »pártatlan«, objektív, humanista álláspontját hangsúlyozni és aláhúzni azt, hogy hivatala nem politikai szerv” – olvasható az ENSZ Menekült Alap Végrehajtó Bizottságának 1957. júniusi üléséről készített beszámolóban, hozzátéve, hogy „az általa adott fogadáson Lindt hangsúlyozott szívéllyességet mutatott a magyar küldöttség, elsősorban Marjai követ felé”.⁵⁴ Hasonló tapasztalatokról számol be abban az időben Gergely Miklós követségi titkár, miután James Morgan Read helyettes főbiztossal konzultált.⁵⁵ Péter János külügyminiszter-helyettes is azt írja a főbiztossal New Yorkban folytatott 1957. novemberi tárgyalásairól, hogy „az egész beszélgetésnek igen barátságos hangulata volt”.⁵⁶

A Kádár-kormányzat a Menekültügyi Főbiztossággal a magyar exodus nyomán kialakult kapcsolatait külpolitikai céljainak előmozdítására kívánta felhasználni. Ennek keretében élénk nemzetközi propagandatevékenységet fejtett ki. A Külügyi-

52 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Kaposos Károly követségi titkár jelentése: „Látogatás Lindt menekültügyi főbiztosnál”, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselet, 004497 [407/szig.titk./1957] (1957. október 3.).

53 Koordinációs Bizottság a Magyarországról jött menekültek megsegítésére, Összefoglaló jegyzőkönyv a tizedik értekezletről, amelyet a Nemzetek Palotájában tartottak Genfben 1957. május 21-én. Ld.: Egy globális humanitárius akció hétköznapijai. A magyar menekültek segélyezésének szervezésére létrehozott Koordinációs Bizottság összefoglaló jegyzőkönyvei (Genf, 1956. november 13.–1957. október 29.). Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta, a jegyzőkönyveket fordította és közli Kecskés D. Gusztáv. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Bp., 2014. (<http://www.tti.hu/on-line-kiadvanyok/148-on-line-kiadvanyok/1375-egy-globalis-humanitarius-akcio-hetkoznapjai.html>, utolsó letöltés: 2017. július 3.) 148.

54 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Jelentés a Külügyminisztériumnak: „Az UNREF Végrehajtó Bizottságának V. ülészakáról (Genf, 1957. június 3–7.)”, berni magyar követség, 003301 (1957. június 12.). A 2009. december 2-án Marjai Józseffel készített telefoninterjú is megerősíti a berni követ kedvező benyomásait a főbiztosról és munkatársairól: szélsőségektől mentes, tárgyyszerű légkörű megbeszélésekről, sikeres tárgyalásokról számolt be.

55 „Read előzékeny, sőt eléggé szívéllyesnek mondható magatartást mutatott látogatásom folyamán. Egyáltalán nem volt provokatív, észrevételeit udvariasan adta elő [...]” Ld.: MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Marjai József berni magyar követ kísérőlevelével Gergely Miklós követségi titkár feljegyzése a Külügyminisztériumnak: „Látogatás Read-nél az Egyesült Nemzetek helyettes menekültügyi főbiztosánál”, Bern (1957. június 1.).

56 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Péter János külügyminiszter-helyettes feljegyzése: „Tárgyalás az ENSZ-ben a Menekültügyi Főbiztossal” (1957. november 6.), Mód Péter New York-i magyar ENSZ-képviselő terjesztette fel 233/1/1957 szám alatt (1957. november 8.), a Külügyminisztériumban 005232 szám alatt iktatták (1957. november 26.).

nisztérium delegálta Marjai József berni követet kormány megbízotti minőségben az ENSZ Menekült Alap Végrehajtó Bizottsága 1957. január végi ülésére. „Úgy vélem, hogy a Menekültügyi Hivatal [!] ülése egyik legmegfelelőbb fórum arra, hogy jó szándékainkat, valamint egyes külföldi hatalmak mesterkedéseit megismertessük a széles közvéleménnyel” – vélekedtek a Külügyminisztériumban.⁵⁷ A kiskorúak repatriálásának ügyét különösen alkalmas propagandatémának tekintették: „A gyerekek hazatérésének kétségtelen szükségessége mellett ennek a kérdésnek megfelelő és sokrétű kihasználása figyelemreméltó külpolitikai tőkét jelenthet számunkra.”⁵⁸ Az UNHCR biztosította, hogy a magyar hatóságok képviselője megfigyelőként jelen lehessen a Végrehajtó Bizottság ülésein, és kifejtthesse álláspontját. A nemzetközi fórumok magyar felszólalói főként azt hangsúlyozták, hogy a magyar menekültek az ellenséges propaganda által keltett félelem miatt hagyták el hazájukat; a magyar kormány visszafogadja a visszatérőket, és ennek érdekében amnesztiát hirdetett; a menekültekkel foglalkozó szervezetek elsődleges feladata az önkéntes visszatelepülés megkönnyítése és elősegítése; a 18 éves kor alatti, kísérő nélküli kiskorúakat vissza kell küldeni Magyarországra, ha a szüleik ezt kérvényezik. Szorgalmazták továbbá, hogy az UNHCR – ENSZ- vagy más forrásból – biztosítsa a menekültek Magyarországra való visszatelepítésének költségeit.⁵⁹ A magyar megfigyelő rendszeresen részt vett az ENSZ Menekült Alap Végrehajtó Bizottságának ülésein.⁶⁰

A magyar külügy számos alkalommal kért segítséget a Menekültügyi Főbiztosságtól illetékeseitől, leggyakrabban a távoli országokból – főként Kanadából, az Egyesült Államokból és Brazíliából – hazatérni szándékozó menekültek útiköltségének biztosítása érdekében.⁶¹ Az UNHCR európai országok esetében is igyekezett közbenjárni. Így például 1957 júliusában Lindt Nagy-Britanniával és a skandináv államokkal személyesen is tárgyalt a kérdésről.⁶²

57 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 2. egység. A Külügyminisztérium belső feljegyzései, tervezetei: „Magyar menekültek ügyének megtárgyalása a Nemzetközi Menekültügyi Hivatalban”, 200/1957 (1957. január 15., 31.).

58 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Jelentés a Külügyminisztériumnak: „Az UNREF Végrehajtó Bizottságának V. ülészakáról (Genf, 1957. június 3–7.)”, berni magyar követség, 003301 (1957. június 12.).

59 Report of the United Nations High Commissioner for Refugees, General Assembly, Official Records: Twelfth Session, Supplement nr. 11 (A/3585/Rev.1), New York, 1957, 32–33.

60 Így például az 1957. júniusi ülészakon Magyarországot háromtagú megfigyelő delegáció képviselte. Az eseményről 21 oldalas, részletes beszámolót készítettek. Ld.: MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Jelentés a Külügyminisztériumnak: „Az UNREF Végrehajtó Bizottságának V. ülészakáról (Genf, 1957. június 3–7.)”, berni magyar követség, 003301 (1957. június 12.).

61 Pl.: MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Marjai József berni magyar követ kísérelével Gergely Miklós követségi titkár feljegyzése a Külügyminisztériumnak: „Látogatás Read-nél az Egyesült Nemzetek helyettes menekültügyi főbiztosánál”, Bern (1957. június 1.).

62 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Kovács József másodosztályú követségi titkár és Szita János követségi tanácsos, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő vezetőjének jelentése a Külügyminisztériumnak: „Read menekültügyi főbiztos helyettesének felkeresése”, 340/5/1957 (003476) (1957. július 8.).

A magyar diplomácia fontos gesztusa volt, hogy nemzetközi fórumokon nagyrabecsülését, sőt köszönetét fejezte ki a menekültügyi főbiztos tevékenysége kapcsán. „Amikor a bizottságban felidézzük oly sok magyar menekült sorsát, akkor meg kell emlékeznünk azok nagylelkűségéről is, akik segítettek enyhíteni a magukat ellátni nem tudó hontalanok bajain. Elismerésünket fejezzük ki azoknak a kormányoknak, nemzetközi szervezeteknek és egyéneknek, amelyek súlyos emberi problémák megoldását segítették előmozdítani. Külön tisztelettel adózunk a menekültügyi főbiztosság személyzetének és még külön a főbiztosnak személy szerint”⁶³ – mondta Péter János külügyminiszter-helyettes 1957. november 5-én az ENSZ Közgyűlés szociális, humanitárius és kulturális ügyekben illetékes 3. Főbiztosságában. Sőt a magyar küldött néhány nappal később –, „a békés egymás mellett élés igazi szellemében” – az UNHCR mandátumának meghosszabbítását és jogkörének bővítését is megszavazta.⁶⁴

A genfi hivatal és a Kádár-kormány közeledésének legkiemelkedőbb eseménye volt Lindt főbiztos budapesti látogatása 1958. január 3–7-én. A főbiztossal készített történeti interjú tanúsága szerint azért akart Budapestre menni, mert az 1956. őszi eseményekért nem a „magyarokat”, hanem az „oroszokat” tette felelőssé. A Parlamentben lefolytatott tárgyalások emlékezete szerint udvarias, szívélyes légkörben zajlottak. A külügyminiszter-helyettes (Szarka Károly) és munkatársai fogadták: megköszönték az UNHCR-nek a honfitársaiknak nyújtott segítséget. Lindt úgy értékelte, hogy a magyar kormánynak inkább maga a tény volt fontos, hogy a menekültügyi főbiztos Budapestre látogatott.⁶⁵ A magyar külügyi iratok szerint a magyar fél, amely alapos dokumentációval⁶⁶ készült a látogatásra, szintén „szívélyes légkörűnek” minősítette a megbeszéléseket.⁶⁷ A tárgyalásokról készített emlékeztető szerint a magyar kormány továbbra is tájékoztatni fogja a menekültügyi főbiztost a magyar menekültek önkéntes hazatelepülésével és nemzetközi védelmével kapcsolatos problémákról, és közölni fogja a problémák megoldására vonatkozó javaslatait is. A menekültügyi főbiztos pedig szükség esetén javaslatokat fog tenni a magyar hatóságoknak a családok egyesítésének egyes kérdéseiben. A főbiztos továbbá ígéretet tett arra, hogy megkísérel pénzt szerezni a hazatelepülők utazási költségeire.⁶⁸

63 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Péter János külügyminiszter-helyettes beszéde a 3. bizottságban a menekültügyi főbiztos jelentése tárgyában, 00133/1958 dossziében (1957. november 5.).

64 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. III. sz. bizottságban elmondta Péter János külügyminiszter-helyettes, 00133/1958 dossziében (1957. november 13.).

65 AUNHCR Transcript of the Interview of August R. Lindt by Bryan Deschamp, 4 February 1998, Sound Recording, UNHCR Oral History Project, Fonds 36, Records of the Archives, 14.

66 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. A Külügyminisztérium Külföldi Magyarok Önálló Referatúrája feljegyzése Szarka Károly külügyminiszter-helyettes részére, 00133-as iktatószámmal rendelkező dossziében (1958. január 4.).

67 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. 00133-as iktatószámmal jelzett dossziében több dokumentum Lindt 1958. januári látogatásáról.

68 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. A magyar kormány és August Lindt menekültügyi főbiztos budapesti tárgyalásairól készült emlékeztető fordítása, 00133-as iktatószámmal rendelkező dossziében (1958. január 6.).

A látogatást követő első hónapokban a két fél közötti együttműködés tovább folytatódott: a magyar képviselők részt vettek az ENSZ Menekült Alap Végrehajtó Bizottság ülésein, az UNHCR vezetői pedig nagy pontossággal igyekeztek intézkedni a magyar diplomácia által felvetett ügyekben.⁶⁹ Fokozatosan kibontakozik azonban a repatriálás kontra családegyesítés ellentétpár: míg a magyar hatóságok elsősorban a menekültek hazatelepülését szorgalmazzák, a Főbiztosság főként a menekültek Magyarországon maradt családtagjainak kijutásához igyekezett engedélyt szerezni. A kapcsolatok megromlása várható volt.

Stagnálás és hanyatlás

Az UNHCR és a Kádár vezette magyar kormányzat kapcsolatát 1958 tavaszától egyszerre jellemezték a növekvő feszültségek és az együttműködés fenntartására irányuló kölcsönös törekvés. Lindt budapesti látogatásának kedvező utóhatása érződött még Szita János genfi magyar ENSZ-képviselő 1958. márciusi tárgyalásakor: „A beszélgetés elején érdeklődött Sík elvtárs hogyléte iránt, én pedig átadtam neki a minisztérium vezetőinek üdvözlétét” – jegyezte fel a magyar diplomata.⁷⁰ Néhány hónappal később, amikor az UNHCR tudomást szerzett arról, hogy Magyarország nem vesz részt megfigyelőként az ENSZ Menekült Alap Végrehajtó Bizottságának ülésén, magyar részről továbbra is „fokozott udvariasságot” tapasztaltak.⁷¹ Hasonló hozzáállást fejezett ki az új főbiztos, Félix Schnyder magatartása Szita 1961. márciusi első látogatása során: „Barátságosan fogadott: hangsúlyozta, hogy egyetlen politikai elképzelése, hogy kívül tartsa a politikát a Menekültügyi Főbiztosság munkájából és elő akarja segíteni a felmerülő problémák megoldását.”⁷²

A genfi hivatal együttműködési hajlandósága tettekben is megnyilvánult. Vezetői továbbra is igyekeztek nagy alaposággal utánajárni a magyar kéréseknek, a lehetőségig betartva a budapesti látogatás során vállalt kötelezettségeket. Levélben és személyes konzultációk útján folyamatosan tájékoztatták a magyar felet az ügyek állásáról. A Főbiztosság nemzetközi tárgyalásai során változatlanul gyakori téma volt a hazatérni kívánó magyar menekültek útiköltségének ügye (Ausztrália, Új-

69 1958. március 9-én pl. Lindt értesítette a magyar ENSZ-képviselőt Gál Mária és Gerle Klára Új-Zélandból való hazatéréséről. Ld.: MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Zádor Endre követségi titkár (genfi magyar állandó ENSZ-képviselő) felterjesztése: „Menekültügyi Főbiztosságtól érkezett levelek felterjesztése”, 001839/3 (110/10) (1958. március 9.).

70 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Szita János követségi tanácsos, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő vezetőjének jelentése: „Tárgyalás Lindttel”, 00501/4 (110/17/1958) (1958. március 19.). Sík Endre (1891–1978): magyar diplomata, jogász, író, történész. 1955–1958-ban a külügyminiszter első helyettese, 1958. februártól 1961-ig külügyminiszter.

71 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Kovács József követségi titkár feljegyzése Szita János követségi tanácsos aláírásával (genfi magyar állandó ENSZ-képviselő): „UNREF Végrehajtó Bizottság 8. ülészaka Genfben”, 003310/1 (110/24) (1958. június 7.).

72 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. Szita János követ, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő vezetőjének jelentése a Külügyminisztériumnak: „Látogatás Schnyder-nél, az ENSZ új menekültügyi főbiztosnál [!]”, 002856/1 (1961. március 15.).

Zéland, Kanada).⁷³ Lindt 1959. februárban arról tájékoztatta Szita Jánost, hogy megbízottja a braziliai magyar menekültek 40%-ával személyesen beszélt.⁷⁴ Az egyes befogadó országok területén lévő kiskorú menekültekről készített listáknak a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának való átadásáról ugyancsak rendszeresen érkezték.⁷⁵ A főbiztos hivatala a rendelkezésére álló anyagi eszközök szűkössége miatt minden általa útiköltséggel támogatott hazatérő menekült anyagi helyzetének és elhatározása valódiságának ellenőrzésére törekedett, amiről ugyancsak számos esetben konzultált a magyar hatóságok képviselőivel.⁷⁶ Az UNHCR jogtanácsosa, Paul Weis közlése szerint 1960. december 23-ig 46 repatriáló hazaújtát fizették.⁷⁷

Ugyancsak a magyar kormányzattal való kapcsolatok erősítésének szándéka érhető tetten abban, hogy a Menekültügyi Főbiztosság több ízben bizalmas információkat közölt magyar partnerével. Lindt 1958. januárban kérdezte Szita János véleményét az amerikai delegátus javaslatáról, mely szerint még 1958-ban meg kellene szüntetni, hogy a magyar menekültek ügyét külön napirendi pontként tárgyalja az UNREF. A felvetést a magyar képviselő csak helyeselni tudta.⁷⁸ 1959. februárban a főbiztos szintén az iránt érdeklődött, hogy mi lenne a magyar kormány álláspontja, ha a „magyar menekültkérdés” mint önálló kérdés lekerülne a Tanácsadó Bizottság napirendjéről, és az ügy csak az egyéb kérdéseken belül lenne tárgyalva (például táborok felszámolása, öregek és betegek kérdése stb.). A magyar diplomata újra az egyetértését fejezte ki.⁷⁹ 1960. júniusi tárgyalásukon pedig Lindt azt tudatta Szita Jánossal, hogy az ENSZ Közgyűlésnek készülő éves jelentésében már nem tervez külön fejezetet a magyar menekültekről.⁸⁰

73 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Szita János követségi tanácsos, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő vezetőjének jelentése, „Látogatás Lindtnél”, 001839/1 (110/7/1958) (1958. február 27.).

74 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Szita János követ, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő vezetőjének jelentése, „Látogatás Lindt menekültügyi főbiztosnál”, 002052 (144/1959) (1959. február 10.).

75 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Kovács József követségi titkár (genfi magyar állandó ENSZ-képviselő) feljegyzése, „Lindt menekültügyi főbiztos meglátogatása”, 00501/5 (110/21) (1958. május 30.).

76 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Varga István, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő munkatársának jelentése, „Látogatás J. Read-nél, a menekültügyi főbiztos helyettesénél”, 005796 (1960. július 26.).

77 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Varga István, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő munkatársának feljegyzése, „Tárgyalás a Menekültügyi Főbiztossággal” (1961. április 11.).

78 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Gyulai Ida főosztályvezető-helyettes levele a genfi magyar állandó ENSZ-képviselőhöz: „Jelentés Lindt a Menekültügyi Főbiztosnál [!] történt látogatásról”, 00501 (1958. február 28.). [válasz Szita János követtanácsos 110/1958 számú jelentésére].

79 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Szita János követ, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő vezetőjének jelentése: „Látogatás Lindt menekültügyi főbiztosnál”, 002052 (144/1959) (1959. február 10.).

80 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Szita János követ, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő vezetőjének jelentése: „Látogatás Lindt menekültügyi főbiztosnál”, 004150/2 (178/1/1960) (1960. június 16.).

Az UNHCR képviselői látogatták a genfi magyar ENSZ-misszió által rendezett fogadásokat. Így az 1960. április 4-i fogadáson Lindt is személyesen megjelent.⁸¹

Szintén a főbiztosi hivatal együttműködési szándékát mutatta, hogy a magyar diplomácia jelzései nyomán többször fellépett a Budapest által sérelmesnek tekintett ügyekben, így a menekültek nemzetközi éve (World Refugee Year)⁸² keretében megrendezett bélyegkiadási program kapcsán is. Az ENSZ által támogatott tervet megszavazó 70 ország 1960 áprilisában egyidejűleg adott ki bélyegeket, amelyből minimum 1 millió dollár bevételt reméltek a menekültek megsegítése céljából.⁸³ A magyar Külügyminisztérium a Főbiztossághoz írt jegyzékben tiltakozott, mivel úgy értesült, hogy több ország bélyegterve – az 1956-os magyar menekültekre utalva – „kifejezetten politikai jellegű és nyilvánvalóan a Magyar Népköztársaság ellen irányul”. Különösen az osztrák kormány bélyegtervét tartották elfogadhatatlannak. A hivatal alapszabályában lefektetett politikamentességre hivatkozva kérték, hogy lépjen fel „a visszasságok felszámolása érdekében”.⁸⁴ Miután a genfi magyar képviselői munkatársai a kiállítandó bélyegek között több olyat találtak, amely magyar utalást tartalmazott, Szita telefonon kérte ezek eltávolítását Lindttől, amit a főbiztos még aznap megtett.⁸⁵ 1961. februárban a Főbiztosság szintén engedett, amikor egy menekültügyi rövid játékfilm címét *Mon ami Lászlóról* (Barátom, László) *Nicolas mon amira* változtatta, mivel a magyar külügy szerint az előbbi címben szereplő név magyaros hangzású. Az UNHCR és a magyar kormányzat közti feszültség növekedését ugyanakkor jelezte, hogy a Főbiztosság képviselője magyar tárgyalópartnere értésére adta, hogy „ezt a változtatást végrehajtják, de ezt nem – és itt kihangsúlyozta, hogy a Főbiztosság nevében beszél – fenyegetésünkre, illetőleg nyomásunkra hajtják végre”.

81 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Szita János követ, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselői vezetőjének jelentése: „Menekültügyi bélyegakció”, 003431 (157/1960) (1960. április 7.).

82 Ld. erről: *Gatrell, P.*: i. m. (4. jz.)

83 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. „A la suite de négociations qui ont duré deux ans 70 pays vont participer au plan philatélique des Nations Unies”, MHCR/69/60 (003417/1960 iktatószámú köpenyben). (A francia mondat fordítása: „Két évig tartó tárgyalások után 70 ország fog részt venni az Egyesült Nemzetek bélyegkiadási tervében.”)

84 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. A Külügyminisztérium jegyzéke August Lindt menekültügyi főbiztoshoz, 003417 (1960. március 31.). Kolozs Márta követ, a Nemzetközi Szervezetek Osztálya kísérelével (1960. április 1.). Megjegyzendő, hogy Lindt még 1960. április 1-jei tárgyalásukon igyekezett megnyugtani Szita követet, hogy a menekült-csoportok nem lesznek nevesítve egyetlen bélyegen sem, csak a World Refugee Year felirat lesz majd olvasható. Ld.: AUNHCR dosszié 6/2/HUN Protection – Travel Documents – Hungary, Ipsophone message from the High Commissioner, Note for the files from A. R. Lindt: „Note on my conversation of today with the Permanent Representative of Hungary, Mr. Szita” (1960. április 1.).

85 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Szita János követ, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselői vezetőjének jelentése: „Menekültügyi bélyegakció”, 003431 (157/1960) (1960. április 7.).

A magyar diplomata ugyanis kilátásba helyezte, hogy kormánya hivatalosan az ENSZ-hez fordul, ha nem módosítják a címet.⁸⁶

A Menekültügyi Főbiztosság alaptevékenysége, a menekültek nemzetközi jogvédelme keretében többször igyekezett közbenjárni a menekültek hivatalos iratainak (például diploma, születési, házassági és válási anyakönyvi kivonat) magyarországi beszerzése érdekében.⁸⁷ A magyar külügy válasza szerint a menekültek ezekhez a dokumentumokhoz a lakóhelyükhöz legközelebb eső magyar képvisleten hozzájuthatnak.⁸⁸ Az UNHCR továbbá ígéretet tett, hogy – amennyiben a magyar kormány haladéktalanul értesti – fellép annak érdekében, hogy a befogadó országok ne akadályozzák a hazatérni kívánókat döntésük megvalósításában.⁸⁹ A főbiztos hivatala, kezdetben korlátozott számban, felvetett családegyesítési ügyeket is.

A Főbiztosság kooperációs hajlandósága ellenére a magyar diplomácia egyre gyakrabban negatív minősítésekkel illette a szervezetet. Szita János, a genfi magyar ENSZ-misszió vezetője többször adott hírt rossz benyomásairól, amelyeket a Külügyminisztérium illetékesei némi kétkedéssel fogadtak. A magyar diplomata konfrontatív stílusa hozzájárult ahhoz, hogy a két fél közötti genfi tárgyalások hangneme időről időre kiélesedett. Így például a magyar követ az 1958. április 2-i tárgyaláson az UNHCR braziliai magyar menekültekkel kapcsolatos ügyintézését elégtelennek ítélte: „Mi eddig elkerültük a botránynak a sajtóban való szellőztetését, de nem tudom, hogy meddig tudjuk a sajtót visszatartani” – fenyegetőzött a magyar követ. „Erre [Lindt] elég élesen válaszolt, mondván, hogy hiszen sok mást is lehetne a másik oldalon a sajtóban írni, a fő cél azonban mégsem a sajtóvita, hanem a kérdés megoldása” – írja a Külügyminisztériumhoz felterjesztett beszámolójában a magyar tárgyaló. Majd hozzáteszi: „Lindt és hivatala minden tehetségét igénybe veszi, hogy az ügyet elhúzza, elkenje. A beszélgetés alapján az a határozott benyomásom, hogy komoly segítségre nála számítani nem lehet [...]”.⁹⁰ A magyar ENSZ-képvislet azt is nehezményezte, hogy

86 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Varga Perke József, a genfi magyar állandó ENSZ-képvislet ideiglenes ügyvivőjének jelentése, előadó Varga István: „A készülő menekült-témájú film címével kapcsolatos probléma”, 002085/1 (39/1961) (1961. február 27.).

87 AUNHCR dosszié 6/8/HUN Protection Certificates and Documents-Hungary (11.1958–06.1959), Paul Weis jogtanácsos feljegyzése: „Procuring of diplomas and other personal documents from Hungary”, 6/1/HUN (1959. május 13.). Valamint AUNHCR dosszié 6/1/1 HUN Protection General Communist countries-Hungary (09.1959–04.1967): Interoffice memorandum from W. Bruggman, eligibility adviser, Vienna to UN High Commissioner, Geneva: „Refugee’s documents in Hungary”, Ref.: G XV/V/1.10/B, nr.: 851, WB/vb (1960. március 30.).

88 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Nagy Lajos konzul levele a genfi magyar állandó ENSZ-képvislethez: „Wissky Nagy okmánybeszerzési ügye”, 003434/3 (1960. október 28.).

89 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Varga Perke József, a genfi magyar állandó ENSZ-képvislet ideiglenes ügyvivőjének jelentése, előadó Varga István: „Látogatás a Menekültügyi Főbiztóságon Jamieson igazgatónál”, 002101 (13/1961) (1961. január 10.).

90 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Szita János követségi tanácsos, a genfi magyar állandó ENSZ-képvislet vezetőjének jelentése: „Látogatás Lindt menekültügyi főbiztosnál /brazil kérdés/”, 001839/4 (110/18/1958) (1958. április 3.).

a hivatal „csak konkrét esetekkel kapcsolatos részletes adatok birtokában hajlandó interveniálni” olyan esetekben, amikor a befogadó országok repatriálni szándékozó magyar menekülteket akadályoznak szándékaik megvalósításában.⁹¹

Mindazonáltal az 1960-as évek elején a magyar külügy még érdekeltnek tekintette magát az UNHCR-rel való kapcsolatok fenntartásában. Amikor 1960 júliusában az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa (ECOSOC) Genfben tartott plenáris ülésén tárgyalta a főbiztos jelentését, a magyar részről jelen lévő Varga István pozitívnak értékelte Lindt beszédét, kiemelve annak politikamentes jellegét.⁹² A Külügyminisztérium az ENSZ Politikai Osztályon 1961. februárban tartott megbeszélések eredményeként a Főbiztossággal való kapcsolatok fenntartása mellett döntött.⁹³ Az értekezleteken részt vettek a Magyar Vöröskereszt képviselői is, mely szervezet március 2-ára a genfi magyar állandó ENSZ-képviselet számára feljegyzést készített az UNHCR felé hangsúlyozandó kérdésekről. Ebben főként a sokgyermekes családok hazatérésének anyagi támogatásában, a valamely szülő beleegyezése nélkül külföldre vitt gyermekeknek nyújtandó jogi segítségben, a „nyomtalanul eltűnt fiatalok” keresésében, valamint a fiatakorúak felé irányuló, a hivatalos magyar felfogás szerint megtévesztő propagandával szembeni fellépésben számítottak a menekültügyi szervezet segítségére.⁹⁴

A hazatérni kívánó menekültek útiköltségének biztosítása szempontjából fontos fejlemény volt, hogy a Menekültügyi Főbiztos Programja Végrehajtó Bizottságának (Comité Exécutif du Programme du Haut-Commissaire) 1. ülésén létrehoztak egy 50 000 dolláros speciális segélyalapot. Az összeg a menekültügyi főbiztos rendelkezésére állt, hogy különböző, általa elbírált egyéni esetekben felhasználhassa, beleértve útiköltségek fedezését is.⁹⁵ A genfi magyar képviselet élt a lehetőséggel, és folyamodott ilyen támogatásért. Szita 1959. februári látogatásakor öt esetre vonatkozóan kérte, hogy a Főbiztosság fedezze a hazatérők utazási költségeit. Lindt meg is ígérte,

91 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Varga Perke József, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselet ideiglenes ügyvivője kísérő levele a Külügyminisztériumba: „A Menekültügyi Főbiztosság válasza Sík Lehel hazatérési ügyében átadott jegyzékünkre”, 006362/2 (214/1/1960) (1960. november 3.).

92 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Szita János követ, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselet vezetőjének jelentése, előadó Varga István: „A menekültügyi főbiztos évi jelentése /E/3397/”, 004090/1 (196/12/1960) (1960. augusztus 3.).

93 Az 1961. február 13-i megbeszélésről: MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. Az ENSZ Politikai Osztály, Hajnal Sándor feljegyzése: „Kapcsolattartás a Menekültügyi Főbiztossággal” [iktatószám nélkül] (1961. február 22.). Az 1961. február 27-i megbeszélésről: MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. Az ENSZ Politikai Osztály, Hajnal Sándor feljegyzése: „Kapcsolattartás a Menekültügyi Főbiztossággal”, 27/1961 (1961. február 28.).

94 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. A Magyar Vöröskereszt feljegyzése: „A Menekültügyi Főbiztossággal tisztázandó kérdésekről” (1961. március 2.).

95 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Szita János követ, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselet vezetőjének jelentése, előadó Kovács József: „A menekültügyi főbiztos programja Végrehajtó Bizottságának I. ülése Genfben”, 001331 (127/1959) (1959. február 4.).

hogy – amennyiben más lehetőség nincs – az UNHCR segíteni fog.⁹⁶ A magyar diplomata az új főbiztossal, Félix Schnyderrel folytatott tárgyalásai során a magyar kérések közül kiemelte a sokgyermekes családok hazasegítését és egyes eltűnt kiskorúak felkutatását.⁹⁷ Az ügy előzménye volt, hogy Lindt még 1958-ban Péter János külügyminiszter-helyettessel New Yorkban folytatott tárgyalásai során ígéretet tett, hogy az UNHCR esetenként vállalja a hazatérő „disszidensek” útiköltségének fedezését, ha sem a befogadó ország, sem Magyarország nem tudja ezt megtenni. A Külügyminisztérium javasolta is a genfi ENSZ-misszióknak, hogy tesztelje a Főbiztosság hajlandóságát, és kísérletképpen vesse fel két Nagy-Britanniában élő magyar esetét.⁹⁸ 1959–1960-ból számos ügyet ismerünk, amikor sokgyermekes családok útiköltségének kifizetését kérte a magyar külügy, hogy repatriálhassanak Ausztráliából,⁹⁹ Izraelből, Dél-Afrikából, Venezuelából, Uruguayból és Brazíliából.¹⁰⁰

Szita Jánosnak az UNHCR ügyintézésével kapcsolatban kialakult negatív véleménye, a már korábban említett bélyegkiadási program és a menekültügyi kisfilm címadásával kapcsolatos konfliktusok mellett a családegyesítés kérdésében kialakult nézeteltérés járult hozzá legnagyobb mértékben a Főbiztos Hivatala és a magyar kormány közti kapcsolatok végleges megromlásához.

Út a szakításhoz: repatriálás kontra családegyesítés

A Magyarországon maradt családtagok kivándorlásának engedélyezésével megvalósuló családegyesítés az UNHCR oldaláról, illetve a magyar menekültek, elsősorban a kiskorúak hazatérésének szorgalmazása a magyar hatóságok részéről már 1957 őszén egymással szemben álló igényként fogalmazódott meg. Lindt főbiztos Kapcsos Károly követségi titkárral 1957 szeptemberében folytatott tárgyalásai során arra utalt, hogy jugoszláviai megbízottjuk szerint „a Magyar Hazatelepítési Bizottság részéről többször olyan kijelentés hangzott el a menekültek előtt, hogy a magyar hatóságok nem zárkoznak el a 14 éven aluli és az 50 éven felüli magyar állampolgárok kiutazásának engedélyezése elől, ha külföldön élő szüleik, illetve

96 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Szita János követ, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő vezetőjének jelentése: „Látogatás Lindt menekültügyi főbiztosnál”, 002052 (144/1959) (1959. február 10.).

97 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. Szita János követ, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő vezetőjének jelentése a Külügyminisztériumnak: „Látogatás Schnydernél, az ENSZ új menekültügyi főbiztosnál [!]”, 002856/1 (1961. március 15.).

98 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. 3. egység. Első József, a Külügyminisztérium Külföldi Magyarok Önálló Referatúrája vezetőjének levele a genfi magyar állandó ENSZ-képviselőhöz: „Disszidensek útiköltségének fedezése”, Budapest, 003253/1 (1958. december 1.).

99 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Surányi László II. osztályú tanácsos, a Külügyminisztérium Külföldi Magyarok Önálló Referatúrája levele a genfi magyar állandó ENSZ-képviselőhöz: „Csermák János és családja hazasegítése Ausztráliából”, 00903/2 (1959. február 17.).

100 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. Családrepatráliások előmozdítását kértük a Menekültügyi Főbiztostól (1960?) [iktatószám és dátum nélkül].

hozzátartozóik vállalják, hogy gondoskodnak róluk. Lindt megjegyezte, hogy amennyiben ezt elvben leszögezzük, alap lehet arra, hogy a repatriálás problémájában általános megoldást lehessen találni. Hozzátette még, hogy számos ország részéről általában ezt a kifogást hozzák fel Magyarországgal szemben, hogy mi a magunk részéről nem járulunk hozzá a családok egyesítéséhez” – jelentette a magyar diplomata, hozzáfűzve: „Közöltem vele, hogy mi a családok egyesítésének elve alapján állunk, amelynek gyakorlati megnyilvánulása, hogy a kivándorlás keretében egyéni kérelmek alapján bíráljuk el és adunk engedélyt kivándorlásra. Az országot önkényesen elhagyók esetében azonban azt tartjuk, hogy nem lehet azonos módon megítélni egyrészt az olyan esetet, ahol a szülők felelőtlenül elhagyták a gyermekeiket, másrészt azt az esetet, amikor kiskorú gyermekek szüleik tudta és akarata ellenére szöktek ki az országból. Ebből következően nem köthetjük össze a kivándorlás kérdését a repatriálással és főképpen a kiskorúak hazatérésével.”¹⁰¹ A magyar Külügyminisztérium 1957 októberében arra utasította a genfi képviselőt, hogy „a kivándorlás kérdéséről semmiféle tárgyalásba ne bocsátkozzék, ellenben vesse fel az illegálisan távozottak repatriálásának kérdését”. Helyesen feltételezték Budapesten, hogy Lindt elsősorban a kivándorlásról kíván majd tárgyalni.¹⁰²

1959-től a menekültügyi főbiztos valóban számos alkalommal fordult a magyar képviselőhöz konkrét családegyesítési ügyekben. Így például 1959. február 17-én öt kérelemről, március 26-án újabb három kérelemről küldött értesítést. Április 2-i tárgyalásuk során Lindt érdeklődött a családegyesítési ügyek állásáról, míg Szita átadott újabb három útiköltség-térítési esetet. A genfi magyar képviselő számára egyre kínosabb volt, hogy a Főbiztosság által szorgalmazott kérelmekre nagy késésekkel vagy egyáltalán nem kaptak válaszokat Budapestről. „Semmilyen okot nem látok, hogy ügyeket hónapokon át válasz nélkül hagyjunk. Nem kell túlságosan sietni, nem kell esetleg mindegyikre válaszolni, de azt helytelennek tartom, hogy semmire sem válaszolunk” – fakadt ki a központhoz küldött levelében a magyar követ.¹⁰³

Magyar részről többször felmerült, hogy a kivándorlás engedélyezését taktikai eszközként használják fel: „Véleményem szerint helyes lenne egy-két esetben pozitív választ adni, mert ez megkönnyítené a mi kéréseink elintézését, anélkül, hogy formálisan kapcsolatot teremtenénk a kétféle ügy között” – javasolta Szita.¹⁰⁴ Ennek eredményeként a Külügyminisztérium 1959 júniusában átiratban

101 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Kapcsos Károly követségi titkár jelentése: „Látogatás Lindt menekültügyi főbiztosnál” (genfi magyar állandó ENSZ-képviselő), 004497 [407/szig.titk./1957] (1957. október 3.).

102 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Kolozs Márta főosztályvezető utasítása a New York-i magyar állandó ENSZ-képviselőhöz: „Látogatás Lindt menekültügyi főbiztosnál”, 004497 (1957. október 17.).

103 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Szita János követ, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő vezetőjének jelentése: „Látogatás Lindtnél, a menekültügyi főbiztosnál”, 002052/2 (144/1/1959) (1959. április 2.).

104 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Szita János követ, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő vezetőjének jelentése: „Látogatás a Menekültügyi Főbiztosságnál”, 002052/3 (165/3/1959) (1959. május 23.).

sürgette a Belügyminisztériumot a válaszadás felgyorsítására.¹⁰⁵ 1961. februárban újabb levelet küldtek: „[...] a Külügyminisztérium azt kéri a Belügyminisztérium Útlevel Osztályától, hogy vizsgálná meg azt a 20 esetet, amelyekben már elutasító döntést hoztak, hogy azok között nem volna-e 1-2 olyan kérelmező, akiket a Menekültügyi Főbiztossal való tárgyalások érdekében esetleg ki lehetne engedni.”¹⁰⁶ A Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi és Konzuli Osztályának közlése szerint a 20 kérelemből végül négyet engedélyeztek, mely információt a következő, zsarolással felérő mondat kíséretében küldtek a genfi ENSZ-misszióra: „A Képviselőt tájékoztatására közöljük, hogy más személyek kiengedésére a fentiekén kívül mindaddig nem kerülhet sor, míg a Főbiztosság a hazatelepítések ügyében eredményeket nem ér el.”¹⁰⁷

A kivándorlások engedélyezésénél mutatott keménységet jelzi, hogy az UNHCR által 1960-ban továbbított 28 családegyesítési kérelemből abban az évben a magyar hatóságok egyet sem teljesítettek.¹⁰⁸ Szita követ Félix Schnyder főbiztosnál tett 1961. márciusi látogatása során a családegyesítési ügyek kapcsán kioktató hangnemben közölte: „nem is képezte soha vita tárgyát az, hogy itt magyar állampolgárokról van szó és az ügyek kizárólag az illetékes magyar szervek hatáskörébe tartoznak.”¹⁰⁹ Amikor néhány héttel később Paul Weis, a főbiztos jogtanácsosa az elutasítások indokairól kérdezett, Varga István a magyar képviselő részéről – tovább élezve a feszültséget – a válaszadás előtt elzárkózott, szinte szó szerint megismételve főnökének szavait: „ezek az ügyek kizárólag a magyar szervek hatáskörébe tartoznak.”¹¹⁰ Varga tárgyalási stílusa a következő alkalommal már a provokáció határát súrolta: „Még egyszer leszögeztem előttük, hogy a Főbiztosságtól nem közbevető és halogató válaszokat várunk [a hazatérési ügyekben], hanem értesítést az ügyek elintézéséről és intézkedéseik eredményéről.” Majd így folytatta: „ismételten leszögeztem, hogy nem érthetek egyet azzal, hogy a Főbiztosság az ügyek intézése érdekében nem tett és nem

105 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Dr. H. Nagy Sándor konzuli attaché (Külügyminisztérium) átirata a Belügyminisztérium Útlevel Osztályához, 002052/3/1959.VII. (1959. június 26.).

106 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Dr. Nagy Lajos konzul, Nemzetközi Jogi és Konzuli Osztály, Külügyminisztérium átirata dr. Tatai József rendőr alezredesnek, a Belügyminisztérium Útlevel Osztály vezetőjének, 00457/1 (1961. február 24.).

107 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Kolozs Márta követ, a Nemzetközi Szervezetek Főosztálya vezetője (Külügyminisztérium) levele a genfi magyar állandó ENSZ-képviselőnek: „Kapcsolattartás a Menekültügyi Főbiztossal”, 002856 (1961. március 10.).

108 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Dr. Nagy Lajos konzul, Nemzetközi Jogi és Konzuli Osztály (Külügyminisztérium) feljegyzése Gyulai Ida osztályvezető, ENSZ Politikai Osztály részére, 00336 (1961. február 20.).

109 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. Szita János követ, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő vezetőjének jelentése a Külügyminisztériumnak: „Látogatás Schnydernél, az ENSZ új menekültügyi főbiztosnál [!]”, 002856/1 (1961. március 15.).

110 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Varga István, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő munkatársának feljegyzése: „Tárgyalás a Menekültügyi Főbiztossággal, 1961. április 12-én” (1961. április 12.).

tesz semmit.” A családegyesítési ügyekben a magyar diplomata gyors választ nem ígért...¹¹¹ A Magyar Vöröskeresztnek a genfi állandó ENSZ-képviseletre 1961. júniusban küldött kimutatása szerint az UNHCR által az előző három évben továbbított kivándorlási-családegyesítési kérelmekből keveset engedélyezett a Belügyminisztérium. A magyar hatóságok hozzáállását jól illusztrálja a négyéves Thalhammer Béla esete: „Az Amerikai Vöröskereszt és a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága kezdeményezésére környezettanulmányt végeztünk a gyermeknél és nagyszüleinél. Ennek során megállapítottuk, hogy a kiskorú nagyon rendes körülmények között él, nagyszüleinél semmiben hiányt nem szenved. Erről tájékoztattuk mindkét testvérszervezetet. A helyi Tanács egyébként nem javasolta a kiskorú kiengedését.”¹¹²

1962 elejére a magyar külpolitika a Menekültügyi Főbiztossággal való kapcsolatában válaszáig elé került. Az új genfi misszióvezető, Bartos István követ a Külügyminisztérium állásfoglalását kérte a továbbiakban követendő magatartást illetően. Levele szerint az UNHCR-rel folytatott tárgyalások holtpontra jutottak: „a viták egyre élesebbé, barátságtalanabbá váltak. Egyetlen kérdésben sem született megállapodás.” Nehezményezte, hogy a Főbiztosság csak egy-két fogadásra hívja meg őket, és akkor is kerülnek a magyar diplomaták társaságát. Hangsúlyozta továbbá, hogy az ECOSOC nyári ülésén a szocialista országok ismét követelték az UNHCR megszüntetését, és a szocialista államok genfi missziói közül egyedül a magyar áll vele kapcsolatban. Problémaként tekintett továbbá arra, hogy a Főbiztosság több kéréssel fordult a magyar misszióhoz (például 1961-ben 21 családegyesítési kérelem), mint az a menekültszervezethez.¹¹³ Kolozs Márta, a Külügyminisztérium Nemzetközi Szervezetek Főosztályának vezetője 1962. februári válaszában úgy vélte, hogy a kapcsolat fenntartása a magyar fél számára hosszú távon valóban hátrányos, mivel „egyre jobban növekszik az aránytalanság a főbiztos által felvett családegyesítési ügyek, valamint az általunk felvethető ügyek között”, tekintve, hogy egyre kevesebb a repatriálási kérelem az 1956-os „disszidensek” köréből, s a hazahozni kívánt kiskorúak száma is az idő múlásával csökken. Taktikai okokból azonban nem tartotta időszerűnek a kapcsolat megszakítását. Egyrészt a szocialista blokk érdekében hivatkozott: az UNHCR foglalkozni kezdett az angolai menekültek ügyével, amit az afrikai országok támogatnak, és a menekültügyi szervezet támadása ronthatna a szocialista államoknak az afrikai országokkal fennálló kapcsolatait. Másrészt a sajátosan magyar érdekre utalt: „Jelenleg még

111 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Varga István, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő munkatársának feljegyzése: „Tárgyalás a Menekültügyi Főbiztossággal 1961. május 4-én”, 002856/3 (1961. május 5.).

112 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Kolozs Márta követ, a Külügyminisztérium Nemzetközi Szervezetek Főosztálya vezetőjének levele a genfi magyar állandó ENSZ-képviselőhöz, valamint a Magyar Vöröskereszt által készített lista a kiutazási ügyekről: „A Menekültügyi Főbiztossal folytatandó tárgyalások előkészítése”, 004957 (1961. június 2.).

113 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Bartos István követ, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselő vezetőjének levele a Külügyminisztériumhoz, előadó: Bényi József: „A Menekültügyi Főbiztosság”, 005161 (108/1962, 001341) (1962. január 20.).

profitálhatunk valamit a főbiztosi hivatalból, amennyiben sikerül vele anyagilag hazasegíttetni a repatriálni szándékozó disszidenseket.” Ezért a feszültség további élezése helyett normális kapcsolatok kiépítését írta elő.¹¹⁴ Mindazonáltal néhány hónappal később a Külügyminisztérium mégis a viszony elsorvasztása mellett döntött.¹¹⁵ A magyar kormány és az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága közti újabb érdemi kapcsolatfelvételt 1988–1989-ig várnunk kell.¹¹⁶

Következtetések

A Kádár-kormány emigrációs politikájában, illetve az UNHCR-rel fenntartott kapcsolatában megfigyelhetők a kádári politika sajátos jellemzői. Ismeretes, hogy az 1956-os forradalom utáni konszolidáció során a kormányzati politika éles megkülönböztetést tett a forradalmi válság idején aktív kisebbség és a passzív tömeg között – az előbbiekkal szemben kegyetlen megtorlást, megfélemlítést és évekig tartó üldözést alkalmazott, míg a többséget igyekezett béremelésekkel, az ellátás javításával, a magánszféra növekvő autonómiájával megnyerni.¹¹⁷ Hasonlóképpen megfigyelhető az 1956-os emigráció megosztására, differenciált kezelésére irányuló törekvés is: míg az aktív „ellenséges” tevékenységet folytató kisebbség elszigetelésére, szervezeteik felbomlasztására, személyük lejáratására törekedtek,

114 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Kolozs Márta, a Külügyminisztérium Nemzetközi Szervezetek Főosztály vezetőjének utasítása a genfi magyar állandó ENSZ-képviselőhöz: „Kapcsolattartás a Menekültügyi Főbiztossággal”, 001341 (1962. február 21.).

115 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 315. doboz. Sárkány László, a Külügyminisztérium Nemzetközi Szervezetek Főosztály vezető-helyettesének utasítása a genfi magyar állandó ENSZ-képviselőhöz: „Kapcsolattartás a Menekültügyi Főbiztossággal”, 001341/2 (1962. június 2.).

116 Az 1988 őszétől növekvő számban Magyarországra érkező, főként magyar nemzetiségű román állampolgárok helyzetének rendezésére a magyar kormány először informális, majd hivatalos kapcsolatba lépett az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságával. Az 1951-es genfi menekültügyi egyezményhez és az ahhoz tartozó 1967-es New York-i jegyzőkönyvhöz való csatlakozásra vonatkozó dokumentumot 1989. március 14-én helyezték el az ENSZ főtákaránál. 1989. október 4-én Genfben a magyar kormány és az UNHCR megállapodást írt alá, melynek alapján a Főbiztosság budapesti képviselője megkezdhetette működését. *Tóth Pál Péter*: Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994). Püski, Bp., 1997. 42–43. A csatlakozás folyamatáról részletesen ld.: *Kaszás Veronika*: Transylvanian Refugees in Hungary between 1988–89. The road from denying the existence of refugees to joining the 1951 Geneva Convention Relating to the Status of Refugees. Theses of PhD doctoral dissertation, Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities, Bp., 2013., valamint: *Uő*: Diplomáciai megoldáskeresés az 1987–89 között Magyarországra érkező erdélyi menekültek helyzetének rendezésére. Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai szemle 16. (2011) 3–4. (61–62.) sz. 112–138.

117 *Romsics Ignác*: Magyarország története a 20. században. Osiris, Bp., 2000. 404–408. *Kalmár Melinda* Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjet rendszer, 1945–1990 című könyvében (Osiris, Bp., 2014) rámutat, hogy Kádár mentalitásában az 1956 utáni „rendcsinálás” idején is erőteljesen jelen volt a rendszer ellenségeinek tekintett személyekkel és csoportokkal szemben kérelhetetlenül fellépő belügyminiszter (1949–1950) gondolkodásmódja (110–111.). Ugyanakkor a „magyar modell” központi elemévé tette az életszínvonal folyamatos és érzékelhető emelését – akár hitelek, a modernizáció lassításának árán is (115–116.).

addig a passzív, politikailag közömbös emigránsok rokonszenvének elnyerését vagy semlegesítését kívánták elérni. Ez a tendencia érhető tetten az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága irányában tanúsított politikában is. Noha a kádári diplomácia a nemzetközi fórumokon a menekültek repatriálásának fontosságát hangoztatta, a hazatérésre jelentkezők között erősen szelektáltak: nem csupán a köztörvényes bűnözőket és elmebetegeket nem kívánták visszaengedni, hanem a politikailag megbízhatatlannak tartott elemeket sem. Az UNHCR által annyira szorgalmazott családegyesítés esetében a kivándorló útlevelek kiadását alapvetően befolyásolta, hogy a Belügyminisztérium illetékesei „méltóknak” találták-e a kérelmezőket. A forradalom idején vagy az emigrációban aktív politikai tevékenységet folytatók és azok családtagjai aligha számíthattak kedvező elbírálásra. Az egykori menekültek hazalátogatásának engedélyezése szintén az ellenségesnek tekintett elemek megbüntetését és megtörését szolgálta: nem kaphattak konzuli útlevelet és beutazó vízumot sem.¹¹⁸ A jutalmazási és büntetési rendszer érvényre juttatásának elsődleges eszköze volt az „egyéni elbírálás” elvének és gyakorlatának alkalmazása a végleges hazatérés, a családegyesítés és a hazalátogatás engedélyezése tekintetében egyaránt. E gyakorlat arra az alapelvezethető vissza, amely alapvető jogokat (a szülőföldre való visszatérés, a családtagokkal közös élet) kegyként, kedvezményként állít be, amelyet a hatalomhoz való lojalitással vagy legalábbis a passzívítással lehetett „kiérdemelni”.¹¹⁹

Békés Csaba szerint a kádári magyar külpolitikát általánosságban jellemezte „az a középutas irányvonal, ami a Szovjetunióhoz való feltétlen lojalitás szakadatlan hangoztatása mellett az adott mozgástér minél hatékonyabb kihasználására, a nemzeti érdekek (már amit a vezetés annak tekintett) érvényesítésére törekedett, feltéve, hogy az nem ütközött a Szovjetunió érdekeivel.”¹²⁰ Ez a pragmatikus magatartás figyelhető meg az ENSZ Menekültügyi Főbiztos Hivatalával kialakított viszonyban kapcsolatban is. Ennek kiformálása során a magyar külpolitika mindvégig figyelembe vette a szovjet tömb külpolitikai érdekeit és álláspontját. A forradalom előtti időszakban – ahogyan erre a magyar külügyi források is utalnak – a szocialista országok egységes irányvonala jegyében a magyar kormányzat elutasította az UNHCR-rel való érintkezést és az annak tevékenységéhez való pénzügyi hozzájárulást. 1962-ben azonban egy ideig, amint láttuk, azért nem szakították

118 *Baráth M.*: Az emigrációs politika új útjai... i. m. (26. jz.) 615–616.

119 Plasztikus képet ad erről a szemléletről Bibó István, aki a börtönben eltöltött éveiről a következőket írta: „egy csomó dolgot, ami kifejezetten a rab jogai közé tartozott: beszélő, levél, csomag, ők állandóan azt hangsúlyozták, hogy azt ki kell érdemelni. Tehát nem szerették, nem fogadták el azt, hogy a rabnak bármiféle olyan joga volna, amit kikövetelhet, azt nekik kegyesen meg kell adniok.” Kiegészítés a börtönbeli évekhez. E hangfelvételt Hanák Gábor készítette. Megjelent a *Hitel* 1989. 19. számában, 14–16. Közli: Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban. A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította Huszár Tibor, a felhasznált interjúkat készítette Huszár Tibor és Hanák Gábor, a kötetet szerkesztette Litván György és S. Varga Katalin. 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, Bp., 1995. 483. Ezúton köszönöm Balog Iván Bibó István életművére vonatkozó tanácsait.

120 *Békés Csaba*: Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában, 1953–1991. Akadémiai doktori értekezés. Bp., 2012. 109.

meg a kapcsolatot a szervezettel, mert az kiválthatta volna az afrikai országok ellenszenvét, amelyek pozitívan értékelték az ENSZ menekültügyi szervezetének afrikai tevékenységét. Ugyanakkor a magyar nemzeti érdek képviselésének tekinthető, hogy a szovjet blokkból egyedülként hivatalos tárgyalásokat folytatott a genfi menekültügyi szervezettel. Sőt a főbiztost, August Lindtet budapesti látogatásra hívta, és az ENSZ fórumain kifejezte elismerését annak tevékenysége iránt, nyilvánosan köszönetet mondva a magyar menekültek megsegítése érdekében végzett munkáért. Mindez hozzájárult a forradalom leverése után a nyugati hatalmak által a Kádár-kormánnyal szemben bevezetett diplomáciai bojkott, az ENSZ Közgyűlésén pedig az amerikaiak révén napirenden tartott „magyar kérdés” kapcsán kialakuló külpolitikai elszigeteltség oldásához. Vagyis, ahogyan Földes György Kádár János külpolitikájáról írt monográfiájában hangsúlyozza, e politika „igyekezett abba az irányba mozogni, ahol erre lehetőséget látott”: így például 1957-ben több nemrég felszabadult egykori gyarmati országba küldte tárgyalni diplomatait, hogy az ENSZ-beli magyar ügyben támogatásukat kérje.¹²¹

GUSZTÁV KECSKÉS D.

RELATIONS BETWEEN THE OFFICE OF THE UN HIGH COMMISSIONER FOR REFUGEES (UNHCR) AND THE KÁDÁR ADMINISTRATION DURING THE HUNGARIAN REFUGEE CRISIS OF 1956

After the suppression of the 1956 Hungarian Revolution by the Soviet armed forces, in the successful management of the successive waves of more than two hundred thousand Hungarian refugees a key role was played by the Office of the UN High Commissioner for Refugees. Mainly based on Hungarian foreign and Party documents, the present paper explores the relationship between the refugee organisation and the Kádár administration, which struggled with increasing foreign political isolation. Kádár's emigration and foreign policies involved a very particular element based on reward and punishment, which set clear limits on cooperation with the UNHCR.

*Kecskés D. Gusztáv (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet)*

¹²¹ Földes György: Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai, 1956–1988. I. Kádár János külpolitikája. Napvilág, Bp., 2015. 24.

MARTÍ TIBOR

Oklevelek Aragóniai Beatrix hagyatékából

Magyar vonatkozású források
a spanyol katonai lovagrendek iratanyagában*

A madridi Archivo Histórico Nacional levéltárosai a közelmúltban figyeltek fel a spanyol katonai lovagrendek (Orden de Santiago, Orden de Calatrava, Orden de Montesa, Orden de Alcántara) iratai között hosszú ideje rendezetlen és feltáratlan, legnagyobbbrészt 14–15. századi oklevél-együttesre. A rendezés során az összesen 53 db iratból álló gyűjteményt a levéltár „Ordenes Militares” (Katonai lovagrendek) fondjában, az 1007-1, 1007-2 és 1008-as dosszié (*carpeta*) jelzetek alatt helyezték el.¹ A provenienciáját tekintve részben bizonytalan eredetű anyagra 2015. őszi madridi kutatásaim során hívták fel a figyelmemet a spanyol levéltáros kollégák, az oklevelek egy részének uralkodói titulaturáiban előforduló igénycímek alapján magyar vonatkozású forrásokat sejtve. Az oklevelek megtekintésekor azonnal nyilvánvalóvá vált, hogy a több, Nápolyi Johanna (1343–1381) és Hunyadi Mátyás (1458–1490) által kibocsátott oklevelet is magában foglaló anyag kivételes jelentőségű forrásokat tartalmaz,² amelyek – az iratok rendezetlen volta és részben tisztázatlan provenienciája miatt – az eddigi kutatások, így a magyar történeti forrásgyűjtések látókörén is kívül estek.

Jelen közlemény öt darab, feltehetően egykor Aragóniai Beatrix (1457–1508) özvegy magyar királyné hagyatékának részét képező oklevél szövegét publikálja. Az oklevelek a nápolyi uralkodóház tagjainak, IV. Nápolyi Frigyes (1496–1501) fiának, Aragóniai Ferdinánd calabriai hercegnek, valenciai alkirálynak (1526–1550), Foix Germána aragóniai királyné (†1538) harmadik férjének gazdag hagyatékával együtt valószínűsíthetően a 16. század folyamán kerültek a valenciai Temple monostorba (*Monasterio del Temple*), amely hosszú ideig a Montesa lo-

* Spanyolországi levéltári kutatásaimat az MTA BTK „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport és „Az 1515-ös bécsi fejedelmi találkozó forrásai és irodalma” K 105916. sz. OTKA-projekt tette lehetővé. Az oklevelek összeolvasásakor, illetve a közlemény végső formába öntéséhez nyújtott segítségükért Domokos Györgynek, Glück Lászlónak, Schramek Lászlónak és elsősorban Neumann Tibornak mondok köszönetet.

1 Archivo Histórico Nacional, Ordenes Militares, Carpeta 1007-1: 20 db oklevél (1403–1499); Carp. 1007-2: 21 db oklevél (1286–1548); Carp. 1008: 12 db oklevél (1317–1571 évkörből). A pecsétek a legtöbb esetben hiányoznak. A spanyol katonai lovagrendek levéltárainak történetéhez: *Maria Jesús Álvarez-Coca González*: Los fondos de las Órdenes Militares del Archivo Histórico Nacional. Aportaciones a la Historia de los archivos. Boletín ANABAD 46. (1996) 1. sz. 95–118.

2 Az egyik Mátyás-oklevélen saját kezű uralkodói aláírás látható (Ordenes Militares, Carp. 1007-2 nr. 14. – ld. a 4. sz. oklevelet).

vagrend birtokában állt és annak egyik székhelyül szolgált.³ A 19. században az oklevelek a monostorban őrzött irategyüttes részeként Madridba, az Archivo Histórico Nacional anyagába kerültek, ahol a katonai lovagrendek iratait tartalmazó fond részeként egészen a legutóbbi évekig feltáratlanok maradtak. A források kiemelt jelentőségét az adja, hogy Aragóniai Beatrix Berzeviczy Albert által írt életrajza (1908),⁴ illetve a hat évvel később kiadott okmánytár⁵ óta először válik pontosíthatóvá a Hunyadi Mátyás és Beatrix házasságát tető alá hozó követségek pontos összetétele és azok időpontja, ismertté válik a két fél által jóváhagyott házassági szerződés eredeti, teljes szövege, a követek megbízólevele, Beatrix hozománjának a házassági szerződésbe foglalt tételes jegyzéke, a Mátyás által Beatrixnak adománytételt biztosító oklevél szövege, valamint az az adománylevél, amellyel az özvegy királyné bátyja, IV. Frigyes nápolyi király 1499-ben hűbérbe adta neki Salerno városát.⁶ E források egyúttal következtetni engednek Beatrix irathagyatékának alig ismert sorsára és kései utótörténetére is. E közlemény fő célja az újonnan feltárt oklevelek szövegének közlése, a források feldolgozása önálló publikációkat kíván.

Noha a napjainkban Madridban található irategyüttes provenienciáját a madridi levéltári segédlet⁷ egységesen kezeli és a „valenciai vegyes iratok” (*Varios de Valencia*) megjelöléssel illeti, valójában teljesen bizonytalan, hogy az iratok együtt mozogtak-e az idők során. Neumann Tibor kollégám javaslatára az oklevélgyűjteményen belül világosan elkülönülő egységet képező, Mátyás által kibocsátott, valamint Aragóniai Beatrix személyéhez köthető okleveleket közlöm az alábbiak-

3 A valenciai Monasterio del Temple történetéről és a Montesa lovagrendhez fűződő kapcsolatáról: *Josep Cerdà i Ballester*: Los caballeros y religiosos de la Orden de Montesa en tiempo de los Austrias (1592–1700). CSIC, Madrid, 2014. passim, ill. Iglesia y palacio del Temple: síntesis de arte e historia. Szerk. Javier Domínguez Rodrigo–Ramón Ferrer Navarro–Josep Montesinos Martínez. Del Sènia al Segura, Valencia, 2008.; *Javier Domínguez Rodrigo*: El palacio del Temple: Memoria y significado. In: VI. Congreso Internacional „Restaurar la Memoria”: La gestión del patrimonio. Szerk. Javier Rivera Blanco. II. Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo, Valladolid, 2010. 25–30.

4 *Berzeviczy Albert*: Beatrix királyné 1457–1508. Történelmi élet- és korrajz. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1908. (Magyar Történelmi Életrajzok).

5 Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Gerevich Tibor és Jakubovich Emil közreműködésével közli Berzeviczy Albert. MTA, Bp., 1914. (Magyar történelmi emlékek. I.: Okmánytárak 39.)

6 A korszak magyar–nápolyi kapcsolatainak történetéhez, illetve Aragóniai Beatrix életrajzához alapvető publikációk: *E. Kovács Péter*: Magyarország és Nápoly politikai kapcsolatai a Mátyáskorban. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, Bp., 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) 231–240; *Réthelyi Orsolya*: Hunyadi Mátyás házasságai és házassági kísérletei. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Szerk. Farbak Péter–Spekner Enikő–Szende Katalin–Végh András. BTM, Bp., 2008. 247–250.; *Mikó Árpád*: Beatrix királyné. In: Hunyadi Mátyás, a király i. m. 251–253.

7 Archivo Histórico Nacional. Inventario de libros de la Sección de Estado. Índice topográfico de los pergaminos de las órdenes militares. Departamento de Conservación de Documentos. É. n. 65–67.: „Pergaminos Extranjeros y Reales” (Külföldi és királyi oklevelek).

ban: Mátyás 1474 májusában Nápolyba küldött követeinek megbízólevelét, illetve a követek által I. Ferdinánd nápolyi és szicíliai királlyal 1474. szeptember 3-án kötött szerződést (1. sz. oklevél); a Mátyás király által házasságkötés céljából Nápolyba küldött követei számára kiállított megbízólevelet (2. sz. oklevél: Ratibor, 1475. március 8.); a Mátyás és Aragóniai Beatrix közötti házassági szerződés jóváhagyását (3. sz. oklevél: Buda, 1476. december 19.); a Mátyás által felesége számára adómentességet, illetve adószedési kiváltságot biztosító oklevelet (4. sz. oklevél: Pozsony, 1482. augusztus 8.); valamint a IV. Frigyes nápolyi király által nővére, Beatrix részére közvetlenül annak Nápolyba való visszatérését megelőzően kiállított, salernói adományról szóló oklevelet (5. sz. oklevél: 1499. március 25.). Az oklevelek minden bizonnyal a Mátyás halálával megözvegyült, majd 1501-ben Nápolyba visszatérő királyné birtokában voltak. Függetlenül az oklevélegyüttes eredetétől, amelynek ma részét képezi, feltételezhető, hogy az öt darab, Aragóniai Beatrix személyével kapcsolatos oklevél a királyné életében és azt követően is egy irategyüttest képezett, és az iratok jelenlegi őrzési helyükre Beatrix királyné hagyatékából kerültek. Az oklevelek együttes közlését ez indokolja.

Az iratok legkorábban Aragóniai Beatrix 1508-ban bekövetkezett halálát⁸ követően kerültek Nápolyból Valenciába, a feltételezések szerint az idővel a Montesa lovagrend kezelésébe kerülő, Valencia belvárosában ma is álló monostorba, amit a spanyol szakirodalom *la Casa o Palacio del Temple de Valencia* megnevezéssel illet.⁹ A korszakban az Aragón Korona alá tartozó Nápoly és Valencia szoros kapcsolata közismert, az iratok Nápolyból Valenciába kerülése tehát önmagában nem meglepő. Az épületben évszázadokon keresztül őrzött irategyüttes összetételével kapcsolatban a madridi levéltári segédlet összeállítói (a lovagrendek levéltári fondjának leírásában) arra a következtetésre jutottak, hogy a valenciai provenienciájú irategyüttesnek egyaránt részét képezik az úgynevezett „valenciai vegyes iratok” és a Montesa lovagrend iratai.¹⁰ Az utóbbiakkal együtt 26 csomó valenciai eredetű okleveles anyag került be az Archivo Histórico Nacionalba, amelyek a város Casa del Temple épületében voltak. Az iratok Madridba szállítására 1896 májusában került sor, a szállítást a Katonai Lovagrendek Bírósága (*Tribunal de las Órdenes Militares*) felügyelte.

8 E. Kovács Péter: Aragóniai Beatrix. In: Királylányok messzi földről: Magyarország és Katalónia a középkorban. Szerk. Tóth Csaba. MNM, Bp., 2009. 428–429.

9 A Montesa lovagrend történetéről: Luis García-Guijarro Ramos: Los orígenes de la Orden de Montesa. In: Las ordenes militares en el Mediterráneo occidental. Siglos XIII–XVIII. Casa de Velázquez, Instituto de Estudios Manchegos, 1989. 69–84.; Fernando Andrés Robres: Garcerán de Borja, Felipe II y la tardía incorporación del maestrazgo de la Orden de Montesa a la corona. Los hechos (1492–1592). In: III Reunión Científica de Historia Moderna / Asociación Española de Historia Moderna. I. Iglesia y sociedad en el antiguo Régimen. Szerk. Vicente J. Suárez Grímón–Enrique Martínez Ruiz–Manuel Lobo Cabrera. Universitat, Las Palmas de Gran Canaria, 1995. 409–420.; Josep Cerdà i Ballester: Los caballeros y religiosos de la Orden de Montesa en tiempo de los Austrias (1592–1700). CSIC, Madrid, 2014.

10 A segédlet Aurea Javierre Mur és Consuelo Guitérrez del Arroyo megállapítására hivatkozik (Guía de la sección de Ordenes Militares. Madrid, é. n. 78.: 8. jz.).

A valenciai iratok különálló együttesét képezi az az 53 db iratot magában foglaló anyag (az 1007. és 1008. számú dossziében lévő oklevelek), amely tartalmazza a most közlésre kerülő okleveleket is. A levéltári segédletet összeállítók szerint néhány levéltárosi feljegyzés alapján lehet az iratok eredetére következtetni: „külföldi, a valenciai Temple de Valenciából származó oklevelek” és „királyi oklevelek”. Az oklevelek Nápoly és Szicília uralkodói címeit viselő kibocsátókhoz köthetők. Egytucatnyi oklevélen az aragón királyok aláírása szerepel II. Jakabtól (1291–1327) II. Aragón (Katolikus) Ferdinándig (1479–1516). Noha az iratok eredete tisztázatlan, a legfrissebb madridi levéltári segédlet szerzői szerint valószínűsíthető, hogy ezek az oklevelek a valenciai San Miguel de los Reyes monostorából származnak, ahol Aragóniai Ferdinándnak, Calabria hercegének, valamint feleségének levél- és könyvtárát őrizték (mindketten V. Károly kinevezése nyomán Valencia helytartói és alkirályai voltak). A calabriai herceg 1550-ben hunyt el, hagyatékának ingó része a San Miguel de los Reyes monostorba (a királyi Szent Mihály-monostorba)¹¹ került, beleértve az alkirályi pár híresen gazdag könyvtárát is.¹² Forrásaink eredetileg e gyűjtemény részét képezhették és bizonytalan időpontban kerültek a Montesa lovagrend valenciai kolostorába.

A királyné hozományát képező kincsek, értéktárgyak, ruhák jegyzéke (3. sz. *oklevél*) önálló tudományos feldolgozást kíván: e helyütt csak felhívjuk a figyelmet, hogy Aragóniai Beatrix hozományának tételes összeírása az egyes tételek korabeli becsült értékével egyedülállóan értékes forrás. A jegyzékben feltüntetett becsült összegek egyébként – a házassági szerződésnek megfelelően – valóban közel 30 000 dukátot tesznek ki.

A házassági szerződést (3. sz. *oklevél*) a nápolyi Castel Nuovóban 1476. szeptember 16-án, a nápolyi világi és egyházi elit tagjainak jelenlétében ünnepélyesen erősítették meg. Mátyás a nápolyi részről már elfogadott szerződést Budán, 1476. december 19-én, három nappal az Aragóniai Beatrixszal kötött házassága előtt hagyta jóvá.¹³

11 A valenciai Szent Mihály-kolostor eredetileg a ciszterci rend konventje volt, idővel a Szent Jeromos nevét viselő monasztikus rend vette át. Nem azonos a Palacio del Temple kolostorral, amitől néhány km távolságra található. Napjainkban az épület a valenciai Városi Könyvtárnak ad otthont. A kolostor történetéről: <http://www.jdiezarnal.com/valenciasanmigueldelosreyes.html> (legutóbbi hozzáférés: 2017. március 28.).

12 A segédlet szerzői ehhez hozzátesszik, hogy a Sánchez Belda levéltáros által készített régebbi, 20. század második felében összeállított segédletben szerepel, hogy a San Miguel de los Reyes monostor iratait őrző fond(ok)ban, amelyek a „Clero és Códices” nevű (magasabb szintű) levéltári egységben található(k), van „egy fantasztikus kéziratgyűjtemény, amely egykor a calabriai hercegé volt, és amelynek egyes darabjai rendkívüli történeti értékkel bírnak, mint például Germana de Foix ékszerének inventáriuma, Katolikus Ferdinánd iratainak jegyzéke, Calabria hercegének számadáskönyve, a nápolyi királyi udvar számadáskönyve, a San Jerónimo rend bulláriuma.” (Luis Sánchez Belda: Guía del Archivo Histórico Nacional. Dirección General de Archivos y Bibliotecas, Madrid, 1958. 46.)

13 Horváth Richárd: Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490). MTA TTI, Bp., 2011. 105. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 12.)

A salernói adománylevél (5. sz. oklevél) az egyetlen a közölt források közül, amelynek tartalma korábban már ismert lehetett a kutatás számára: egy másik, 1499. március 27-re datált, eredetinek minősített változatát Berzeviczy Albert feltehetőleg még látta nápolyi kutatásai során.¹⁴ IV. Frigyes nápolyi király nővére javára tett adományával a Magyarországot maga mögött hagyó özvegy királyné megrendült anyagi helyzetén kívánt segíteni.¹⁵ A Madridban található oklevél eredeti példány, a nápolyi uralkodó saját kézjegyével és pecsétjével látta el, keltezése alapján két nappal korábban állították ki, mint a Berzeviczy által tanulmányozott oklevelet. Mivel a salernói adománylevél szinte bizonyosan a másik négy oklevéllel együtt maradt fenn, ezért közlése mindenképp indokolt, annál is inkább, mivel a nápolyi példány a II. világháború során megsemmisült.¹⁶

1a.

1474. május 18. Buda

Mátyás magyar és cseh király felhatalmazza követeit, Bánfi Miklós pozsonyi ispánt és Francesco Fontana doktort, hogy nevében I. Ferdinánd nápolyi királlyal tárgyaljanak és szövetséget kössenek.

Átírta Ferdinánd nápolyi király 1474. szeptember 3-i oklevelében (ld. az 1b. oklevelet).

Jelzet: Archivo Histórico Nacional, Ordenes Militares, Carpeta 1007-1 nr. 8.

Nos Mathias Dei gratia Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Galli[ti]e, Lutimirie,¹⁷ [!] Comanie Bulgarieque rex, necnon Slesie¹⁸ [!] et

¹⁴ „Az alkotmánylevél eredetije a nápolyi nagy levéltárban: Sigillorum d. Reg. Camera d. Sommaria. Vol. 81.” Berzeviczy A.: i. m. (4. jz.) 587.: 4. jz. Az oklevél kapcsán Berzeviczy egy nápolyi krónikára is hivatkozik: „Le Cronache de li antichi Ri del Regno di Napoli di D. Gaspare Fusco-lillo, Archivio Storico per le Province Napoletane I. pág. 60”. Az iratot Berzeviczy nem közölte az Aragóniai Beatrix-okmánytárban.

¹⁵ Berzeviczy A.: i. m. (4. jz.) 587.

¹⁶ Gaetano Damiano (Archivio di Stato di Napoli) köszönettel vett közlése szerint a nápolyi levéltár 1943. évi súlyos pusztulása során szinte a teljes sorozat (egyetlen kötet, az 1639–1640. évkörbe tartozó iratok kivételével) megsemmisült. A nápolyi állami levéltár anyagának jelentős részét a szövetségesek bombatámadásai elől a Nápolytól keletre fekvő Nola közelében álló villa Montesanóban helyezték el. A villát egy német alakulat 1943. szeptember 30-án felgyújtotta, az iratanyag túlnyomó része megsemmisült. Az eseménynek jelentős irodalma van, az újabbak közül kettőt emelek ki: Peter Herde: Wolfgang Hagemann als Zeitzeuge und Zeuge im Kesselring-Prozess (25. April 1947). In: Italia et Germania. Liber Amicorum Arnold Esch. Hrsg. Hagen Keller–Werner Paravicini–Wolfgang Schieder. Niemeyer, Tübingen, 2001.70.; Stefano Palmieri: Degli archivi napolitani. Storia e tradizione. Il Mulino, Napoli–Bologna, 2002. 257.

¹⁷ Helyesen: Lodomerie.

¹⁸ Helyesen: Slesie.

Lucemburgensis dux ac marchio Moravie et Lusatie etc. memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit, universis, quod nos inter cetera cordis nostri consilia vertentes, quanta ab olim inter divos reges precessores nostros, ac presertim colende memorie genitorem nostrum magnificum Ioannem de Huunyad comitem Bistriciensem et regni huius nostri felicem gubernatorem inclytosque reges Sicilie amicitia et benevolentia viguerit, magnisque virtutibus et eo, quo nos precipuo complectitur, amore serenissimi principis domini Ferdinandi moderni Sicilie etc. regis, fratris nostri carissimi per maxime moti, necnon considerantes quod quanto strictior benivolentia et amicitia inter nos fuerit, tanto facilius Christiana respublica ab impiissimis Turcis protegi et defendi poterit, cum prefato serenissimo rege non solum veterem divorum regum et paternam amicitiam observare, sed etiam novam strictioremque facere decrevimus. Eapropter nos Mathias rex prefatus de fide, prudentia, rerum experientia et multiplici virtute magnifici Nicolai Banfy comitis Posonien[sis] et egregii Francisci Fontane artium et medicine doctoris plene et tanquam de persona nostra propria confisi ex certa nostra scientia et matura deliberatione prehabita omnibus modo iure, via, causa et forma, quibus melius, validius et efficacius fieri et esse possit, ipsos Nicolaum et Franciscum prefatos fecimus, creavimus, constituimus, ordinavimus et deputavimus, immo facimus, creamus, constituimus, ordinamus et deputamus nostros solemnes certos, veros, indubitatos et autenticos procuratores, mandatarios, oratores et nuntios, eisque omnem auctoritatem nostram et potestatem plenumque, liberum, generale et speciale mandatum dedimus et concessimus, damus et concedimus per presentes cum prefato serenissimo rege Ferdinando in persona nostra conveniendi cum ipsoque tractandi, practicandi, capitulandi, veterem amicitiam firmandi ac novam ineundi et faciendi quancumque intelligentiam strictam et strictissimam societatem, ligam, pacta, federa et capitula, que eisdem mandatariis nostris videbuntur, cum omnibus illis punctis, clausulis, solemnitatibus, cautelis, obligationibus et promissionibus et sub illis modis, formis, conventionibus, conditionibus, terminis et temporibus, que eis melius placuerint et oportuna esse cognoscent, agendi, disponendi, concludendi et confirmandi et generaliter omnia et singula agendi, faciendi et exequendi, que nos ipsi facere possemus, si personaliter interessemus, etiam si talia forent, que mandatum exigenter magis speciale et specialissimum. Promittentes ex nunc in verbo nostro regio et bona fide nostra nos semper et omni tempore ratum, gratum et firmum habituros, quicquid per ipsos mandatarios nostros cum eodem rege actum, factum, capitulatum, conventum, obligatum, conclusum et confirmatum extiterit idque cum effectu inviolabiliter impleturos harum nostrarum, quibus sigillum nostrum secretum, quo ut rex Hungarie utimur, est appensum, vigore et testimonio litterarum. Datum Bude, die decimo octavo Maii, anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo quarto, regnorum autem nostrorum anno Hungarie etc. decimo septimo, Bohemie vero sexto. Ad mandatum domini regis.

1b.

1474. szeptember 3. Nápoly, Castel Nuovo

I. Ferdinánd nápolyi és szicíliai király Mátyás magyar és cseh király teljhatalmú követekkel, Bánfi Miklós lovaggal, pozsonyi ispánnal és Francesco Fontana doktorral szerződést köt.

Eredeti hártyaoklevél. I. Ferdinánd nápolyi király jelvényével, megerősítő záradékával és saját kezű aláírásával, Francesco Fontana saját kezű, a maga és Bánfi Miklós nevében írt megerősítő záradékával és a két magyar követ vörös színű viaszpecsétjeinek nyomával, valamint Antonelli de Petrutiis királyi titkár és közjegyző jelvényével és záradékával. Az uralkodó függő nagypecsétje, amely nyomot hagyott az oklevélen, elveszett, csak befűzésének helye látszik. – Hátlapján közelkorú írással: *Confederatio inter regem Ferdinandum primum et regem Mathiam.*

Jelzet: Archivo Histórico Nacional, Ordenes Militares, Carpeta 1007-1 nr. 8.

IN DEI NOMINE AMEN. Pateat universis huius instrumenti seriem inspecturis quoquomodo seu visuris, quod serenissimus et excellentissimus princeps et dominus, dominus Ferdinandus Dei gratia invictissimus rex Sicile, Hierusalem etc. ex una parte et serenissimus et excellentissimus princeps et dominus, dominus Mathias invictissimus rex Hungarie ex altera seu pro ipso serenissimo domino rege Hungarie magnifici viri dominus Nicolaus Banfy eques, comes Posoniensis et dominus Franciscus Fontana artium et medicine doctor oratores, syndici, actores, factores, negotiorum gestores et legitimi procuratores dicti serenissimi domini regis Hungarie, prout de eorum procuracione et mandato apparet, tenore cuiusdam publici instrumenti omni qua decet solemnitate roborati, cuius tenor de verbo ad verbum inferius describetur, considerantes antequam pacem, concordiam, amicitiam et benevolentiam inter partes ipsas continuo vigentes, quo pax, concordia, amicitia et benevolentia predictae iam inveterate arctioribus vinculis et nexibus astringantur et stabiliantur omnibus via, modo, causa et forma, quibus melius, validius et efficacius potuerunt et possunt, non improvide, sed animo plene matureque deliberato et intervenientibus omnibus tam iuris quam facti solemnitatibus sponte, libere, realiter et sincere devenerunt ad infrascriptas conventiones, obligationes, promissiones, pacta, federa, capitula, unionem, confederationem, intelligentiam et ligam invicem et vicissim mutuis stipulationibus intervenientibus et per singula capitula specialiter repetitis, quarum conventionum, obligationum, promissionum, pactorum, federum et capitulorum series est huiusmodi.

Ad laudem et gloriam omnipotentis Dei eiusque gloriose virginis matris Marie totiusque celestis curie triumphantis et ad exaltationem catholice fidei ac Sancte Romane Ecclesie serenissimus et excellentissimus dominus, dominus Ferdinandus Dei gratia rex Sicilie etc. ex una et magnifici viri Nicolaus Banfy comes Posoniensis

et Franciscus Fontana artium et medicine doctor, oratores et procuratores procuratorio nomine serenissimi et excellentissimi domini, domini Mathie regis Hungarie etc. habentes speciale mandatum et plenariam auctoritatem et potestatem ac facultatem ad infrascripta omnia peragenda, prout constat mandato inferius descripto, ex altera partibus pro se ipsis et ipsorum heredibus et successoribus, pro tutela, firmitate, securitate et conservatione statuum eorundem, ac pro augenda et magis corroboranda iam antiqua amicitia, que inter ipsos viget, contrahunt, firmant, ineunt simul ac vicissim mutuis stipulationibus intervenientibus et per singula capitula specialiter repetita infrascriptam confederationem, unionem, ligam et intelligentiam capitulis et conditionibus infrascriptis.

Primo nanque partes predictae nominibus quibus supra faciunt, firmant, ineunt et contrahunt bonam, meram et puram unionem, confederationem, intelligentiam ac ligam duraturam toto tempore vite ipsorum regum ad conservationem et defensionem statuum ipsarum partium et pro statibus eorum, quos impresentiarum ipse partes et quilibet ipsarum possidet vel in futurum iuste acquiri contigerit.

Item concordatum est et conventum inter dictas partes, quod una pars sit obligata alteri habere, tenere et reputare amicos unius partis pro amicis, et inimicos non provocatos pro inimicis nemine excepto preter Papam.

Item concordatum et conventum est inter dictas partes, quod una pars sit obligata alteri, quod gentibus alterius partis pateat tutus et securus accessus, transitus, mora, et illis hospitia, victualia et signa vere amicitie non negentur in terris et regnis alterius partis, sed potius conserventur et defendantur iustitia requirente ab omnibus iniustis impetitoribus.

Item concordatum et conventum est inter dictas partes, quod bannitus in terris et regnis ac provinciis unius partis debeat reputari esse et teneri bannitus similiter in terris, regnis et provinciis alterius partis, et inimicus vel hostis similiter unius partis non provocatus non debeat receptari hospitio ad habitandum scilicet in terris et dominiis alterius partis.

Item quod neutra partium tractabit vel procurabit aliquid, quod posset cedere in damnum, preiudicium aut aliquod incommodum vite et corporis seu status et domini alterius partis, nec talia tractantibus et procurantibus favebit aut consentiet, sed omnia damnosa, adversa et periculosa, inter se reciproce bona fide et sine fraude et dolo utraque pars avertere pro suo posse teneatur et debeat, et de talibus si quid audiverint vel scriverint, se mutuo advisare, veluti bonos amicos, fratres, confederatos colligatos et catholicos principes decet.

Item quod utraque pars teneatur bonum mutuum procurare, promovere et defendere omnibus via, forma et modis, quibus poterit ita et tantum, quantum rem propriam quererent et procurarent.

Item quod utraque pars teneatur se invicem iuvare contra quoscunque hostes, qui non provocati alteram partem invaderent, et destruere tentarent cum toto suo posse vel saltem iuxta hostium qualitatem et partis necessitatem. Ita tamen, quod alter alterum nullo modo relinquat, sed fraterno presidio iuvet, ac si de re propria ageretur.

Item quod si altera partium voluerit indicere bellum alicui hosti suo, et intendat expectare auxilium ab altera parte, tunc illud bellum non possit incipere sine scitu et consensu alterius partis. Si autem secus fecerit, tunc altera pars non erit ei obligata vigore mutue confederationis ad prestandum subsidia in illo bello et guerra, nisi id sua bona voluntate et amore mutuo facere vellet salva nihilominus remanente confederatione et liga presente.

Item quod si altera partium indixerit alicui bellum cum scitu et consensu alterius partis, tunc inter ambas partes tractandum erit et concludendum quando scilicet talis consensus requiretur, quale auxilium pars parti prestare debeat, et nihilominus utraque pars sit obligata, quod neque treguas,¹⁹ neque pacem neque aliquam concordiam cum tali hoste, et in tali casu capere pars illa, que bellum indixerit, poterit absque alterius partis scitu et consensu.

Item concordatum et conventum est inter dictas partes, quod quantum ad res ad Turcum pertinentes teneatur utraque pars pro posse procurare cum Sanctissimo Domino nostro et ceteris Italie potentatibus, ut una cum dictis partibus expeditionem parent contra dictum immanissimum Turcum, in qua expeditione provideatur specialiter prefato serenissimo regi Hungarie de maiori quantitate stipendii, que possibilis fuerit, ut possit maior exercitus comparari contra dictum immanissimum Turcum.

Item promiserunt oratores predicti quo supra nomine, quod dictus serenissimus rex Mathias presentem ligam cum omnibus supradictis conventionibus et capitulis infra terminum sex mensium proxime futurorum in valida et solemni forma ratificabit, et ratificationem predictam in publica et solemni forma ad prefatum serenissimum dominum regem Ferdinandum transmitt[e]t infra terminum supradictum. Et quia prefatus serenissimus dominus rex Ferdinandus nonnullas intelligentias et ligas habet cum aliquibus potentatibus ad defensionem statuum, que quidem lige non sunt contrarie presenti confederationi et lige, prefatus serenissimus dominus rex illas reservat, ut tenetur. Quam quidem unionem, confederationem, intelligentiam et ligam omniaque et singula suprascripta promiserunt dictus serenissimus dominus rex Sicilie et iidem magnifici dominus Nicolaus Banfii comes Posoniensis ac dominus Franciscus Fontana oratores et procuratores predicti et quilibet eorum nominibus quibus supra sibi invicem et vicissim unus alteri et alter alteri stipulationibus debitis hinc inde intervenientibus et me secretario infrascripto ut notario publico stipulante et recipiente vice et nomine omnium, quorum interest vel interesse poterit, in futurum firmam, ratam gratamque ac firma, rata et grata habere, tenere, attendere, observare et observari facere et adimplere effectualiter et in totum et non contrafacere, dicere, opponere vel venire per se vel alium seu alios modo aliquo vel ingenio, directe vel indirecte, tacite vel expresse, de iure vel de facto aut aliquo quesito colore in iudicio vel extra, pro quibus omnibus et singulis firmiter observandis et adimplendis obligaverunt prefate partes scilicet dictus ser[enissi]mus dominus rex Sicilie omnia sua bona mobilia et immobilia, statum et dominia presentia et futura, et predicti

19 Helyesen: treugas.

magnifici dominus Nicolaus Banfii comes et dominus Franciscus Fontana oratores et procuratores predicti omnia dicti ser[enissi]mi domini regis Hungarie eorum principalis et constituentis bona mobilia et stabilia, status, dominia presentia et futura. Renuntiantes sibi invicem et vicissim omnibus et singulis exceptionibus dicte unionis, intelligentie et confederationis non facte, non sic factarum promissionum, obligationum et conventionum suprascriptarum et predictorum omnium non sic gestorum et non sic celebrati contractus omni exceptioni et conditioni sine causa vel ex iniusta causa, privilegio fori, doli mali et in facto novarum constitutionum beneficio epistole divi Adriani et de fideiussoribus, et omni alii legum, iurium et constitutionum auxilio et legi dicenti generalem renuntiationem non valere necnon omni alii privilegio litteris et absolutionibus impetratis vel impetrandis, quibus contra predicta vel aliquod predictorum possent se tueri facere, dicere vel venire. Et ad maiorem expressionem et firmitatem omnium predictorum predicti ser[enissi]mus dominus rex Sicilie in animam suam, et magnifici dominus Nicolaus Banfy comes et dominus Franciscus Fontana oratores et procuratores nominibus quibus supra et quilibet ipsorum in animam dicti ser[enissi]mi domini regis Hungarie eorum principalis et constituentis tactis corporaliter Sacris Scripturis ad Sancta Dei Evangelia prefatum ser[enissi]mum dominum regem Hungarie sic, ut premissum est, in omnibus et singulis superius nominatis et declaratis attendere et observare ac attendi et observari facere iuraverunt, mandantes, rogantes et volentes, quod de premissis omnibus et singulis per me secretarium et notarium infrascriptum unum et plura confici debeant instrumenta eiusdem tenoris et continentie. Actum in Castello Novo Neapolis die tertio mensis Septembris, anno a nativitate Domini MCCCCLXXIII^o, pontificatus Sancti[ss]i Domini nostri Sixti Pape quarti anno quarto.

Tenor procurationis et mandati prenominati eorundem magnificorum domini Nicolai Banfy comitis et domini Francisci Fontana oratorum et procuratorum predictorum est huius modi:

Szövegét lásd fent az 1a. szám alatt

Signum [...] ²⁰ Ferdinandi Dei gratia regis Sicilie etc. qui premissa laudamus, approbamus, acceptamus, ratificamus, confirmamus et iuramus, ac magnum maiestatis nostre sigillum apponi iussimus impendenti. Rex Ferdi[nandus]. ²¹

Nos, Nicolaus Banfy comes Poseniensis et Franciscus Fontana artium et medicine doctor oratores et procuratores predicti eiusdem serenissimi et excellentissimi domini domini Mathie Dei gratia regis Hungarie etc. sup[ra]scripta omnia app[ro]bamus, acceptamus, ratificamus, confirmamus ac promittimus, ut suprascriptum est, et propterea manu p[ro]p[ri]a ego Franciscus predictus de voluntate et nomine dicti domini Nicolai scribere nescientis et meo proprio nomine subscripsi ²² et nostris sigillis sigillavimus. ²³

²⁰ Királyi szignó.

²¹ A záradékot ugyanaz a kéz írta, mint az oklevelet, csak az uralkodó aláírása saját kezű.

²² Az eredetiben: subscripsi.

²³ Más kézzel (Fontana írása).

Testes, qui premissis interfuerunt, sunt: reverendissimus in Christo pater et dominus dominus Ol tituli Sancti Eusebii Sacrosancte Romane Ecclesie presbiter cardinalis Neapolitanus,²⁴ spectabiles et magnifici viri dominus Inichus de Davalos²⁵ Montis Odorisii comes, regni Sicilie magnus camerarius, dominus Ferdinandus de Guiuara comes Bellicastri, dominus Dyomedes Carrafa comes Magdaloni,²⁶ dominus Galcerandus de Requesetis²⁷ comes Triuenti, Regie classis capitaneus generalis, dominus Pascasius Diaz Garlon²⁸ regius maiordomus, dominus Nicolaus de Procida²⁹ maiordomus regius, dominus abbas Iulius Carrafa vicarius Neapolitanus, dominus Ioannes Baptista de Bentivoliis,³⁰ et dominus Antonius de Alexandro utriusque iuris doctores, milites regii consilarii.³¹

Signum meum Antonelli de Petrutiis eiusdem sere[nissi]mi domini Regis Secretarii et notarii publici qui premissis interfui eaque scribi feci et clausi.³²

Dominus rex may[estas] mihi Antonello
de Petrutiis in cuius [poss] p[ar]tes³³
[fre.to] 2 fore

2.

1475. március 8. Ratibor

Mátyás magyar és cseh király, miután a követei, lendvai Bánfi Miklós pozsonyi ispán és Francesco Fontana doktor által kötött házassági szerződést aranybullával ellátott oklevelével megerősítette, felhatalmazza a távol lévő Vetési Albert veszprémi püspököt és Thuz Jánost, illetve a jelen lévő Francesco Fontanát, hogy nevében jegyezzék el Beatrix hercegnőt és kössék meg a házasságot.

Eredeti hártyaoklevél, az elveszett függőpecsét (aranybulla) zsinórjának befűzési helyével.

Jelzet: Archivo Histórico Nacional, Ordenes Militares, Carpeta 1007-1 nr. 9.

24 Oliviero Carafa bíboros, nápolyi érsek (1430–1511).

25 Íñigo Dávalos (d'Avalos) y Tovar, Monteodorisco grófja (?– Nápoly, 1484). Ld. *Raffaele Colapietra*: Il Conte Camerlengo Innigo d'Avalos protagonista dell'umanesimo cortigiano aragonese. In: *Napoli Nobilissima I–II*. (1988–1989).

26 Carafa Diomede I, Maddaloni grófja.

27 Galzerano de Requesens.

28 Diaz Garlon, Pasquasio (cca. 1420–1499).

29 Nicolao de Procida.

30 Bentivoglio, Giovanni Battista (Bologna, 1410/1420–?). Fia, Ottaviano Bentovoglio Salerno püspökeként halt meg 1486-ban.

31 Ez a rész ismét az oklevél írójának kézírása.

32 A közjegyző saját kezű aláírása (a kéz írása eltér az oklevél írójától).

33 Olvashatatlan.

Nos, Mathias Dei gratia rex Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Gallitie, Lodomerie, Comanie et Bulgarie, necnon Slesie et Lucemburgensis dux marchioque Moravie et Lusatie etc. notum facimus et recognoscimus quibus expedit universis, quod nos volentes affinitatem, quam inter serenissimum principem dominum Ferdinandum Sicilie etc. regem et nos ob contracta connubia et sponsalia per nostros oratores insignes, magnificum videlicet Nicolaum Banfy de Lyndwa comitem Poseniensem et egreg[ium] magistrum Franciscum Fontana artium et medicine doctorem ad id pleno mandato nostro suffultos pro nobis nomine nostro et in persona nostra cum illustrissima virgine Beatrice prefati regis legitima filia, que nos etiam litteris nostris cum bulla aurea inpendenti acceptavimus, approbavimus et ratificavimus, debita sollemnitate et matrimonii firmitate perfici et concludi, de fide, prudentia, rerum experientia et multiplici virtute fidelium nobis sincere dilectorum, reverendi in Christo patris domini Alberti episcopi eccl[es]ie Wesprimiensis, magnifici Iohannis Thwz de Lak alias regni nostri Slavonie bani et egregii magistri Francisci Fontane predicti plene et tanquam de propria nostra persona confisi, ex certa nostra scientia et matura deliberatione prehabita omnibus modo, via, iure, causa et forma, quibus melius, validius et efficacius fieri et esse possit, ipsos Albertum ep[iscopu]m et Iohannem Thwz absentes tanquam presentes, necnon Franciscum Fontana p[rese]ntem, predictos et quemlibet eorum insolidum fecimus, creavimus, constituimus et deputavimus, immo facimus, creamus, constituimus et deputamus per presentes nostros sollemnes, certos, veros, indubitatos et authenticos procuratores, mandatarios, oratores et nuntios ad sollemnizandum predicta sponsalia, matrimoniumque per verba de p[rese]nti et traditionem anuli vice nostra nomine nostro et pro nobis cum prescripta illustrissima virgine BEATRICE dicti regis filia contrahendum, necnon ad omnia et singula agendum, procurandum, disponendum, concludendum et firmandum, que ad huiusmodi sollemnitatis perficiende et matrimonii per verba de p[rese]nti celebrandi de iure vel de facto aut quavis generali vel municipali consuetudine robur et firmitatem eisdem procuratoribus nuntiis, oratoribus et mandatariis nostris facere videbuntur, que in premissis et circa premissa necessaria fuerint et opportuna et que nos ipsi facere possemus, si personaliter interessemus, etiam si talia forent, que mandatum exigent magis speciale et specialissimum, ponentes eosdem oratores, procuratores et mandatarios nostros in locum nostrum ac promittentes in verbo nostro regio et bona fide nostra Christiana nos gratum, ratum et firmum habituros, quicquid per ipsos procuratores et mandatarios nostros simul vel divisim aut quemlibet eorum insolidum in premissis et circa premissa gestum, conclusum, promissum et firmatum extiterit, veluti iustum et catholicum principem decet, tanquam si omnia et singula, que ipsi facient, per nos ipsos et propria in persona fecissemus. In quorum omnium et singulorum fidem et testimonium presentes litteras nostras fieri et bulla nostra aurea inpendenti fecimus comuniri.

Datum in castro Rathiburensi VIII die Martii anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo quinto, regnorum nostrorum anno Hungarie etc. decimo octavo, Bohemie vero sexto.

3a.

1476. június 5. Buda

Mátyás magyar és cseh király felhatalmazza Rudolf von Rüdesheim boroszlói és Filipec János választott váradi püspököt, Dengelegi Pongrác János erdélyi vajdát és Szentgyörgyi János grófot, hogy követeként Beatrix nápolyi hercegnő hozományának ügyében (170 000 dukát készpénz, illetve ékszerek, kelmék és egyéb vagyon tárgyak összesen 30 000 dukát értékben) eljárjanak.

Átírva az 1476. szeptember 16-án kelt közjegyzői iratban (ld. a 3b. számú oklevelet).

Jelzet: Archivo Histórico Nacional, Ordenes Militares, Carpeta 1007-2 nr. 6.

NOS, MATHIAS Dei gratia Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Gallitie, Lodomerie, Cumanie Bulgarieque rex marchio Moravie [4] ac Slesie et Lusatie dux memorie commendamus per presentes, quod nos de fide prudentia rerum experientia et multiplici virtutis [!] reverendorum in Christo patrum R(udolphi) episcopi Wratislaviensis et Iohannis electi Waradiensis, necnon magnificorum Iohannis Pangratii de Dengeleg wayvode Transsilvani ac Iohannis comitis de Pwseng de Sancto Georgio ad plenum et tanquam de nostra propria persona confisi ex certa nostra scientia et matura deliberatione prehabita omnibus modo iure via causa et forma, quibus melius, validius et efficacius fieri et esse possit, ipsos reverendos episcopos et magnificos viros prefatos et quemlibet eorum in solidum fecimus, creavimus et deputavimus per presentes nostros solennes, certos, veros, indubitatos et autenticos procuratores, mandatarios, oratores et nuntios ad acceptandum et recipiendum a serenissimo principe domino Ferdinando Sicilie etc. rege patre nostro carissimo in et sub nomine dotis ac pro dote illustrissime principis domine Beatricis de Aragonia dicti regis filie et consortis nostre carissime centum et septuaginta milia ducatorum auri et iocalia ac apparatus alios pretiosos pro valore triginta milium ducatorum similium iuxta rectam et iustam estimationem computanda, necnon ea omnia, que ultra predicta ducatos et iocalia et apparatus pretiosos ipsa regina et consors nostra pro ornatu et convenientia sua ac domus sue res et bona paraferalia, que secum deferenda duxerit, de ipsisque pecuniis sive ducatis, iocalibus, apparatus, pretiosis rebus et bonis parafernalibus vice et nomine nostro et in persona nostra prefatum serenissimum dominum regem quietando et liberandum et de ipsis taliter receptis sub expressa ypotheca et obligatione omnium rerum et bonorum nostrorum presentium et futurorum cautionem et cautionariam promissionem de restituendo in casu soluti matrimonii et cuiusvis debite restitutionis prout iuris ordo decernit et exigit faciendam cum iuramenti prestatione et aliis clausulis huiusmodi [5] cautelis apponi consuetis et insuper ad donationem propter nuptias dicte illustrissime regine et consorti nostre constituendum et faciendum, videlicet pro quantitate tertie partis supradicte dotis, que in casu obitus nostri cedatur lucro ipsius et de ea donatione ipsam illustrissimam

reginam et consortem nostram cautelandum cum clausulis huiusmodi cautelis apponi solitis et consuetis. Omnia denique et singula alia pacta, conventiones, promissiones et obligationes tractanda et concludenda cum prefato serenissimo principe et domino rege, que ad huiusmodi quietationem, cautionem sive obligationem et donationem de iure vel de facto aut quavis generali seu municipali consuetudine eisdem procuratoribus, nuntiis, oratoribus et mandatariis nostris et cuilibet eorum in solidum facere videbuntur, que ut in premissis vel circa premissa necessaria fuerint et opportuna, et que nos ipsi agere, exequi et concludere possemus et deberemus, si personaliter interessemus, etiam si talia forent, que mandatum exigent magis speciale atque specialissimum ponentes eosdem in locum nostrum ac promittentes in verbo nostro regio et bona fide nostra, quicquid per ipsos procuratores, oratores et mandatarios nostros et quemlibet eorum in solidum circa premissa gestum, promissum, conclusum et firmatum extiterit, veluti iustum et catholicum regem et principem decet, ratum, gratum et firmum habituros, quodque ipsorum sigilla nostro sigillo redimemus et omnia per eos sicut premittitur acta, conclusa et confirmata roborabimus harum nostrarum, quibus sigillum nostrum secretum, quo ut rex Hungarie utimur, est appensum vigore et testimonio litterarum. Datum Bude, quinta die mensis Iunii anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo sexto regnorum nostrorum anno Hungarie etc. decimo nono, Bohemie vero octavo. Ad mandatum domini regis.

3b.

1476. szeptember 16. Nápoly, Castel Nuovo

A magyar király követei közjegyző előtt átveszik Beatrix hercegnőnek a korábbi tárgyalások és megállapodások során meghatározott hozományát a hercegnő ékszereinek és ingóságainak leltárával együtt.

Átírva Mátyás király 1476. december 19-én kelt oklevelében (ld. a 3c. számú oklevelet).

Jelzet: Archivo Histórico Nacional, Ordenes Militares, Carpeta 1007-2 nr. 6.

In Dei nomine amen. Pateat universis et singulis huius instrumenti seriem inspecturis, quod cum superioribus diebus inter serenissimum et excellentissimum dominum dominum Ferdinandum Dei gratia Sicilie rege etc. ex una parte et serenissimum et excellentissimum dominum dominum Mathiam Dei gratia Hungarie Bohemieque regem etc. per medium spectabilis et magnificorum virorum Nicolai Banfi comitis Posoniensis et Francisci Fontane artium et medicine doctoris eiusdem serenissimi domini regis Hungarie procuratorum, oratorum et mandatariorum procuratorio nomine et pro parte eiusdem serenissimi domini regis Hungarie ex parte altera firmata fuerunt nonnulla capitula de et super matrimonio tunc contrahendo et

iam contracto inter eundem serenissimum dominum regem Hungarie et serenissimam et excellentissimam dominam Beatricem de Aragonia eiusdem serenissimi domini regis Ferdinandi filiam legitimam et naturalem fuitque inter cetera capitula contractationis dicti matrimonii capitulum quoddam tenoris et seriei huiusmodi: conventum est inter dictas partes, quod quantitas dotium ipsius illustrissime domine Beatricis et etiam donatio facienda propter nuptias et tempus transductionis dicte domine Beatricis ad regnum Hungarie concordari habeat per dictum serenissimum dominum regem Hungarie et oratores, quos prefatus serenissimus dominus rex Ferdinandus de proximo missurus est ad prefatum serenissimum dominum regem Hungarie prout in dictis capitulis manifeste apparet, initis et firmatis inter partes predictas in Castello Novo Neapolis die tertia Septembris millesimo quadringentesimo septuagesimo quarto, pontificatus sanctissimi domini nostri Sixti pape quarti anno quarto. Deinde vero [3] prefatus serenissimus dominus rex Sicilie per se et medium suorum oratorum convenit cum predicto serenissimo domino rege Hungarie per medium prefati magnifici Francisci Fontane oratoris, procuratoris et mandatarii procuratorio nomine et pro parte prefati serenissimi regis Hungarie eius principalis ac constituit, declaravit et ordinavit, quod dos eiusdem serenissime domine Beatricis ipsius serenissimi domini regis Sicilie filie sit et esse debeat ducatorum ducentum mille de auro consistentium, hoc modo videlicet centum septuaginta mille ducati in ducatis auri et reliqui triginta mille ad complementum dictorum ducentum mille ducatorum in iocalibus et apparatibus pretiosis. Solvendi siquidem et assignandi per eundem serenissimum dominum regem Sicilie modo quo supra prefato serenissimo domino regi Hungarie vel deputando per eum una cum dicta serenissima domina Beatrice tempore quo eandem serenissimam dominam Beatricem dictus serenissimus dominus rex Sicilie ad prefatum serenissimum dominum regem Hungarie transmittet prout in quibusdam litteris eiusdem serenissimi domini regis Sicilie datis in Castello Novo civitatis Neapolis die vigesimaquarta mensis Maii millesimo quadringentesimo septuagesimo quinto premissa plenius declarantur. Cumque novissime prefatus serenissimus dominus rex Hungarie ad presentiam maiestatis eiusdem serenissimi domini regis Ferdinandi Sicilie regis etc. transmiserit reverendos in Christo patres dominum R[udolphum] episcopum Wratislaviensem et Iohannem electum Waradiensem, necnon magnificos Ioannem Pangratium de Dengeleg wayvodam Transsilvanum ac Ioannem comitem de Pwseng de Sancto Georgio suos oratores procuratores mandatarios et nuntios ad infrascripta specialiter deputatos cum pleno et sufficienti mandato, cuius quidem mandati tenor est huiusmodi:

Következik a 3a. oklevél.

Unde predicto die in nostra presentia constituti prefatus serenissimus dominus rex Sicilie agens ad infrascripta omnia pro se et nomine dicte illustrissime domine Beatricis, [6] eius filie, suisque ac eorum et cuiuslibet ipsorum heredibus et successoribus ex una parte et prefati reverendi in Christo patres dominus R[udolphus] episcopus Wratislaviensis et Iohannes electus Waradiensis in absentia magnifici Iohannis Pangratii de Dengeleg Wayvoda³⁴ Transilvani infirmi et

34 Helyesen: Wayvode.

Iohannes comes de Pwseng de Sancto Georgio procuratores, mandatarii, oratores ac nuntii ad infrascripta spetialiter deputati agentes procuratorio nomine et pro parte eiusdem serenissimi domini regis Hungarie eorum principalis suisque heredibus et successoribus parte altera. Prefatus serenissimus dominus rex Sicilie agens nomine quo supra volensque ad executionem contentorum in dicto capitulo et promissionis de dotibus dicte illustrissime domine Beatricis eius filie per eum ut supra facte procedere, ipsas easdem dotes modo superius declaratas et dicto serenissimo domino regi Hungarie promissas, videlicet ducatos centum et septuaginta mille auri et ducatos triginta mille auri in iocalibus et apparatibus pretiosis consistentibus in bonis et rebus infrascriptis:

videlicet margaritis ducentis sexaginta quinque, extimatis ad rationem ducatorum duodecim pro qualibet, tribus milibus et centum octuaginta ducatis.

Item margaritis viginti, extimatis ad rationem ducatorum quinquaginta pro qualibet, mille ducatis aureis.

Item torquibus aureis quatuor et duabus cathenis aureis ponderatis in toto libras undecim et uncias octo cum dimidia, extimatis ad rationem pro qualibet libra centum ducatos auri, ducatis mille centum septuaginta.

Item torquibus duobus aureis cum pennatis duodecim librarum quatuor untiarum duarum et quarte unius, faciunt quadringentos sexaginta et quartam partem ducati.

Item iterum torquibus duobus et manicis quatuor ponderatis libras duas untias duas cum dimidia et ad rationem pro qualibet libra centum viginti ducatorum, faciunt in toto ducatos ducentos quadraginta, uncie due cum dimidia ducatos viginti quinque.

Item frustis duodecim cuiusdam torquis [7] aurei cum litteris Latinis et quatuordecim aliis similiter aureis cum litteris Grecis libre unius unciarum quatuor et computantur ad rationem suprascriptam centum sexaginta ducatorum.

Item scutellis parvis deauratis librarum decem et novem unciarum novem ad rationem pro qualibet libra ducatorum tresdecim [!] cum dimidio, faciunt in toto ducentos quadraginta septem ducatos.

Item aliis scutellis deauratis pro salata tredecim librarum viginti unius unciarum octo cum dimidia, compute sunt ut supra CCLXXI ducatis.

Item pomo argenteo librarum quinque cum dimidia et ad rationem pro qualibet libra ducatorum quatuordecim, estimato ducatis quinquagintasex.

Item vasculis quatuor argenteis librarum undecim unciarum undecim, ad rationem pro qualibet libra ducatorum quatuordecim estimatis, in toto ducatis centum sexaginta octo.

Item cuppis duabus, vasculis duobus pro aqua roseacea, vasculo uno pro exprimendo suco, duobus candelabris et forcella una deaurata librarum quindecim, computatis ad rationem suprapositam ducentorum decem ducatorum.

Item capsella una deaurata pro linteolis ad mensam librarum undecim unciarum sex, estimata ad rationem suprascriptam, centum sexaginta unum ducatorum.

Item pelui una cum cupertura deaurata librarum quatuordecim unciarum undecim, estimata ut supra ducentis decem ducatis.

Item scutellis duabus magnis deauratis librarum quindecim cum dimidia, estimatis ut supra ducentis decem et septem ducatis.

Item aliis scutellis magnis duabus ponderatis librarum XXIII. unciarum sex, estimatis ad rationem suprapositam tricentis viginti novem ducatis.

Item crateribus sex bullatis librarum quatuordecim cum dimidia ad rationem pro qualibet libra ducatorum XII, faciunt ducatos centum sexaginta duos.

Item bucale uno, pelui una et tribus crateribus simplicibus deauratis ex parte interiori librarum quatuordecim unciarum decem ad rationem ducatorum duodecim cum dimidio pro qualibet [8] libra estimatis in toto ducatis centum septuaginta uno cum dimidio.

Item cantaris duobus argenteis librarum sexdecim [!] ad rationem pro qualibet libra ducatorum undecim estimatis ducatis centum sexaginta sex.

Item uno cantaro magno pro lixivia et uno alio vasculo argenteo librarum tresdecim [!] unciarum quinque ad rationem pro qualibet libra ducatorum decem, estimatis ducatis centum trigintaquinque.

Item urinale uno duobus cantaris mediocribus et duobus flascis cum cathenis argenteis librarum tresdecim unciarum sex ad rationem pro qualibet libra ducatorum undecim, estimatis in toto centum quadraginta novem ducatis cum dimidio.

Item canistro uno argenteo librarum decem, estimato centum et decem ducatis.

Item scutellis duabus argenteis magnis librarum sexdecim cum dimidia, estimatis ducatis centum quinquaginta quinque.

Item pelui una argentea pro lavando capite et scutellectis octo librarum decem et novem unciarum novem, estimatis ad rationem ut supra centum nonaginta octo ducatis cum dimidio.

Item scutellectis duodecim et incisoriiis quatuor librarum XXI unciarum sex, estimatis ut supra ducatis ducentis quindecim.

Item una cruce magna et una tabella de auro librarum quindecim unciarum quinque cum dimidia ad rationem pro qualibet libra ducatorum decem et octo, estimatis ducatis ducentum³⁵ septuaginta septem.

Item calice cum patena, vasculis pro vino et aqua, aspersorio et vase pro aqua benedicta et pelui pro lavandis digitis et vasculo pro hostiis librarum tresdecim et uncie unius cum dimidia ad rationem ducatorum quatuordecim pro qualibet libra, estimatis ducatis centum octuaginta novem.

Item campanella una, acerra una, candelabris quatuor, scutellula una et cocleari uno argenteis librarum sexdecim unciarum octo ad rationem pro qualibet libra undecim ducatorum, estimatis ducatis centum sexaginta octo cum dimidio.

Item turibulo uno librarum quatuor unciarum quatuor ad rationem ducatorum [9] duodecim pro libra estimato ducatis quinquaginta duobus.

35 Helyesen: ducentis.

Item una pelui maxima argentea pro lavandis pedibus librarum quadraginta trium ad rationem pro qualibet libra ducatorum undecim, estimata ducatis quadringetis septuaginta tribus.

Item uno lecto magno cum cupertura et paramentis aurei panni cannarum quinquaginta unius et palmorum trium ad rationem octuaginta ducatorum pro qualibet canna, estimato quatuor milibus centum et decem ducatis.

Item pro suffultura copertura ipsius lecti cannarum viginti quatuor ad rationem pro qualibet canna ducatorum septem cum dimidio ducatis centum quinquaginta sex.

Item pro frangiis aureis librarum duodecim ad rationem pro qualibet libra ducatorum decem et octo, estimatis ducatis ducentis viginti quinque.

Item pro suffultura paramentorum et factura ducatis quadraginta.

Item panno aureo pro anteporta, estimato ducatis ducentis sexaginta.

Item alio lecto parvo portabili cum copertura et paramento panni aurei cannarum sexdecim et palmorum duorum ad rationem pro qualibet canna ducatis sexaginta sex, facit mille sexaginta novem ducatos.

Item pro frangiis aureis librarum quinque ad rationem pro qualibet libra ducatorum decem et octo, estimatis ducatis nonaginta tribus.

Item mataratiis quatuor de tafota valoris ducatorum quatráginta quatuor.

Item suffultura coperture ipsius lecti valoris ducatorum triginta.

Item una copertura lecti cum paramentis citheninis ferrugei coloris cannarum quadraginta unius ad rationem pro qualibet canna ducatorum undecim, estimatis ducatis quadringentis quinquaginta uno.

Item frangiis aureis librarum decem et novem unciarum duarum ad rationem ut supra pro qualibet libra, estimatis ducatis tricentis quinquaginta.

Item pro factura ipsarum frangiarum, et suffulturis lineis ducatis septuaginta.

Item indumento altaris [10] aureo cum floribus albis pulcro. Cappa una casula una cum duobus indumentis diaconi et subdiaconi stolis duabus manipolis duobus et aliis omnibus necessariis.

Item cum panno sub pedibus sternendo simili et cusinis quinque cannarum in toto decem et novem cum dimidia ad rationem pro qualibet canna ducatorum sexaginta sex, estimatis ducatis mille centum viginti uno.

Item aurifigiis ducatis centum.

Item frangiis aureis librarum duodecim cum suffulturis et aliis necessariis ac tribus albis ducatis ducentis triginta.

Item auleo quodam intexto aureo habente in se passionem Christi pretii ducatorum ducentorum.

Item brevatio uno in pecorina cum fibolis argenteis pretii ducatorum centum nonaginta octo.

Item Biblia similiter in pecorina cum fibolis argenteis pretii in toto ducatorum centum septuaginta septem.

Item missale uno pulcro similiter cum fibolis aureis pretii ducatorum centum.

Item aliis ornamentis cotidianis tamaltaris, quam sacerdotalibus de serico cum omnibus necessariis ad celebrandum pretii ducatorum centum quadraginta quatuor.

Item una cultra de citenino rubeo cannarum vigintitrium cum suffultura cannarum quatuordecim valoris ducatorum quadringentorum.

Item alia cultra de citenino celesti cannarum duodecim, estimata ducatis centum viginti.

Item aliis tribus cultris de citenino albo cannarum [---]³⁶ pretii ducatorum sexaginta.

Item una veste aurea celesti suffulta citenino rubeo cannarum octo cum dimidia ad rationem pro qualibet canna ducatorum sexaginta sex, estimata ducatis quadringentis viginti novem.

Item dicta suffultura cannarum novem palmorum sex ad rationem pro canna ducatorum decem, estimata ducatis nonaginta septem.

Item alia veste aurea nigra suffulta de thaphota nigro cannarum septem palmorum sex ad rationem pro canna ducatis [II] sexaginta sex, estimata quingentis undecim ducatis.

Item suffultura ducatis sexdecim.

Item alia veste aurea celestini coloris suffulta taphota celestino cum frimbriis albis cannarum sex ad rationem predictam valoris tricentorum octuaginta sex ducatorum.

Item suffultura ducatis decem.

Item alia veste aurea rubea suffulta cum taphota celestino cannarum septem palmi unius ad rationem canne ducatis septuaginta pretii ducatorum quadringentorum nonaginta novem.

Item suffultura ducatis sexdecim.

Item alia veste aurea viride suffulta taphota celestino cannarum octo cum dimidia ad rationem ut supra pretii ducatorum quingentorum quadraginta quinque.

Item suffultura cum fimbreis sericeis ducatorum viginti.

Item alia veste aurea viride suffulta taphota ferruginei cannarum sex cum dimidia ad rationem ut supra pretii ducatorum quadringentorum septuaginta quinque.

Item suffultura cum fimbreis sericeis ducatorum viginti.

Item alia veste aurea alba rasi suffulta de taphota albo cannarum septem cum dimidia ad rationem canne ducatorum triginta trium faciunt ducatos CC quindecim cum dimidio.

Item pro suffultura et fimbriis ducatos viginti.

Item alia veste parva aurea suffulta de taphota violato cannarum quinque ad rationem ut supra pretii ducatorum centum sexaginta quinque.

Item pro suffultura et fimbriis ducatos decem.

Item alia veste aurea suffulta pellibus cuniculorum cannarum quinque cum dimidia ad rationem ut supra pretii centum sexaginta unius ducatorum cum dimidio.

36 Egy szó helye üresen hagyva.

Item alia veste suffulta de armellinis cannarum quatuor palmorum sex ad rationem ut supra pretii ducentorum ducatorum cum suffultura.

Item mantellecto uno cum manicis aureis sine suffultura cannarum trium ad rationem ducatorum triginta pretii ducatorum nonaginta.

Item alia veste magna aurea tota cum rosis suffulta tafota subviridi cannarum octo cum dimidia ad rationem pro canna octuaginta quinque ducatorum, [12] estimata ducatis sexcentis triginta octo cum dimidio.

Item pro suffultura et fimbriis ducatos viginti.

Item alia veste citenina coloris celestini rete aures cooperta pretii ducatorum ducentorum quadraginta.

Item alia veste serice a coloris violatici suffulta de taphota nigro cannarum septem cum dimidia ad rationem pro canna ducatorum duodecim pretii ducatorum septuaginta duorum.

Item pro suffultura et fimbriis aureis ducatis triginta duos.

Item alia veste citenini albi suffulta de taphota albo cannarum novem cum dimidia ad rationem canne ducatorum septem cum dimidio pretii ducatorum quinquaginta quinque.

Item suffultura cum fimbriis aureis ponderis librarum quatuor ad rationem ducatorum viginti pro libra pretii ducatorum octuaginta et duodecim pro suffultura.

Item alia veste sericea rubea suffulta de citenino coloris lapidis turchini cannarum octo palmorum trium ad rationem pro canna ducatorum quatuordecim pretii ducatorum centum decem et septem.

Item suffultura cannarum totidem ducatorum quinquaginta unius.

Item pro fimbriis aureis quatuor ad rationem ut supra pretii ducatorum octuaginta.

Item alia veste sericea celestini coloris suffulta de taphota coloris eiusdem cannarum novem cum dimidia ad rationem pro canna ducatorum novem pretii ducatorum septuaginta septem.

Item pro suffultura et fimbriis panni aurei ducatos triginta quinque.

Item alia veste viridi sericea habente fimbrias aureas librarum trium untiarum octo suffulta de taphota celestino pretii ducatorum centum triginta quatuor cum dimidio.

Item alia veste citenini ferruginei habente manicas vario modo ornatas et latera similiter suffulta de taphota crocei, estimata ducatis centum quindecim.

Item alia veste pulcra ab intra et extra partim ex citenino violati, partim de damasco, estimata cum aureis ornamentis ducatorum centum viginti.

Item alia veste citenini coloris turchini cum fimbriis [13] aureis suffulta de taphota viridi ex cannis novem ad rationem pro canna ducatorum septem cum dimidio pretii ducatorum nonaginta novem cum dimidio.

Item alia veste citenini ferruginei cum fimbriis aureis et argenteis suffulta de taphota subrubeo pretii ducatorum centum triginta septem cum dimidio.

Item alia veste citenini coloris leonini cum manicis ornatis suffulta de taphota coloris quasi similis, estimata ducatorum septuaginta sex.

Item mantellino uno citenini nigri ornato in certis locis per longum virgis aureis suffulto de taphota nigro, estimato ducatis octuaginta duobus.

Item alia veste citenini viridis suffulta tela cum fimbria texta auro et argento, estimata ducatis sexaginta quinque.

Item alia veste serici nigri suffulta thaphota nigro habente fimbrias parvas ex filis aureis cannarum novem cum dimidia, estimata ducatis centum quindecim.

Item alia veste serici nigri suffulta taphota nigro cum quibusdam catenulis aureis in manicis, que constant ducatis sexaginta facta ex cannis quatuor cum dimidia ad rationem ducatorum novem pretii ducatorum centum sexaginta una cum suffultura.

Item alia veste de kamuca celestina suffulta de pellibus agnellinis nigris pretii ducatorum viginti.

Item fibulis aureis super manicis et tota veste ducatis centum octuaginta.

Item alia veste sericea leonini suffulta taphota subrubeo cannarum novem palmi unius ad rationem pro canna ducatorum novem una cum suffultura pretii ducatorum centum duorum.

Item alia veste sericea ciniricei coloris suffulta taphota viridi cannarum quinque palmorum trium ad rationem ut supra cum suffultura pretii ducatorum sexaginta.

Item alia veste sericea violatici coloris suffulta taphota crocei cannarum novem ad rationem pro canna ducatorum quindecim una cum suffultura pretii in toto centum quadraginta quatuor ducatorum.

Item alia veste citenini leonini suffulta armellinis, estimata in toto centum decem ducatis.

Item alia veste [14] citenini albi suffulta taphota albo cum manica una laborata auro et margaritis, estimata absque margaritis ducatis sexaginta.

Item alia veste de de taphota albo ornata aureis fimbriis, estimata ducatis viginti quinque.

Item alia veste alba de taphota simplice, estimata ducatis quindecim.

Item alia veste serici leonini suffulta taphota subrubeo cannarum quinque, estimata in toto ducatis quinquaginta quinque.

Item alia veste taphota sub rubeo simplice, estimata in toto ducatis quindecim.

Item mantelleto uno de taphota subviridi pretii ducatorum quinque.

Item alia veste panni nigri suffulta partim panno aureo, estimata ducatis centum triginta quinque.

Item alia veste nigra suffulta thaphota nigro cannarum duarum cum dimidia ad rationem pro canna ducatorum undecim una cum suffultura pretii ducatorum triginta trium.

Item alia veste de panno celestino ornata fimbriis aureis et similiter manicis cannarum duarum, estimata in toto ducatis quadraginta quinque.

Item veste similiter panni celestini virgata auro per totum, estimata ducatis quadraginta.

Item alia veste panni ferruginei clari vel aperti, estimata ducatis sexdecim.

Item alia veste tota aurea et argentea ponderis decem librarum unciarum septem cum dimidia ad rationem pro libra ducatorum vigintiquatuor, estimata ducentis quinquagintaquatuor ducatis.

Item alia veste sericea nigra suffulta de thaphota nigro cannarum quinque ad rationem pro canna ducatis novem una cum suffultura, estimata ducatis sexaginta sex.

Item duobus mantelletis albis de thaphota estimatis ducatis undecim.

Item una veste panni ferruginei obscuri, estimata ducatis sexdecim.

Item alia veste de panno coloris ut supra suffulta de thaphota coloris quasi celestini, estimata ducatis vigintiquatuor.

Item alia veste de damasco cinericii coloris suffulta de thaphota coloris eiusdem, estimata ducatis triginta tribus.

Item alia veste citenini [15] rubei cremesini suffulta de thaphota viridi estimata ducatis quadraginta quinque.

Item cusinis quatuor panni aurei rubei cannarum duarum et palmorum quatuor cum ornamentis et factura, estimatis ducatis ducentis quadraginta octo.

Item manicarum paribus novem de aureo panno et diversorum colorum, estimatis ducatis ducentis et decem.

Item tribus paribus manicarum de panno aureo rasii pretii ducatorum triginta quinque.

Item duobus paribus manicarum auri non filati cum suis ornamentis pretii ducatorum quadraginta quinque.

Item aliis tresdecim paribus manicarum diversorum colorum cum viginti quinque litteris aureis pretii ducatorum septuaginta quinque.

Item una capsella eburnea super pedibus et clausura aureis pretii ducatorum septuaginta quinque.

Item uno pari manicarum de filis aureis libre unius unciarum novem pretii ducatorum quadraginta.

Item coperturis capitis quatuor de filis aureis libre unius unciarum undecim estimatis ducatis quadraginta uno.

Item alia copertura capitis ex auro, argento et serico in modum rete ut supra, estimata ducatis octo.

Item sudariolo uno sericeo cum frangiis aureis ponderis unciarum trium pretii ducatorum septem.

Item una veste de filis aureis in modum rete facta librarum quatuor unciarum duarum una cum factura, estimata centum et decem ducatis.

Item cuperturis cussinorum quatuor de seta alba intexta littera B. pretii ducatorum viginti.

Item camisiis quatuor de seta alba ornatis auro pretii ducatorum octuaginta.

Item pectoratorio similiter de dicta seta ornato auro pretii ducatorum octo.

Item una veste subtili de seta simili intexta crocea cum fimbriis aureis, estimata ducatis decem.

Item alia veste coloris ferrugiei et alia alba similiter subtili ornatis auro pretii ducatorum quadraginta quatuor.

Item paramenti unius lecti de seta alba pretii ducatorum octuaginta.

Item pari uno linteaminum de eadem seta ornatissimo auro pretii ducatorum centum triginta duorum.

Item uno [16] alio paramento lecti cum frangiis aureis et uno linteamine de eadem seta, estimatis ducatis tricentis.

Item uno alio paramento sub diversa forma similiter cum frangiis aureis ornato de seta alba pretii ducatorum centum quadraginta.

Item papilione uno cum listis aureis intextis serico celestini coloris, estimato ducatis centum octuaginta.

Item uno alio paramento lecti ex seta alba cum redicellis aureis pretii ducatorum sexaginta.

Item triginta cannis tele de seta alba, estimatis ducatis nonaginta.

Item cingulis sive balteis quinque aureis pretii ducatorum centum quinquaginta.

Per eosdem procuratores visis prius et recognitis et recognosci factis et inventis, ut dixerunt, valoris triginta milium ducatorum auri iuxta rectam et iustam estimationem. Et quia ipsa serenissima domina regina sic voluit, ut ea bona acciperentur realiter, idem rex et manualiter coram nobis exolvit, numeravit, tradidit et assignavit eisdem procuratoribus, oratoribus et mandatariis ibidem presentibus et nominibus quibus supra ac nomine et pro parte eiusdem serenissimi domini regis Hungarie recipientibus ab eodem serenissimo Sicilie rege pro dotibus dicte illustrissime domine Beatricis, eius filie, scilicet ducatos centum septuaginta mille de auro et bona et res de quibus supra pro dicta summa et valore ducatorum triginta milium de auro iuxta rectam et iustam estimationem ipsorum computata.

Quiquidem oratores, procuratores et mandatarii ac nuntii spetialiter deputati ad hec nomine et pro parte dicti serenissimi domini regis Hungarie in nostri presentia constituti ex causa dotium dicte illustrissime domine Beatricis presentialiter et manualiter ac realiter receperunt, et habuerunt dictos ducatos ducentum mille auri, ut supra promissos, videlicet centum septuaginta mille ducatos auri in pecunia numerata et triginta mille in iocalibus et apparatibus pretiosis ut supra ad complementum dictorum ducentorum mille ducatorum, [17] ut supra promissorum ut premititur pro integra satisfactione et solutione dotium predictarum a prefato serenissimo domino rege Ferdinando Sicilie rege etc. solvente numerante et assignante de sua propria pecunia et facultatibus iuxta seriem et tenorem promissionis per eum facte, de quibus dotibus ducentum mille ducatorum ut predictur promissis et realiter receptis ut supra per dictos procuratores, oratores et mandatarios et nuntios ad hec deputatos nomine dicti serenissimi domini regis Hungarie vocantes tenentes et reputantes se bene contentos tacitos quietos ac eisdem plenarie et integre satisfactum a dicto serenissimo domino rege Ferdinando Sicilie rege etc. sponte predicto die promiserunt coram nobis, et convenerunt nomine dicti serenissimi regis Hungarie eorum principalis solenni stipulatione legitime interveniente eisdem serenissimo et illustrissimo domino

rege Ferdinando et eidem serenissime et illustrissime domine Beatrici de Aragonia, eius filie, presentibus recipientibus et stipulantibus pro se ipsis eorumque et cuiuslibet ipsorum heredibus et successoribus dictam quantitatem dictorum ducatorum ducentum mille auri receptorum in omnem eventum et casum et in omni successu temporis dare, tradere, solvere, restituere et assignare prefate serenissime regine nec non in ipsum et in omnem alium casum restitutionis dotium predictarum illas restituere dictis serenissimo regi Sicilie et serenissime domine regine et cuilibet eorum et ipsorum et cuiuslibet ipsorum heredibus et successoribus prout casus dabit eventus seu casus de jure dederit. Et insuper prefati procuratores, oratores, mandatarii ac nuntii spetialiter deputati nominibus quibus supra nomine et pro parte dicti serenissimi domini Regis Hungarie eorum principalis contemplatione et causa dicti matrimonii contracti inter dictum serenissimum dominum regem Hungarie et prefatam serenissimam et illustrissimam dominam Beatricem ac habentes respectum ad dictas dotes ducatorum ducentorum mille auri ut supra per eosdem presentialiter et manualiter receptos iuxta seriem et tenorem conventionum hactenus habitarum inter predictas partes mandatum ipsorum procuratorum [18] ut premittitur habitum a prefato serenissimo rege Hungarie sponte predicto die coram nobis constituerunt, dederunt, donaverunt donatione quidem propter nuptias donationis titulo irrevocabiliter inter vivos ac sollemniter et legitime nomine dicti serenissimi domini regis Hungarie eidem serenissime et illustrissime domine Beatrici eius uxori ibidem presenti ac recipienti et stipulanti pro se eiusque heredibus et successoribus donationis propter nuptias tertiam partem dictorum ducatorum ducentorum mille auri videlicet ducatos de auro sexaginta sex mille sexcentos sexaginta sex et duas tertias partes unius ducati de auro super omnibus et singulis bonis ipsius serenissimi domini regis Hungarie tam mobilibus, quam stabilibus habitis et habendis lucrificandam, consequendam, petendam, percipiendam et habendam ac exigendam et dominandam dictam donationem propter nuptias dicte tertie partis dictorum ducatorum ducentorum mille auri per dictam illustrissimam et serenissimam dominam Beatricem super prefatis bonis omnibus prefati serenissimi domini Mathie regis Hungarie sui viri mobilibus et stabilibus habitis et habendis per dicti serenissimi domini Mathie regis Hungarie ipsa serenissima et illustrissima domina Beatrice superstite et in omnem eventum et casum lucrificationis, consecutionis, petitionis et exactionis ipsius donationis propter nuptias. Pro quibus omnibus et singulis firmiter attendendis et inviolabiliter observandis et signanter de restituendis, tradendis, solvendis et assignandis dictis ducatis ducentis milibus de auro pro dotibus predictis, ut predicatur, solutis traditis et assignatis et de tradendis solvendis et assignandis dictis ducatis sexaginta sex mille sexcentis sexaginta sex de auro et duabus tertiis partibus ducati unius de auro dicte donationis propter nuptias ut supra facto in casibus ac modo et forma premissis et quod premissa et infrascripta ut supra et infragesta promissa conclusa et firmata per prefatos procuratores quibus supra nominibus prefatus serenissimus rex [19] velut iustum et catholicum regem et principem decet ratum et gratum et firmum habebit quodque suo sigillo redimet et omnia per ipsos procuratores proinde acta

conclusa et firmata roborabit, et de non contraveniendo vel faciendo, dicendo vel opponendo contra premissa vel aliquod premissorum in iudicio vel extra de iure vel defacto aut alias quovismodo prefati procuratores quibus supra nominibus obligaverunt se quo supra nomine ac prefatum regem Hungarie suum principalem eiusque heredes et successores bona omnia mobilia et immobilia statum, regna, civitates, terras et bona alia quecunque et in quibuscunque consistentia et quacunque vocabuli appellatione distincta, etiam ea, que sine speciali obligatione obligari non possunt, et in generali obligatione non veniunt tam ipsius domini regis Hungarie, quam heredum et successorum ipsius cum potestate capiendi auctoritate propria prefato domino regi Sicilie et prefate domine Beatrici regine et cuilibet eorum ac eorum et cuiuslibet eorum heredibus et successoribus expressa concessa et attributa per dictos procuratores quibus supra nominibus in casu contraventionis premissorum et cuiuslibet eorum in casibus predictis et cuiuslibet eorum restitutionis dotium predictarum ac lucrifactionis et consecutionis dicte donationis propter nuptias ut supra capiendi ac retinendi iure pignoris vel insolutum vendendi et alienandi et tantum de bonis omnibus ut premittitur obligatis de quibus prefatus serenissimus rex Sicilie et prefata domina regina seu alter ipsorum aut eorum et cuiuslibet ipsorum heredes et successores in casu contraventionis premissorum et cuiuslibet eorum elegerint et maluerint seu elegerit et maluerit. Quod sibi sufficiat ad integram satisfactionem dotium predictarum, necnon dicte donationis propter nuptias in casibus [20] predictis ac quolibet eorum ut donec inde sibi fuerit de predictis dotibus ac donatione propter nuptias, necnon expensis damnis et interesse, quas et que pro huiusmodi consequenda satisfactione prefatos serenissimum dominum regem Sicilie et dominam reginam ac eorum et cuiuslibet eorum heredes et successores in casu contraventionis premissorum ac cuiuslibet eorum incurrere quomodolibet contingerit[!]. Que bona ut premittitur obligata prefati procuratores quo supra nomine constituerunt se quo supra nomine et prefatum regem Hungarie suum principalem ex nunc prout extunc in casu contraventionis premissorum et cuiuslibet ipsorum precario ac nomine et pro parte dictorum serenissimi domini regis Sicilie et regine prefate et cuiuslibet eorum ac ipsorum et cuiuslibet ipsorum heredum et successorum, donec prefati dominus rex et regina seu alter ipsorum ac eorum et cuiuslibet ipsorum heredes et successores inde acceperint corporalem possessionem quam accipiendi et deinceps retinendi, vendendi et alienandi seu insolutum sibi retinendi ut premittitur de bonis ipsis ut premittitur obligatis in casu contraventionis premissorum et cuiuslibet eorum prefati procuratores, quibus supra nominibus plenam licentiam et omnimodam potestatem prefatis serenissimis domino regi Sicilie et domine regine et cuilibet ipsorum et eorum et cuiuslibet ipsorum heredibus et successoribus coram nobis expresse concesserunt et contulerunt et renuntiaverunt dicti procuratores quibus supra nominibus exceptioni doli vis metus et in factum rei predicto modo non geste et non sit subsecute et facte ut premittitur seu aliter quam in presenti instrumento contineatur beneficio restitutionis in integrum privilegio fori et quibusvis exceptionibus et iuribus aliis, quibus contra premissa vel [21] aliquod premissorum dicti procuratores quo supra

nomine seu prefatus eorum principalis a premissorum observantia se quomodolibet tueri possent seu posset. Et quod omnia et singula supradicta vera sint et firmiter observentur et ut contra non fiat et fieri attentetur quoquomodo per prefatum serenissimum regem Hungarie seu eius heredes et successores sponte coram nobis per Deum et eius sancta quatuor evangelia dicti procuratores quibus supra nominibus propriis manibus tactis scripturis iuraverunt et iuramenta prestiterunt. Promittentes nihilominus prefati procuratores nominibus quibus supra, quod predicta omnia et singula prefatus serenissimus dominus rex Hungarie eorum principalis constituens ratificabit, acceptabit et redimet suo sigillo infra terminum decem mensium proxime futurorum. Acta sunt hec in Castello Novo civitatis Neapolis, die sexto decimo mensis Septembris decime inditionis anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo sexto, pontificatus sanctissimi domini nostri Sixti pape quarti anno sexto. Coram reverendissimo in Christo patre domino Ol. episcopo Albanensi Sancte Romane Ecclesie cardinali Neapolitano, in regno Sicilie apostolice sedis legato,³⁷ presentibus illustribus spectabilibus et magnificis Ioanne de Reuer. de Aragonia, sanctissimi domini nostri nepote, duce Arcis et Sore[!] ac alme urbis prefecto,³⁸ Antonio de Piccolominibus de Aragonia, duce Amalfie regni Sicilie, magistro iustitiario,³⁹ Antonello de Sancto Severino, principe Salerni dicti regni admirato,⁴⁰ honorato Cayetano de Aragonia fundorum comite, dicti regni logotheta et prothonotario,⁴¹ Innico de Daualos, comite Montis Oderisii, dicti regni magno camerario,⁴² Petro de Guyvara, marchione Vasti aymonis, dicti regni [22] magno senescallo,⁴³ Iacobo Carazulo, comite Burgentie, dicti regni cancellario,⁴⁴ Hieronimo de Sancto Severino, principe Bisignani,⁴⁵ Francisco de Bancio, duce Andrie,⁴⁶ Pyrro de Bancio, duce Venusii,⁴⁷ Urso de Ursinis, duce Ascoli,⁴⁸ Ioanne Carazulo, duce Melfie,⁴⁹ Iacobo de Ursinis, duce

37 Oliviero Carafa, 1467-től bíboros, 1458 és 1484 között Nápoly érseke.

38 Giovanni della Rovere, Sora és Arce hercege (1457–1501).

39 Antonio Piccolomini d'Aragona, Amalfi hercege, 1458-től Nápoly főbírója (*Gran Giustiziero*) (1437–1493).

40 Antonello Sanseverino (1458–1499), 1474 és 1486 között Salerno hercege, 1477-től a Nápolyi Királyság admirálisa.

41 Honorato Cayetano [Caetani], Fondi grófja, a Nápolyi Királyság protonotáriusa.

42 Íñigo Dávalos y Tovar, Monteodorisco grófja, főkamrás. Az újabb valenciai irodalomtörténeti szakirodalomban felmerült, hogy ő lehet a szerzője a „Curial e Güelfa” című, XV. századi valenciai/katalán nyelven írt novella cavallerescának. Vö. http://www.iec.cat/Comunicacio_IEC/ER39_Abel_Soler.pdf (utolsó hozzáférés időpontja: 2017. június 20.).

43 Pedro de Guevara, (del) Vasto márkija, Ariano és Apici grófja, senechal.

44 Giacomo Caracciolo, Brienza grófja, a Nápolyi Királyság kancellárja.

45 Girolamo Sanseverino, Bisignano hercege (cca. 1448–1487).

46 Francesco II del Balzo, Andria hercege (1410–1482), „Gran Connestabile del Regno e Presidente del Regio Consiglio”.

47 Pirro del Balzo (cca. 1430–1493).

48 Orso Orsini, Nola grófja, 1464-től Ascoli hercege.

49 Giovanni Caracciolo, Melfi hercege.

Gravine,⁵⁰ Matheo de Capua, comite Palene,⁵¹ Diomede Carafa, comite Madaloni,⁵² Gulielmo de Sancto Severino, comite Capucatii,⁵³ Barnaba de Sancto Severino, comite Laurie,⁵⁴ Francisco de Capua, comite Altanille⁵⁵ et Ioanne Sanchis, domino civitatum Vici et Masse⁵⁶ ac venerabili Ioanne Vitez decretorum doctore preposito et canonico Varadiensi et Andrea Beroldi clerico Argentinensis diocesis, canonico ecclesie collegiate Sancti Egidii Wratislaviensis.⁵⁷

3c.

1476. december 19. Buda

Mátyás magyar és cseh király megerősíti a jegyese, Beatrix hozományáról szóló s Nápolyban, 1476. szeptember 16-án kelt közjegyzői iratot.

Egykorú másolat 23 oldalas hátyafüzetben. Az oklevél végén a kancelláriai jegyzet máskezűsége miatt az is elképzelhető, hogy pecséttel el nem látott kancelláriai másodpéldány lehetett. Az első oldalon több 17–18. századi feljegyzés szerepel az irat keltezési idejének feltüntetésével, illetve levéltári inventáriumba vételéről és másolat jellegéről.⁵⁸ – Első oldalán egykorú írással: *Ratificatio capitulorum matrimonialium facta per serenissimum dominum regem Hungarie Boemieque etc.* (Szögletes zárójelben a hátyafüzet oldalszámait közöljük.)

Jelzet: Archivo Histórico Nacional, Ordenes Militares, Carpeta 1007-2 nr. 6.

Nos, Mathias Dei gratia Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Gallitie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarieque rex, marchio Moravie ac Lusatie et Slesie dux memorie commendamus, quod nos sub die quinta mensis Iunii proxime elapsi volentes ea, que ad complementum contracte affinitatis per nos cum serenissimo principe domino Ferdinando rege Sicilie etc. medio illustrissime principis domine Beatricis eiusdem regis filie nobis in uxorem legitimam desponsate restarent, perficere, de fide prudentia et multiplici virtute reverendorum in Christo patrum R[udolphi] episcopi Wratislaviensis et Io[hannis] electi Waradiensis, necnon magnificorum Io[hannis] Pangratii de Dengeleg wayvode Transsilvani ac Io[hannis] comitis de Pusing de Sancto Georgio ad plenum et

50 Giacomo Orsini, Gravina hercege.

51 Matteo di Capua Palena grófja.

52 Diomede Carafa, Maddaloni grófja.

53 Guglielmo Sanseverino, Capaccio grófja.

54 Barnaba Sanseverino, Lauria grófja.

55 Francesco di Capua, Altavilla grófja.

56 Joan Sanchis, Vinci (?) és Massa városok ura.

57 Andrea Beroldi, a boroszlói Szent Egyed-káptalan kanonokja.

58 „19. Dez[iembre]e 1476” – „Inventa[riado] y justipr. [olvashatatlan szó] = està dup[licado]a” – „A Inv[entari]o let. A [olvashatatlan szó] 1 n.”

tanquam de propria persona nostra confisi ex certa nostra scientia et matura deliberatione prehabita omnibus modo, via, iure, causa et forma, quibus melius fieri potuit, ipsos nostros veros et indubitatos ac solennes procuratores et mandatarios instituimus, et presertim ad recipiendum centum septuaginta milia ducatorum auri et triginta milia in iocalibus et apparamentis rebusque pretiosis a prefato serenissimo domino rege in et sub nomine dotis dicte illustrissime Beatricis filie sue et sponse nostre et quedam alia tractandum et concludendum cum promissione nostre ratificationis et nonnullis aliis conditionibus et clausulis, prout latius in mandato nostro ipsis desuper dato per litteras cum pendenti sigillo nostro exprimitur et continetur. Qui quidem oratores, procuratores et mandatarii nostri iussa nostra fideliter et legaliter exequentes convenerunt cum eodem serenissimo principe et rege dictamque dotis summam acceperunt, et plura alia fecerunt et concluserunt, prout in confecto desuper instrumento publico per manus magnifici domini Antonelli de Aversa prefati serenissimi regis Ferdinandi secretarii [2] confecto et sigillis ac manu propria oratorum ipsorum munito et roborato aperte continetur, cuius instrumenti tenor de verbo ad verbum sequitur et est talis:

Következik a 3b. oklevél szövege.

Nos igitur Mathias rex prefatus attendentes et diligenter considerantes, quod dicti oratores et procuratores nostri voluntatem nostram et mandata fideliter et legaliter executi sunt, omnia et singula per ipsos cum predicto serenissimo rege Sicilie etc. patre nostro carissimo tractata et conclusa omnesque promissiones, iuramenta et obligationes per eosdem nomine nostro et in persona nostra factas et facta omnesque articulos, puncta et clausulas in prefato instrumento inserta et contenta grata habentes approbamus, ratificamus, confirmamus ac de novo facimus et concludimus, eorumque sigilla redimimus, promittentes in verbo nostro regio et fide nostra Christiana mediante pro nobis, heredibus et successoribus nostris, quod ea omnia et singula sine fraude et dolo tenebimus et observabimus, ipsique heredes et successores nostri tenebunt et observabunt. In quorum omnium robur, fidem et testimonium premissorum presentes litteras fieri et sigillo nostro secreto, [23] quo ut rex Hungarie utimur, fecimus appensione muniri.

Datum Bude, die decimo nono mensis Decembris anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo sexto, regnorum nostrorum anno Hungarie etc. decimo nono, Bohemie vero octavo.

Ad mandatum domini regis⁵⁹

59 Egykorú (15. század végi), de az oklevél szövegének írójától eltérő kézírás.

4.

1482. augusztus 8. Pozsony

Mátyás király engedélyezi felesége, Beatrix királyné részére, hogy a most kezén lévő és a jövőben megszerzendő birtokai után járó királyi adót a saját céljaira szedheti be.

Eredeti hártyaoklevél, saját kezű uralkodói aláírással, függőpecsét zsinórjának maradványával. – A hátlapon közel egykorú tartalmi összefoglaló: *Concessio facta per regem Mathiam de dica totius [contributionis]⁶⁰ domine regine.*

Jelzet: Archivo Histórico Nacional, Ordenes Militares, Carpeta 1007-2 nr. 14.

Nos, Mathias Dei gratia Rex Hungarie, Bohemie etc. memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit, universis, quod nos animo revolventes et grata consideratione pensantes, quanta illustrissime domine Beatrici regine, consorti nostre carissime debeamus adeo, ut si interdum subditis nostris et servitoribus liberalitatis et munificentie nostre gratiam ostendimus, multo magis ei, cum qua nobis vita communis et perpetua est, ostendere et declarare teneamur, idcirco nos volentes ipsam, sicuti dignum est, hac liberalitatis et specialis gracie nostre prerogativa gaudere, id eidem domine Beatrici consorti nostre carissime concessimus et tenore presentium concedimus, ut ipsa amodo imposterum de bonis suis reginalibus tam eis, que habet, quam que imposterum habitura est, nullam contributionem nobis vel ad subsidium regni nostri solvere debeat, nec teneatur, sed quotienscunque contributio generalis sive pro nostra, sive pro regni nostri necessitate imponetur, non obstante etiam qualicunque decreto nostro seu prelatorum et baronum regni nostri ipsa domina Regina huiusmodi contributionem semper pro se ipsa exigere valeat atque possit. Nec opus sit nobis pro hac causa aliquando sibi supplicare vel aliqua speciali petitione a nobis exactionem contributionis impetrare, sed liberam semper potestatem habeat ex presenti concessione nostra omnem contributionem de universis et singulis bonis suis pro se et pro usu suo colligere et convertere harum nostrarum, quibus secretum sigillum nostrum cum manuscripto nostro appensum est, vigore et testimonio litterarum mediante. Datum Posonii, feria quinta proxima post festum transfigurationis Domini anno eiusdem millesimo quadringentesimo octoagesimo secundo, regnorum nostrarum Hungarie etc. anno vigesimo quinto, Bohemie vero quartodecimo.

Mathias Rex manu propria

⁶⁰ Bizonytalan olvasatú szó.

5.

1499. március 25. Andria

IV. Frigyes nápolyi király (1496–1501) testvérének, Aragóniai Beatrixnak adományozza Salerno városát a várral és a hozzá tartozó területtel, oly feltétellel, hogy arról Beatrix csak a király és utódai jóváhagyásával rendelkezhet.

Eredeti hártyaoklevél, saját kezű uralkodói aláírással, függőpecsét zsinórjának maradványával. – A hátapon közel egykorú kéz írásával: *Privilegium concessio-nis civitatis Salerni*.

Jelzet: Archivo Histórico Nacional, Ordenes Militares, Carpeta 1007-1 nr. 1.

Federicus Dei gratia rex Sicilie, Hierosolymi etc. serenissime et excellentissime domine Beatrici de Aragonia eadem gratia regine Hungarie Bohemieque etc., sorori nostre carissime fraterni amoris affectum. Quanquam serenissima regina pro fraterni amoris affectu universas res nostras ipsumque hoc regnum ita nos possidemus, ut totum commune haberi vobiscum, nec magis nostrum quam vestrum esse velimus, movit tamen nos fraternus idem amor atque affectus, ut de presentibus opibus regni, ad quod nos evexit altissimus, insignite vos parte aliqua donaremus. Quod non equidem munus esset, nec enim muneris locus est, ubi omnia sunt communia, sed ipsius amoris nostri testificatio quaedam et evidentia. Igitur habentes, tenentes et possidentes civitatem Salerni cum castro, integroque statu ac districtu ipsius pleno ac legitimo iure devolutam ad nos et nostram curiam ob notoriam rebellionem Antonelli de Sancto Severino olim principis Salerni, volentesque vobiscum pro fraterno eodem amore atque affectu nostro agere. Tenore presentium de certa nostra scientia ac ex gratia speciali motuque proprio, mera et gratuita liberalitate, deliberateque et consulto predictam civitatem Salerni cum castro integroque statu et districtu ipsius, ac cum mero et misto imperio,⁶¹ banco

61 „mero et mixto imperio” vagy a korszak katalán nyelvén: „mer e mixt imperi”. Az Aragóni Koro-na középkori és kora újkori jogrendjében az igazságszolgáltatásnak két foka különült el: a „mero imperio” és a „mixto imperio”. Az ítélkezés joga a település urát, a falu bíróját, a grófságot, a várost szokta illetni, jóllehet a legfelsőbb ítélkezési fórum az uralkodóé volt, aki az ítélkezés jogát korlátozott időre vagy élethossziglan, esetleg több generáció számára is adományozhatta. A „mero et mixto imperio” (az ítélkezés jogát) megosztott módon is birtokolhatták. Például előfordulhatott, hogy egy földesúr saját birtokán csak a „mixto imperio” jogát birtokolta, míg egy másik úr vagy maga az uralkodó rendelkezett a „mero imperio” jogával. A „mero imperio” az igazságszolgáltatás magasabb, büntetőjogi fokozata volt. A súlyos bűncselekmények (pl. gyilkosság) ügyében történő ítélkezés ide tartozott, amelyek esetében az ítélet halálbüntetés, csonkítás vagy száműzetés is lehetett. A „mixto imperio” a polgári jogi ügyekben való igazságszolgáltatást jelentette, illetve a kisebb vagy közepes jelentőségű ügyekben folytatott ítélkezés gyakorlatát, amely során pénzbüntetést szabtak ki. Tehát nem a (bűn)cselekmény, hanem a miatta kiszabható büntetés jellege alapján különült el, hogy az adott ügy melyik ítélkezési kategóriába esett. A kérdéskör-ről részletesen ld. *Coral Cuadrada Majó: Sobre el mer i mixt imperi als senyorius feudals de la Catalunya Vella (segle XIV). Mayurqa 22. (1989) 1. sz. 199–212. A fogalmak tisztázásához nyújtott segítségéért Vicent Garés Timornak mondok köszönetet.*

iustitie, gladii potestate omnimodaque iurisdictione, cognitione primarum et secundarum causarum civilium, criminalium et mistarum, ac cum quatuor litteris arbitrariis⁶² facultate redintegrandi per manus commissarii nostri ad id per maiestatem nostram deputandi omnia et singula illicite inde distracta ac detenta per quoscunque potestateque componendi delicta penasque commutandi de corporali in pecuniariam, et aliam mitiorem iuris censura, satisfacto tamen prius parti lese de iniuriis et damnis acceptis ante vel post litis ingressum, cum hominibus vassallis vassallorumque redditibus, feudatariis et suffeudatariis, redditibus, censibus, angariis et perangariis, domibus, possessionibus, terris cultis et incultis, ceterisque aliis universis et singulis rebus, fructibus, redditibus, introitibus cuiusvis nominis ac speciei iuribus, actionibus iurisdictionibus, proprietatibus, rationibus et pertinentiis ad utile dominium predictae civitatis Salerni eiusque districtus et pertinentiarum spectantibus et pertinentibus tam de iure, quam de consuetudine, et alias quovis modo ac sicut melius et plenius eandem civitatem alii retrouitiles domini tenuerunt et possederunt, et in presentia curia nostra tenet et possidet, que videlicet sunt de demanio⁶³ in demanium, et que de servitio in servitium, vobis supranominate serenissime regine Beatrici vestrisque heredibus et successoribus ex vestro corpore legitime descendentibus utriusque sexus in perpetuum damus, donamus, concedimus gratioseque ac liberaliter elargimur ad habendum, tenendum et possidendum, donandum, alienandum et quemcunque alium contractum de ea faciendum per vos dictosque vestros heredes et successores pro libero vestro arbitrio tam inter vivos, quam in ultima voluntate, nostro tamen super his assensu et beneplacito reservato, ita quidem quod vos⁶⁴ ipsa cum predictis vestris heredibus et successoribus iam dictam civitatem Salerni et omnia supranominata in feudum et sub debito ac contingenti feudali servitio seu adoha⁶⁵ quod prestare suis vicibus, quotiens indicetur, iuxta usum et consuetudinem huius regni nostri Sicilie sponte tam pro vobis, quam pro dictis heredibus et successoribus vestris promisistis, teneatis et possideatis et quo ad hec nullum alium preter nos et heredes nostros in hoc regno in superiorem et dominum recognoscatis, servireque propterea teneamini nobis, dictisque nostris heredibus et successoribus de predicto feudali servitio seu adoha, cum indicetur, translato in vos, ipsosque heredes et successores vestros omni iure et actione, que ac quod super dicta civitate Salerni aliisque supranominatis nobis competit aut compereret, nihilque nobis reservato, nisi predicto feudali servitio et adoha et aliis, que nobis supremi et maioris domini ratione competunt et debentur, reservata etiam nobis collatione et presentatione beneficiorum et cappellaniarum regalium, et cognitione trium criminum lese maiestatis, heresis et false monete, que de sui natura ac de iure ad maiestatis nostre cognitionem spectant, volentes et decernentes expresse, quod presens nostra concessio sit vobis dictisque

62 „cum quatuor litteris arbitrariis”: vö. *Franciscus Rapolla*: Commentariorum de iure regni Neapolitani in ordinem redacto pars prima, quae est de iure publico. I. Ex typographia Joannis de Simone, Neapoli, 1746. 274.

63 Demanio, demanium: „kereset”, „kérelem”.

64 Javítás az oklevél szövegében.

65 Adoha: hadiadó.

vestris heredibus et successoribus perpetuo stabilis, valida, fructuosa et firma, nec tam in iudiciis, quam extra, aut alias quovis modo ullam sentiat diminutionis, dubietatis aut cuiusvis alterius noxe impugnationem et detrimentum, sed perpetuo in suo robore et firmitate persistat. Sic ut omnes et singule clause, que in huiusmodi concessionis privilegiis requiruntur, et hic omisse forent, pro suppletis et specialiter adiectis habeantur et hoc privilegium undecunque plenum ius ac robur obtineat legibus, rescriptis, constitutionibus regnique capitulis et aliis quibuscunque contrariis et in contrarium facientibus, hisque presertim, que alienationem rerum feudalium fieri prohibent, non obstantibus quovis modo sed e contra potente vobis dictisque vestris heredibus et successoribus omnibus et singulis privilegiis, prerogativis et legibus, que huiusmodi nostram concessionem quomodolibet iuvare possunt et possent, iuxta usum et consuetudinem huius regni et generalis ac humane sanctionis edictum, de feudorum successionibus in [fa]vorem feudatiorum omnium et baronum huius regni investientes propterea de eadem hac presenti nostra concessione vos eandem serenissimam reginam dictosque vestros heredes et successores per expeditionem presentium, ut moris est, quam investituram, vim, robur et efficaciam vere, realis et corporalis possessionis et adoptionis eiusdem volumus ac decernimus obtinere, fidelitate quidem nostra, feudaliique servitio, aliisque omnibus iuribus, que nobis supremi domini ratione competunt et debentur, salvis ac specificis reservatis. Illustrissimo idcirca et carissimo filio nostro primogenito et vicario generali don Ferdinando de Aragonia duci Calabrie⁶⁶ intentum nostrum significantes mandamus illustri magno huius regni camerario eiusque locumtenenti, presidentibus et rationalibus camere nostre summarie, aliisque officialibus et subditis nostris, ad quos spectat et spectare in reliquum poterit ac presentes fuerint presentate, maioribus et minoribus quovis nomine officio et actualiter fungentibus, et signanter viceregi provincie principatus citra, straticotoque et universitati ac hominibus civitatis Salerni presentibus et futuris, quatenus formam presentis privilegii in omnibus iuxta sui seriem et tenorem vobis supradicte regine, vestrisque heredibus et successoribus firmiter et inviolabiliter observent observarique faciant, per quos decet, ac de fructibus, redditibus et introitibus omnibus ad utile dominium predictae civitatis Salerni spectantibus et pertinentibus solitis et consuetis respondeant et faciant respondere, et contrarium non faciant, pro quanto dictus illustrissimus dux nobis morem gerere cupit, ceteri vero gratiam nostram caram habent et penam ducatorum decem milium cupiunt non subire. In quorum fidem presentes fieri iussimus magno maiestatis nostre sigillo pendenti munitis. Datum in civitate nostra Andrie per magnificum consiliarium nostrum I. V. D. et militem Antonium de Raho⁶⁷ locumtenentem illustris Goffredi Borgia de Aragonia principis Squillatii,⁶⁸

66 Aragóniai Ferdinánd, Calabria hercege (1488–1550).

67 Más kéz írta be a nevet egy üres helyre.

68 Jofré Borgia y Cattanei (1481–1516), vagy másképp: Godofredo Borgia vagy Jofré de Borja, Squillace hercege; Rodrigo de Borja, a későbbi VI. Sándor pápa (1492–1503) fia.

Cariatique comitis regem huius logotete⁶⁹ et protonotarii collateralis consilarii et affinis nobis dilectissimi. Die XXV. Mensis Martii M° CCCCLXXXVIII°. Regnorum vero nostrorum Annorum Tertio. Rex Federicus.⁷⁰

Az oklevél plikáján balra: Registrata in Cancellaria in Registro Privilegiorum XI. Penes Cancellarium.⁷¹

Az oklevél plikáján jobbra: Serenissime regine Hungarie concessio Civitatis Salerni cum mero et mixto Imperio, cognitione primarum et secundarum causarum ac sicut melius illam alii retro utiles domini tenuerunt pro se heredibus et successoribus ex suo corpore legitime descendentibus in perpetuum.

TIBOR MARTÍ

UNPUBLISHED CHARTERS FROM THE LEGACY OF BEATRICE OF NAPLES

The aim of this paper is to publish 5 charters that originally belonged to the legacy of Beatrice of Naples, widowed Queen consort of Hungary. The charters were probably moved from Naples to Valencia in the 16th century as a part of the legacy of Fernando of Aragon, Duke of Calabria (1488–1550) and his wife, Germana de Foix (1488/90/92–1538). This rich collection of manuscripts has survived in the Monastery of the Temple Church of Valencia possessed by the Military Order of Montesa. In the 19th century all archival documents of the monastery were transported to Madrid, so today they can be found in the series „Various papers” in the archival section of the Military Orders in the National Historical Archives of Madrid. These documents were unknown to date. These important primary sources provide the opportunity to reconstruct the process of the marital negotiations between King Matthias Corvinus of Hungary (1458–1490) and Beatrice of Naples in more detail than Albert Berzeviczy did it in 1908 in his biography of Beatrice. One of the aforementioned charters contains a detailed dowry list of Beatrice, which is of overriding importance in terms of any research into the art history of the period. In addition, these charters can make a considerable contribution to reconstructing the history of Beatrice’s legacy after her death in 1508.

Martí Tibor (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

69 Logotethész: egykor a bizánci udvarban pénzügyi tisztviselő volt. A normann királyok udvarukat bizánci mintára és hivatali címekkel szervezték meg. A cím így került a Szicíliai Királyságba.

70 Saját kezű aláírás.

71 A kancellár útján.

— MTA —

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

**Történettudományi
Intézet**

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

